

І.Б. Медицький

**Вплив соціальних факторів на злочинність
в умовах становлення незалежної
Української держави**

Монографія

**Міністерство освіти і науки України
Львівський державний університет внутрішніх
справ**

Прикарпатський юридичний інститут

І.Б. Медицький

**Вплив соціальних факторів на злочинність в
умовах становлення незалежної Української
держави**

Монографія

**м. Івано-Франківськ
- 2007 -**

ББК 67.9 (4 УКР) 308
+67.9 (4 УКР) 311
УДК 343.9:343.97:343.973

*Рекомендовано до друку
Рішенням Вченої ради Прикарпатського юридичного
інституту Львівського державного університету
внутрішніх справ
(протокол № 1 від 31 серпня 2007 року)*

За загальною редакцією доктора юридичних наук, професора
кафедри кримінального права та кримінології Прикарпатського
юридичного інституту ЛьвДУВС *П.Л. Фріса*

Рецензенти:

Богатирьов І.Г. – доктор юридичних наук, доцент, завідуючий кафедрою кримінально-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Гвоздик П.О. – кандидат юридичних наук, доцент, голова Апеляційного суду Івано-Франківської області.

Медицький І.Б.

Вплив соціальних факторів на злочинність в умовах становлення незалежної Української держави. – м. Івано-Франківськ, 2007 – .

В монографії досліджено факторні комплекси злочинності (економічний, політичний, соціальний) та їх взаємозв'язок із криміногенною ситуацією у період становлення України як суверенної держави. Аналізуються поняття, зміст, завдання і принципи кримінологічної (профілактичної) політики, її місце серед інших складових елементів політики у сфері боротьби зі злочинністю. Розглядаються основні напрямки загально-соціального, спеціально-кримінологічного та індивідуального запобігання злочинним проявам, в контексті чого внесено пропозиції щодо вдосконалення змісту окремих норм чинного законодавства України.

Монографія розрахована на студентів, аспірантів і викладачів вищих юридичних навальних закладів, науковців, працівників правоохоронних органів та всіх, хто цікавиться актуальними проблемами науки кримінології.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВВП – внутрішній валовий продукт.

ВРУ – Верховна Рада України.

ВООЗ – Всесвітня організація охорони здоров'я.

ДАІ – Державна автомобільна інспекція.

ДДУПВП – Державний департамент України з питань виконання покарань.

ДСБЕЗ – Державна служба боротьби з економічною злочинністю.

ЗМІ – засоби масової інформації.

КВУ – кримінально-виконавча установа.

КК України – Кримінальний кодекс України.

КзПП – Кодекс законів про працю України.

МВС – Міністерство внутрішніх справ України.

СБУ – Служба безпеки України.

СНІД – синдром набутого імунодефіциту.

УВП – установи виконання покарань.

УВС – управління внутрішніх справ.

ЦВК – Центральна виборча комісія України.

ПЕРЕДМОВА

Революційні докорінні зміни у соціально-економічному та політичному житті держави, що були детерміновані розпадом СРСР та здобуттям Україною незалежності не могли не викликати, в якості паралельного негативного ефекту, зростання рівня злочинності. Даний процес у 90-х роках минулого століття супроводжувався якісними змінами характеристик цього негативного соціального феномену, що носили довготривалий характер і по сьогодні значною мірою визначають «обличчя» злочинності в нашій країні. Саме виходячи з цього, вивчення причин та умов, які впливали на параметри злочинності в перші роки незалежності України спроможне озброїти правоохоронні органи знаннями, що дозволять розгорнути ефективну діяльність по запобіганню злочинності на даний момент сьогодення.

Автор монографії вперше в українській кримінологічній науці зробив спробу комплексного дослідження впливу факторів злочинності на криміногенну ситуацію саме під цим кутом зору. Ним ґрунтовно проаналізовано вплив соціально-економічних змін, які відбувались в Україні, на злочинність, об'єктивно доведений побічний негативний вплив переходу до ринкової економіки на стан злочинності в країні. При цьому прогнозовано довготривалий їх вплив протягом найближчих десятиріч. Цікавими є дослідження політичного фактору злочинності – вплив політичних процесів на злочинність в Україні. Як відомо, в Радянському Союзі дія політичного фактору на злочинність досліджувався виключно під кутом зору впливу «ворожого капіталістичного оточення» на політичну ситуацію в СРСР. Внутрішні політичні процеси не аналізувались, оскільки апріорі приймалось, що, при наявності єдності радянського народу, негативні внутрішньополітичні процеси є відсутніми, а звідси і відсутнім є політичний фактор злочинності. Бурхливі політичні процеси, які відбувались (і відбуваються) в Україні безумовно впливають на злочинність. Тому висновки автора з цього питання

являють значний інтерес для розуміння комплексного характеру дії факторів злочинності в сучасних умовах і дають можливість для відповідних прогнозів.

Не меншої цікавості заслуговує і підрозділ, присвячений аналізу біосоціального чинника девіантної поведінки. Останні дослідження в галузі як кримінології, так і інших наук об'єктивно доводять не тільки його існування, але і значиму роль серед детермінантів злочинності.

Особливо хотілось би відмітити спробу автора проаналізувати питання кримінологічної (профілактичної) політики держави, яка є однією із перших у вітчизняній науці. У зв'язку із цим необхідно підкреслити, що висновки, які зроблені автором з питань дії криміногенних факторів злочинності, не замикаються самі у собі, не утворюють «річ у собі», а спрямовані на розробку конкретних рекомендацій по запобіганню цього негативного соціального явища.

Оцінюючи у цілому монографію І.Б. Медицького, необхідно зазначити, що вона являє собою перспективне дослідження актуальної для суспільства і науки проблеми, є цікавою як для фахівців, так і для широкого кола читачів, які цікавляться проблематикою боротьби зі злочинністю.

Професор кафедри кримінального
права та кримінології Прикарпатського
юридичного інституту Львівського
державного університету внутрішніх справ,
доктор юридичних наук

П.Л. Фріс

ВСТУП

Наприкінці ХХ ст., здобувши суверенітет і незалежність, Україна розпочала свій шлях до формування демократичної, соціальної і правової держави з ринковою економікою. Можна з усією впевненістю констатувати той факт, що переломні етапи розвитку суспільства завжди супроводжувались та будуть супроводжуватись негативними явищами, і наша держава не стала у цьому відношенні винятком. Процеси глобального масштабу, які були детерміновані розпадом колишнього СРСР, потягнули за собою кризовість українського суспільства в економічній, політичній, ідеологічній підсистемах, а відтак – необхідність коригування життєвих планів пересічних громадян, що далеко не завжди відбувалося в кращу сторону. Суттєво змінились показники злочинності – кількість зареєстрованих органами внутрішніх справ злочинів збільшилась з 480,5 тис. у 1991 р. до 539,3 тис. у 1993 р. та 641,9 тис. у 1995 р.; попри зусилля, що були спрямовані на стримування криміналізації суспільства, рівень злочинності в Україні у наступні роки й далі продовжував залишатися достатньо високим. З'явилися нові й набули інших якостей відомі фактори злочинності, що обумовило кардинальні зміни в системі боротьби та профілактики цього явища.

Реалізація курсу на перехід від командно-адміністративної економіки до ринкової викликала падіння виробництва, безробіття, інфляцію, гіперінфляцію тощо. В Україні період проведення економічних реформ характеризувався постійним зменшенням обсягу виробництва промислової продукції і продукції сільського господарства, вантажних перевезень на транспорті, обсягу платних послуг населенню. В процесі здобуття державної влади та подальшого її утримання нерідко зіштовхуються правомірні й кримінальні інтереси, внаслідок чого все більшої актуальності в суспільстві набувають проблеми корупції, службової, економічної злочинності із використанням державних структур, розв'язання політичних конфліктів за допомогою суто кримінальних методів та т. ін. Незадовільна ситуація спостерігається і в духовній сфері суспільства,

адже в умовах переходу до ринкової економіки держава виявилася неспроможною фінансувати в повному обсязі культурну сферу життя

Розгорнута характеристика соціальних факторів, які справляють вплив на показники злочинності в нашій державі, дасть змогу на теоретичному рівні більш повно зрозуміти сутність цих явищ, що дозволить у подальшому більш ефективно на практиці впроваджувати заходи щодо її обмеження.

Окремі аспекти досліджуваної проблеми розглядалися у працях як вітчизняних учених, зокрема, Ю.В. Бауліна, В.І. Борисова, В.В. Голіни, В.К. Грищука, І.М. Даньшина, О.М. Джужи, А.П. Закалюка, В.С. Зеленецького, Я.Ю. Кондратьєва, О.М. Костенка, М.В. Костицького, А.А. Музики, М.І. Мельника, П.П. Михайленка, С.А. Тарарухіна, В.П. Тихого, П.Л. Фріса, В.І. Шакуна, С.С. Яценка та інших, так і зарубіжних фахівців – Г.О. Аванесова, Ю.М. Антоняна, М.М. Бабаєва, Ю.Д. Блувштейна, А.І. Долгової, А.Е. Жалинського, І.І. Карпеця, В.М. Кудрявцева, Н.Ф. Кузнєцової, В.В. Лунєєва, Г.М. Міньковського, Е.Ф. Побегайло та інших. Незважаючи на значний обсяг наукових праць, присвячених даній проблематиці, тему взаємозв'язків злочинності із конкретними факторами соціального буття не вичерпано.

Метою даної роботи є визначення механізмів впливу соціальних факторів на злочинність в умовах переходу до іншого соціально-економічного ладу та здобуття державності Україною, розробка пропозицій щодо форм та методів профілактики. Визначена мета наукового пошуку зумовила постановку і розв'язання наступних завдань:

- виділити і розкрити механізм дії комплексу факторів, які найбільш активно визначали показники злочинності в Україні протягом 1991-2005 рр.;
- встановити ступінь кореляції найважливіших соціальних чинників (політичних, економічних, ідеологічних, культурних, організаційно-управлінських та інших) зі станом та динамікою злочинності в нашій державі;
- здійснити змістовно-часову періодизацію криміногенної ситуації в Україні в контексті соціального розвитку держави;

- визначити роль соціальних факторів у процесі детермінації злочинної поведінки та їх взаємозв'язок із біологічними факторами;

- поглибити поняття, зміст та завдання кримінологічної (профілактичної) політики Української держави як складового елемента загальної політики у сфері боротьби зі злочинністю;

- провести класифікацію заходів спеціально-профілактичного впливу на злочинність з огляду на здійснюване дослідження;

- обґрунтувати необхідність удосконалення чинного законодавства в плані прийняття нормативно-правових актів, які регламентували б профілактичний вплив на злочинність.

РОЗДІЛ 1

Загальна характеристика процесу детермінації злочинності

1.1. Поняття причин та умов злочинності

Проблема причин злочинності – центральна і чи не найскладніша з усіх в кримінологічній науці. Її важливість обумовлюється тим, що, в разі розкриття причин злочинності у сучасному суспільстві, з'явиться можливість розробити та здійснити ефективні заходи боротьби з цим негативним явищем. Однак, ця проблема й до цього часу не знайшла однозначного вирішення через наявність багатьох причин, які обумовлюють дане явище. Одні вчені (їх переважна більшість) під причинами і умовами злочинів мають на увазі певні негативні обставини суспільного життя [157, с.89]. Інші дослідники (їх меншість) до причин злочинів відносять індивідуалістичні традиції, звички, інтереси й мотиви, де первинним елементом виступає мотивація вчинення злочинів [120, с.56]. Деякі ж автори вважають, що злочин – це обов'язково результат складної взаємодії зовнішніх і внутрішніх факторів [157, с.89].

Немає одностайної думки і щодо обґрунтування єдиної причини злочинності. Н.І. Загородников припускає, що єдиної причини злочинності не існує, а є лише причини конкретних злочинів (насильницьких, майнових і т.д.), які в своїй сукупності не утворюють єдиної причини, а так і залишаються причиною однієї групи злочинів і не мають прямого відношення до іншої [226, с.23]. Більшість учених вирізняють окремою групою причини й умови злочинності як соціального явища в цілому, їх іноді називають “загальними причинами” [122, с.80; 120, с.52; 109, с.25]. Незважаючи на різноманіття злочинів, усі вони разом утворюють єдине негативне соціальне явище та обумовлені чимось одним. Ця єдина причина може бути складним, із багатьма компонентами, які проявляються на різних рівнях суспільного життя, явищем.

Аналіз праць кримінологів, які вивчали цю проблему, дає підстави стверджувати, що існують чотири підходи до даного питання. Вони ж виокремлюються представниками філософської науки як універсальні, що проявляють себе в різних сферах знання [103, с.200].

У відповідності до першого підходу – *кондиціоналістського*, – під причиною розуміємо необхідні і достатні умови даного наслідку, сукупність обставин, за яких він мав місце. У працях багатьох учених-кримінологів зустрічається перерахування великої кількості обставин чи факторів, які впливають на злочинність. Г.М. Міньковський нарахував їх декілька сотень [103, с.201]. Кондиціоналістський підхід характерний для періоду накопичення даних про взаємопов'язані зі злочинністю обставини, при цьому не виокремлюються фактори, що різносторонньо впливають на злочинність, а також причини та умови.

Традиційний підхід визначає причиною наслідку – злочинності, – зовнішній силовий вплив. Про це пише М.Д. Шаргородський: “Причинами злочинності є ті активні сили, які своєю дією обумовлюють її існування. Причини конкретного злочину – це, таким чином, ті активні сили, які викликають у суб'єктів інтереси і мотиви для його вчинення” [176, с.30].

Традиційний підхід ніколи не використовувався як єдиний, оскільки не давав відповіді на запитання: звідки береться цей зовнішній вплив. Однак з його допомогою можна було встановити, чи мають вплив певні акції, процеси на явище, яке вивчається.

Третій підхід – *традиційно-діалектичний*. Відповідно до нього причиною виступає все те, що породжує даний наслідок. Так, Н.Ф. Кузнєцова визначає, що “причинами та умовами злочинності йменується система соціально-негативних, з точки зору пануючих суспільних відносин, явищ і процесів, що детермінують злочинність як свій наслідок. До причин злочинності слід віднести соціально-психологічні детермінанти, які включають елементи економічної, політичної, правової, побутової психології на різних рівнях суспільної свідомості” [120, с.44]. Згідно з позицією представників цього

напрямку причини й умови злочинності завжди є *соціальними* явищами: соціально-психологічні, соціально-економічні, ідеологічні та інші. Вони соціальні за своєю сутністю (суперечать інтересам пануючих у суспільстві сил) і наслідками (завдають шкоди суспільству та його членам). Причини й умови злочинності та злочинів – завжди негативні явища і процеси, які суперечать домінуючим у суспільстві соціально-економічним, ідеологічним та правовим відносинам.

Н.А. Стручков зауважує, що безпосередні причини злочинності слід шукати у сфері свідомості, оскільки “всі рушійні сили, які викликають дії людини, неминуче повинні пройти крізь його голову, повинні перетворитися в подразнення його волі” [226, с.29].

На думку А.Р. Ратинова, “безпосередні причини і джерела винної поведінки злочинців завжди лежать у особистості людини, яка вчинила злочин. В іншому ж випадку відсутніми є підстави ставлення у провину та відповідно вчинене діяння не може розглядатися як злочинне. Іншими словами, ніякі зовнішні обставини не можуть бути визначальними причинами протиправної поведінки, якщо вони не стали внутрішніми детермінантами людської діяльності. Інакше людина не може бути притягнута до кримінальної відповідальності, оскільки є лише пасивною ланкою у причинному ланцюжку, іграшкою у роковому поєднанні зовнішніх сил і обставин, які призвели до негативних наслідків” [цит. за 120, с.49].

В сенсі цього не слід забувати і про позицію І.С. Ноя, який вказує на необхідність враховування генетичних особливостей людини, що вчиняє злочин, та їх роль у цьому.

У зв'язку з цим слід визначитись щодо питання про співвідношення впливу об'єктивного і суб'єктивного факторів на злочинність. Чи здатне довколишнє матеріальне середовище, що оточує людину, самотійно породжувати злочинну поведінку, чи воно породжує злочинність, тільки переломлюючись через людську свідомість із врахуванням уже сформованих особистістю якостей та властивостей, чи навпаки, злочинність обумовлюється

винятково суб'єктивними характеристиками особи, а соціальний фактор не відіграє в цьому ніякої ролі? Відповіді на ці питання такий підхід не дає внаслідок своєї категоричної однополярності.

Традиційно-діалектичний підхід відокремлює об'єктивний і суб'єктивний фактори, показуючи їх вплив у такий спосіб: матеріальні умови життя людей визначають суспільну свідомість, а вже вона – злочинність. Звідси і оцінка представниками даного напрямку суспільної психології як найближчої причини злочинності [105, с.258].

Четвертий підхід, який носить назву *інтераціоналістського*, передбачає, що причину злочинної поведінки і злочинності слід розглядати як взаємодію середовища та людини. І зовнішні, і внутрішні причини – діють одночасно. Отже, злочинність як соціальне явище, яке не існує поза людьми та їх поведінкою, слід розглядати в якості результату соціальної взаємодії.

Хоча всі підходи мають право на існування і в кожному з них знаходиться “зерно істини”, все ж таки перевагу слід надавати інтераціоналістському підходу, який основним моментом проблеми вивчення злочинності ставить саме взаємодію об'єктивного (оточуючого нас усіх матеріального середовища) і суб'єктивного (здатності особистості самостійно оцінювати зовнішній вплив на неї, залежно від її якостей та властивостей, і в кінцевому результаті – сприймати чи відкидати його).

У своїх наукових дослідженнях вчені-кримінологи досить часто використовують такі терміни, як “причина”, “фактор”, “детермінанта” тощо. Під поняттям *причина* розуміють “явище, яке безпосередньо обумовлює, породжує інше явище – результат” [203, с.1074], під поняттям *детермінанта* – “чинник, який визначає появу іншого фактора, що виступає його наслідком” [99, с.33], під поняттям *фактор* – “причину, силу будь-якого процесу, яка визначає його характер чи окремі його риси” [203, с.569]. Як вбачається, ці терміни тлумачаться як слова-синоніми. Однак вважаємо за доцільне, щоб у терміна “фактор” було більш глибоке змістове наповнення, і під ним розумілось родове поняття, яке включає в собі всі види криміногенної

детермінації, тобто це певна чисельність причин, умов чи інших чинників конкретного явища, що об'єднуються як за своїм змістом, значенням, так і за іншими критеріями, і в подальшому йшла б мова про політичний фактор злочинності, економічний фактор злочинності тощо.

Вбачається, що можна дати наступне визначення поняття причин злочинності, а саме: *“причинами злочинності є певна система негативних для держави соціальних явищ, які детермінують злочинність як свій наслідок”*.

Значну роль в існуванні злочинності відіграють її умови, під якими розуміють: *“комплекс явищ, які самі по собі не можуть породжувати наслідок (злочинність), але, співіснуючи та впливаючи на них у просторі й часі, забезпечують певний їх розвиток, необхідний для виникнення та існування наслідку”* [159, с.6]; *“сукупність тих безпосередніх чинників (факторів), від наявності яких залежать виникнення, існування, зміна або зникнення певного явища (злочинності)”* [157, с.89]; *“такі обставини, в результаті існування яких уже виниклі у конкретної людини мотиви вчинення злочинів можуть бути реалізовані, такі обставини, без присутності яких даний злочин не мав би місця, але які самі по собі злочину не породжують”* [176, с.57], *“такі антисоціальні явища, що самі по собі не породжують злочинність і злочини, а сприяють, полегшують, інтенсифікують формування і дію причини”* [111, с.161].

З огляду на вищезазначене, можна стверджувати, що між причинами й умовами існує тісний взаємозв'язок, який проявляється у тому, що умови самі по собі не можуть породжувати злочини і злочинність, однак без них причина не може ані сформуватися, ані реалізуватися. Причини породжують злочинність, умови – сприяють дії причин. Отже, під умовами злочинності необхідно розуміти *“комплекс явищ, що самостійно не здатний породжувати злочинність як наслідок, але, співіснуючи поряд із причинами, він сприяє їм, полегшує їх формування і подальшу реалізацію”*.

Від поняття “умови” слід відрізнити поняття “середовище”, яке включає не тільки чинники, що виступають умовами, а й чинники нейтральні, які тільки співіснують з певним явищем. Це положення особливо важливе для

кримінологічних досліджень, тому що в будь-якому соціальному середовищі треба виявити як криміногенні фактори, котрі є умовами вчинення злочинів, так і інші чинники – нейтральні або ті, що протистоять криміногенним. Стосовно кримінологічних досліджень виділяють такі фактори, як урбанізація, міграція, народжуваність, культурний рівень населення тощо.

У кримінологічній науці питання про класифікацію причин злочинності залишається й досі дискусійним. Передусім внаслідок складності самого явища, його взаємозв'язків та взаємозалежностей як “всередині” самого явища, так і “зовні” з іншими явищами. При цьому далеко не завжди шляхом застосування загальних для явища закономірностей та причинних зв'язків можна пояснити суто конкретні прояви злочинності. Ця складність, зокрема, є причиною відмови деяких вчених навіть від пошуків причин злочинності [109, с.24].

Відомий італійський криміналіст класичного напрямку Романьозі неодноразово звертався до з'ясування причин злочинності. Він поділяє їх на чотири групи: “Найбільш загальні та основні причини злочинів, – говорить він, – зводяться до таких груп: 1) до браку засобів існування, 2) до недостатності виховання, 3) до недостатності передбачливості і 4) до недоліків юстиції. Перша група причин – економічного характеру, друга – морального, а третя і четверта – політичного” [29, с.69].

Трьохланкову класифікацію здійснив Е. Феррі, який, вважаючи злочин, як і будь-яку іншу людську дію, продуктом багатьох причин, поділяє останні на три групи та відносить до першої категорії індивідуальні або антропологічні причини, у другу – фізичні, в третю – соціальні. Антропологічні причини – це ті, що лежать у самій особі злочинця і становлять, згідно з вченням Феррі, першу умову злочину; вони, в свою чергу, поділяються на три групи: органічні (органічна конституція злочинця, за Е. Феррі, охоплює аномалії інтелекту, особливості мови тощо), психічні та громадські. До другої групи Феррі відносить фізичні причини злочинності: така назва була дана силам зовнішньої, оточуючої людину природи, яка закликає його до вчинення певних дій. До останньої категорії соціальних причин відноситься вплив на злочинність того

середовища, у якому проживає злочинець (сімейна обстановка, організація праці, розподіл матеріальних благ, громадська думка тощо) [29, с.70-73].

Соціальні фактори є надзвичайно різноманітними за своїм змістом. Ван Кан і Коляянні поділяють їх на соціальні у вузькому розумінні та на економічні. До групи економічних, на їх думку, слід відносити ті феномени, які в житті суспільства та індивіда належать до матеріального благополуччя [29, с.73].

Вітчизняні вчені-кримінологи класифікували причини злочинності за досить великим числом критеріїв, у чомусь погоджуючись між собою, а в деяких випадках вступаючи у запеклі дискусії. Так, наприклад, М.М. Бабаєв вважає, що “серед факторів, здатних на сучасному етапі розвитку нашого суспільства відігравати схожу криміногенну роль, можна виділити економічні, демографічні, ідеологічні і деякі інші” [10, с.18]. Тим часом, як В.М. Коган, узагальнивши різні думки з цього приводу, класифікує причини злочинності в такому порядку:

- ✓ причини матеріального, культурного і соціально-психологічного характеру;
- ✓ соціально-економічні, ідеологічні, управлінські причини;
- ✓ об’єктивні і суб’єктивні причини;
- ✓ загальна, особливі і одиничні причини;
- ✓ причини першого і другого порядку;
- ✓ основні і конкретні причини;
- ✓ повна і специфічна причини [226, с.24].

А.Б. Сахаровим був запропонований такий варіант класифікації. Перший рівень пов’язується із загально-соціальними закономірностями та особливостями розвитку суспільства і “визначає абстрактну можливість збереження злочинності при соціалізмі”. Другий – визначається “умовами морального формування окремих осіб та груп, створюючи реальну можливість існування злочинності”. Третій рівень характеризується “конкретними ситуаціями вчинення злочинів” [199, с.26]. Ці три рівні причин взаємозумовлені. Процес взаємозв’язку йде як від першого (більш загального

рівня, до останнього, конкретного), так і навпаки, тобто від соціальної структури через спосіб життя до особистості і від особистості через спосіб життя до соціальної структури.

Н.Ф. Кузнєцова, дотримуючись більш докладної класифікації, вважає, що поділяти причини та умови злочинності слід за такими критеріями: за механізмом дії (характеру детермінації), за рівнем функціонування, змістом, природою, сутністю та іншими ознаками [120, с.48]. За механізмом дії Н.Ф. Кузнєцова поділяє негативні соціальні явища та процеси, які детермінують злочинність, на дві категорії – причини й умови. За рівнем (ієрархії, субординації) функціонування криміногенні детермінанти класифікуються нею на причини й умови злочинності (інколи вони називаються “загальні причини”), причини й умови груп злочинів, причини й умови окремих конкретних злочинів, які виявляються за кожною кримінальною справою. За змістом криміногенні детермінанти поділяються, згідно з позицією Н.Ф. Кузнєцовой, на соціально-психологічні, соціально-економічні, організаційно-управлінські та інші.

Соціально-психологічні – це негативні явища та процеси у сфері соціальної психології суспільства, окремих спільнот та індивідуумів. Людська свідомість є відображенням буття, але вона формується під впливом не тільки тих соціально-економічних умов, у яких кожний індивід реалізує свою життєдіяльність. Вона обумовлюється також тими ідеями, поглядами, звичками, які сформувались як віковий досвід людей, що передається із покоління в покоління. До соціально-економічних умов збереження злочинності відносяться такі, як: “невідповідність між рівнем розвитку суспільного виробництва та постійно зростаючими потребами членів суспільства, що зберігає істотні відмінності між класами та окремими соціальними групами; відмінності між формами праці (розумовою та фізичною, кваліфікованою і некваліфікованою, механізованою і ручною і т.п.): між умовами життя у різних типах поселень” [159, с.25].

Необхідно згадати також про такі економічні наслідки переходу від командно-адміністративної економіки до ринкової, як падіння виробництва, безробіття, масове зубожіння населення та інші.

Недоліки й огріхи в організаційно-управлінській сфері можуть створювати причини та умови, які сприятимуть вчиненню злочинів. Серед цих недоліків слід виділити передусім помилки та прорахунки в діяльності посадових осіб і державних установ, які проявляються у невиконанні приписів центральних органів влади, бюрократизмі, недотриманні законів тощо.

За природою криміногенні детермінанти поділяються на об'єктивні, суб'єктивні та об'єктивно-суб'єктивні. Об'єктивними причинами правопорушень виступають конкретні протиріччя у суспільному бутті, в економічних і соціальних відносинах людей. На думку В.М. Кудрявцева, до суб'єктивних факторів слід віднести те і тільки те, що входить до свідомості правопорушника чи в інший спосіб характеризує його особистість, а об'єктивними слід вважати явища і процеси, які розвиваються поза його волею [116, с.125]. Отже, суб'єктивні причини правопорушень – це певні елементи соціальної психології, що знаходять своє відображення у спотворених потребах, інтересах, цілях, мотивах, моральних цінностях та правосвідомості осіб, які вчиняють злочини. Об'єктивні та об'єктивно-суб'єктивні причини незалежні від волі людини і тому не зовсім піддаються негайному усуненню. Профілактика тут спрямована на їх нейтралізацію, блокування, скорочення.

Однак слід пам'ятати, що абсолютно об'єктивних чи цілковито суб'єктивних явищ у суспільстві не існує. Криміногенні детермінанти носять об'єктивно-суб'єктивний характер із переважанням або об'єктивного або суб'єктивного. Так, в явищах і процесах, не залежних від конкретної діяльності людей, переважають елементи об'єктивного, залежних від поведінки людей – суб'єктивного, наприклад, недоліки в організаційно-управлінській діяльності.

За глибиною причини й умови злочинності поділяються на корінні та некорінні, основні й неосновні, головні та другорядні, зовнішні та внутрішні. Що стосується, наприклад, корінних причин злочинності, то радянські вчені-

кримінологи, перебуваючи під впливом панівної на той час комуністичної ідеології, схилилися до думки, що вони мали місце лише на першому етапі розвитку Радянської держави, та “з повною перемогою соціалізму в СРСР корінні причини злочинності було повністю і невідворотно усунені”, тим часом до найбільш актуальних, головних криміногенних факторів відносили “ворожий вплив імперіалізму” [120, с.54]. Така позиція не заслуговує підтримки через її ідеологічне спрямування. Адже в будь-якій державі існують і надалі існуватимуть корінні причини злочинності, пов’язані передусім із негативними деформаціями у соціально-економічній сфері.

Криміногенні детермінанти також розмежовують на повну та специфічну причини. В.М. Кудрявцев, звертаючи на це увагу, пише, – “під повною причиною слід розуміти сукупність усіх обставин, за яких неминуче настає даний наслідок. Іншими словами, це поняття включає не тільки причину у вузькому розумінні цього слова (специфічну причину явища), але і всі необхідні та достатні умови” [115, с.10].

Отже, під повною причиною злочинності розуміють комплекс явищ, які об’єднують у собі “на рівних” усі суттєві і менш значні обставини, ближні і віддалені, прямі та непрямі детермінанти, словом, усе, що так чи інакше впливає на злочинність. Такий підхід до цієї проблеми був виражений, зокрема, у програмі курсу “Кримінологія” для юридичних вищих навчальних закладів (1972 р.), в якому наводиться наступне формулювання: “Повна причина – сукупність різних за природою соціальних факторів: соціально-психологічних, економічних, ідеологічних, організаційних та інших, які викликають злочинність” [цит. за 226, с.24-25].

Автори монографії “Причини злочинності” згадують про “існування в кримінології поняття так званої повної причини злочинності, яка включає в себе всі обов’язкові умови злочинності у сукупності з її причинами у вузькому розумінні слова”, вважаючи, що причина злочинної поведінки формується не одномоментно і не однією групою умов, а цілим їх комплексом і, як правило, протягом тривалого періоду часу [159, с.7].

На думку П.І. Гришаєва, “повна причина злочинності становить собою взаємодію всіх явищ, що призвели до породження злочинності” [43, с.55]. Він вважає, що саме поняття повної причини злочинності слід покласти в основу класифікації. Це поняття з максимально широким обсягом узагальнення, за його межею немає будь-яких обставин, які б безпосередньо впливали на появу злочинності.

Взявши за основу такий критерій, як роль в утворенні злочинності, П.І. Гришаєв визначив, що поняття “повна причина злочинності” складається з трьох основних ланок: специфічної причини, умови і приводу” [43, с.55]. Однак, в міру складності поняття злочинності як відносно-масового явища, не можна стверджувати, що її повна причина складається із однієї специфічної причини, однієї умови та одного приводу. Тому структура повної причини злочинності складається із сукупності специфічних причин, сукупності умов і сукупності приводів до вчинення злочинів.

За рівнем узагальнення повну причину П.І. Гришаєв поділяє на три види: повну причину всієї злочинності, повну причину групи злочинів, об’єднаних за родовим об’єктом посягання чи іншим критерієм, і повну причину одиночного злочину. При цьому на всіх рівнях узагальнення повна причина буде складатись із трьох компонентів: специфічної причини, умови та приводу. Чим вищим є рівень узагальнення повної причини, тим складнішою є її структура. Злочинність як відносно-масове явище, що спостерігається у масштабах цілої держави, має більш складну структуру, ніж структура повної причини одиночного злочину. Якщо структура одиночного злочину цілком може складатись із однієї специфічної причини, однієї умови і одного приводу, то структура повної причини всієї злочинності завжди складається із сукупності специфічних причин, умов та приводів. Те ж саме стосується і структури повної причини групи злочинів, об’єднаних за родовим об’єктом посягання чи за іншим критерієм. У цьому випадку повна причина також складатиметься із сукупності специфічних причин, умов та приводів, число яких буде значно

меншим, ніж число складових, які входять до структури повної причини злочинності як відносно масового явища.

Проти поділу на повну і специфічну причини виступав Н.А. Стручков, вважаючи, що перша причина стирає розмежування між причинами й умовами, наближаючи до “буржуазної” теорії факторів (теорії, представники якої розглядали серед причин злочинності як однопорядкові явища “населення, зміни в його складі, фізичний тип, житлові умови” [116, с.19]. Н.Ф. Кузнєцова дотримується думки, що така небезпека не буде реальною, якщо не забувати про різницю в “детермінантах всередині системи “причини злочинності” чи “повної причини злочинності”” [120, с.55]. То ж в середині повної (як і специфічної) причини необхідно зберігати внутрішню класифікацію, щоб надалі не змішувались причини головні та другорядні, причини першого та другого порядку, а також умови, що сприяють здійсненню злочинів.

За своєю сутністю детермінанти можна поділяти на соціальні і біологічні. У численній літературі з питань співвідношення соціального і біологічного, міститься неоднозначний і нерідко суперечливий набір поглядів – існують судження та оцінки, які носять біологізаторський характер, чи, навпаки, проявляється недооцінювання ролі біологічного. Зважаючи на необхідність докладного вивчення цього питання, проблема співвідношення соціального і біологічного у процесі детермінації злочинної поведінки буде розглядатись в окремому підрозділі даної роботи.

Деякі кримінологи класифікують криміногенні детермінанти на причини першого, другого, третього порядку, при цьому причини злочинності “першого класу” пов’язані з протиріччями соціального розвитку, причини злочинності “другого класу” пов’язані із світоглядом різних людей (індивідуалізм тощо), а причини злочинності “третього класу” пов’язані з конкретною особистістю [17, с.188-202].

Звертає на себе увагу положення про причини злочинності, висунуте І.А. Ісмаїловим та П.П. Осиповим. Ці автори вважають, що “залежно від того, в якій ланці причинного ланцюжка вбачається першоджерело злочинності, можна

виділити три основні підходи: особистісний, мікро- і макроструктурний” [цит. за 226, с.26]. Прихильники особистісного підходу обґрунтовують існування злочинності психофізіологічними особливостями. Другий підхід означає визнання першоджерелом злочинності вплив мікросередовища. Третій підхід існування злочинності пов’язується з економічною сферою суспільного буття. Така класифікація дає можливість більш повно і точно досліджувати вплив першоджерел злочинності у цих трьох площинах, залежно від того, який рівень обиратиметься для вивчення.

Класифікацій умов злочинності теж існує достатньо. Одними авторами виділяються дві групи умов злочинності і злочинів: умови, які формують як попередню ланку соціально-психологічні явища (причини) злочинів та злочинності й умови, які сприяють прояву злочинності і злочинам, настанню злочинних результатів [111, с.163]. Перша група умов пов’язана із соціально-економічними, політичними, ідеологічними, виховними, соціально-психологічними, правовими, організаційно-управлінськими та іншими протиріччями суспільства, що формують громадську, групову та індивідуальну свідомість. Друга група умов – це помилки і прорахунки в системі профілактики правопорушень та у сфері протидії злочинності в цілому.

Інші автори дотримуються поділу умов злочинності на такі групи: умови, які сприяють вчиненню злочинів (так звані ситуаційні), і умови, які формують криміногенну мотивацію [99, с.35]. За механізмом зумовлення злочинів ситуаційні умови, в свою чергу, можуть бути нейтральними, сприяючими чи такими, що перешкоджають здійсненню злочинів. До групи ситуаційних умов входять і віктимогенні умови, тобто поведінка потерпілих.

У філософській літературі (це має також і кримінологічне значення) виділяють *супутні, необхідні та достатні* умови. Під *супутніми* умовами слід розуміти обставини місця і часу, за яких відбувається подія злочину. Вони “утворюють загальне тло подій та явищ, на якому існує дане явище” [115, с.101], і практично не впливають на його розвиток, хоча і можуть в певній мірі визначати його форму. Однак ці супутні умови відбиваються на злочинності в

цілому. Під *необхідними* розуміють такі конкретні обставини зовнішнього середовища, що роблять можливим здійснення даного злочину, тобто обставини, без наявності яких неможливе настання злочинного результату. Вони можуть бути спрямовані як із дій сил природи, так із вчинків різних осіб. У Кримінальному кодексі України встановлюється відповідальність за конкретні дії (бездіяльність) посадових осіб і громадян, які створюють умови для здійснення злочинів. Так, ст. 367 КК України передбачає кримінальну відповідальність за допущену службову недбалість. За наявності всіх необхідних умов можна вже вести розмову про поняття *достатніх* умов для досягнення злочинного результату. Наявність цього виду умов означає, що злочин може бути вчинено в будь-який момент без перешкод. За такого становища запобігти злочину можна тільки шляхом негайного усунення деяких із числа цих умов (або шляхом затримання особи, яка мала намір вчинити злочин).

Підсумовуючи викладене, можна стверджувати, що акцент у проблемі вивчення злочинності необхідно ставити саме на взаємодію об'єктивного (оточуючого нас усіх матеріального середовища) і суб'єктивного (здатності неповторної за своїми психофізіологічними характеристиками особистості самостійно оцінювати зовнішній вплив на неї, залежно від її якостей та властивостей, і в кінцевому результаті – сприймати чи відкидати його) моментів. Причинами злочинності в кінцевому результаті є певна система негативних для держави соціальних явищ, що детермінують злочинність як свій наслідок. Під умовами злочинності необхідно розуміти такий комплекс явищ, що самостійно не здатний породжувати злочинність як наслідок, проте, співіснуючи поряд з причинами, він сприяє їм, полегшує їх формування і подальшу реалізацію.

1.2. Механізм дії причин і умов злочинності

Питання про “механізм” дії факторів злочинності, конкретних причин і умов, що призводять до злочинного результату ще й досі залишаються недостатньо дослідженими і стають предметом численних суперечок. Його вирішення має не тільки важливе теоретичне, а й практичне значення. Розуміння причинних зв'язків дає можливість виявити глибинний “механізм” явищ, тобто отримати знання про те, які явища і процеси навколишнього середовища породжують певне явище, в яких конкретних умовах воно може виникнути, які існують сили, що сприяють йому, і як на нього впливати з метою недопущення. Щоб побудувати ефективну систему профілактичних заходів, необхідно встановити, проти чого вони повинні бути спрямовані. Саме для цього потрібно знати, з яких етапів складається причинний ланцюжок, що веде до злочинного результату.

Однак перед тим, як перейти до з'ясування механізму дії причин і умов, що зумовлюють індивідуальну злочинну поведінку, потрібно розкрити питання детермінації злочинності як складного соціального явища. В цілому детермінація – це більш широка категорія, що характеризує походження явищ, які вивчаються у природі і суспільстві через визнання всезагального взаємозв'язку, взаємодії усіх речей, об'єктів та процесів. Процес детермінації злочинності являє собою складну взаємодію різних форм зв'язків: не тільки причинних, але також і функціональних, статистичних, системно-структурних, зв'язків станів та інших.

Філософська категорія причинності відображає один із найбільш загальних, фундаментальних законів буття. Він поширюється на всі явища і процеси природи та суспільства – як індивідуальні, так і масові, включаючи ті, які носять ймовірний характер. Таке положення є досить суттєвим і для кримінології. Як наука, вона намагається дати обґрунтовану відповідь не тільки на питання про причини індивідуальної злочинної поведінки, але й злочинності в цілому. Причинність у кримінології визначають як “об'єктивно існуюче

відношення між явищами, при якому одне чи декілька взаємодіючих явищ (причина) породжують інше явище (наслідок)” [115, с.5], як “такий вид детермінації, який складається із генетичного, продукуючого зв’язку одного явища (причини) з іншим (наслідком)” [120, с.16], як “різновид, одну з форм детермінації, під якою розуміють будь-яку закономірну залежність між різними процесами та явищами” [116, с.13].

Функціональна залежність відображає об’єктивну відповідність, паралельність у співіснуванні та мінливості двох факторів. Наприклад, збільшення рівня безробіття у регіоні одночасно породжує і зростання рівня крадіжок з метою задоволення необхідних потреб, і зниження купівельного попиту. Зв’язок між зниженням попиту та збільшенням крадіжок носить не причинний характер, а функціональний, оскільки ці явища є призвідними від безробіття. *Статистичний зв’язок* проявляється через зміну характеру розподілу одного фактору в залежності від зміни іншого (збільшення кількості злочинів із збільшенням кількості населення). Окремим випадком статистичного зв’язку виступає *кореляційна залежність*, під якою розуміють синхронну залежність декількох масових явищ між собою. За такого їх взаємозв’язку зміни в сторону збільшення чи зменшення окремих сторін одного явища викликає відповідні зміни в іншому (так, збільшення в структурі населення людей молодого віку приводить до зростання насильницької злочинності). *Системно-структурний зв’язок* – це зв’язок одної соціальної системи з елементами іншої системи більш високого рівня (злочинність пов’язана з елементами системи правопорушень, яка є ширшою за систему злочинів). *Зв’язок станів* означає опосередкування одного стану даної системи іншим її станом. Ведучи мову про злочинність, схожий зв’язок прослідковується між окремими її частинами, що розрізняються за характером їх антисоціальної спрямованості (наприклад, між насильницькою та корисливою злочинністю, первинною і рецидивною злочинністю тощо).

Якщо взяти до уваги такі криміногенні фактори, як небажані демографічні процеси, стихійні лиха, несприятливі природнокліматичні умови, то їх зв’язок

зі злочинністю проявляється у вигляді простої взаємодії, іноді кореляційної залежності чи системно-структурного зв'язку. По відношенню до злочинності дана група факторів позбавлена причинно-наслідкового значення, однак явища і процеси, що до неї входять, так чи інакше пов'язані із злочинністю, впливають на неї певним чином. Що стосується механізму впливу на злочинність організаційно-управлінського чи правового факторів, то вони не породжують, а лише обумовлюють її, сприяють її збереженню та існуванню. Якщо брати економічний та інші соціальні фактори (соціальна нерівність населення, нерегульованість міграційних процесів тощо), то їх зв'язок зі злочинністю носить причинний характер, оскільки соціальні явища і процеси, що складають змістовну частину цих факторів, обумовлюють, продукують злочинність.

Отже, тільки за причинного пояснення встановлюється, під впливом яких обставин виникає злочинність, а при більш широкому детерміністичному підході – чому злочинність не просто існує, а існує в теперішній час у формі переважання корисливої її частини, чому вона набуває рис організованості і т. д. За широкого детерміністичного підходу злочинність постає як результат не однозначного впливу певних факторів, а складної, багатопланової детермінації, в тому числі і самодетермінації. Суспільство із взаємодією різноманітних явищ, процесів, в тому числі у формі протиріч, що не знайшли своєчасного та позитивного вирішення, породжує негативні соціальні відхилення незлочинного характеру (тіньова економіка, політика, юстиція, наркоманія, безробіття і т. д.), котрі в умовах недостатньої їм протидії здатні у взаємодії з іншими соціальними факторами обумовлювати злочинність і її розвиток.

Причинний ланцюжок, який пояснює індивідуальну злочинну поведінку, є доволі складним й різноманітним, тому його можна зрозуміти лише використовуючи знання цілого ряду наук – філософії, психології, соціології, правознавства тощо.

Слід виділити три основні ланки в причинному ланцюжку, який призводить до протиправних вчинків. *Перша* охоплює те, що передує злочинному діянню, тобто період формування особистості злочинця та

взаємодію її з конкретною життєвою ситуацією. *Друга* пов'язує причину і наслідок, особистість злочинця із його волею та свідомістю. *Третя* (наслідок) включає розвиток причинного зв'язку від акту протиправної поведінки до появи злочинного результату. Такої точки зору дотримується і більшість авторів, які займались вивченням цього питання [122, с.119; 103, с.60-61].

Злочин є результатом взаємодії волі та свідомості особистості. Однак уявлення про те, що причиною будь-якого конкретного злочину є винятково суб'єкт, буде помилковим, оскільки людська поведінка, яка певним чином впливає на оточуюче людину середовище, сама викликана й зумовлена навколишнім буттям. Щоб розкрити механізм виникнення злочину, необхідно більш докладно розглянути форми взаємовідносин людини із зовнішнім середовищем і передусім вплив на суб'єкта тої конкретної життєвої ситуації, в якій він знаходився перед вчиненням злочину.

Нерідко трапляються злочини, в яких безпосередньо спостерігається тісний зв'язок людини із зовнішньою ситуацією (наприклад, скоєння вбивства у відповідь на образу з боку потерпілого). Разом з тим не варто перебільшувати роль конкретних зовнішніх обставин, оскільки непоодинокі випадки, коли вплив зовнішньої ситуації або зовсім відсутній, або мінімізований, а злочин, не зважаючи на це, скоюється. З іншого боку, більшість громадян утримуються від вчинення правопорушень і при наявності складних обставин у їх житті. Це свідчить про те, що не варто розглядати людські вчинки як звичайну реакцію на зовнішні подразники, чого дотримувались прихильники біхевіоризму. Конкретна ситуація породжує вольовий акт не безпосередньо, а лише у взаємодії із людською особистістю, співвідносячись із її інтересами, поглядами, особливостями психіки, звичками тощо. Людина як індивід, вступаючи у взаємодію із конкретною зовнішньою ситуацією, характеризується не тільки певними соціальними рисами члена суспільства, але і своїми неповторними психічними та фізичними особливостями. На думку Г.Ф. Гегеля, "... можна таким чином легко знаходити підстави для аморальних і протиправних дій, як для моральних і правових, оскільки вирішення того, які підстави повинні бути

визнані більш значущими, надається суб'єкту. Від його індивідуальних намірів залежить, якій підставі він віддасть перевагу” [27, с.285].

У процесі вчинення злочину відіграватимуть роль не тільки риси людської особистості та конкретна життєва ситуація, в якій вона знаходитиметься. Людина не просто взаємодіє із навколишнім середовищем, вона, підпадаючи під його вплив та пристосовуючись до нього, сама намагається змінювати це середовище у відповідності до своїх життєвих потреб та звичок. Тобто, ведучи таку активну діяльність, особа намагається (і, як правило, їй це вдається), передбачати розвиток подій та настання певних результатів своєї поведінки. Весь цей процес носить характер зворотного зв'язку та утворює нову лінію причинності.

Конкретний вольовий акт виникає у результаті тісної взаємодії трьох причинних зв'язків. Злочин вчиняє людина з певним життєвим досвідом, із своїми інтересами та потребами, які вона намагається задовольнити у такий спосіб. Формується мотив майбутньої злочинної поведінки та його цілі, за ним формується мета як передбачуваний і бажаний результат такої поведінки. Певним поштовхом, “каталізатором” її протиправної поведінки виступатиме та конкретна ситуація, у якій людина перебувала до здійснення протиправних дій. Передуючи акту злочинної поведінки, відбувається прогнозування можливих наслідків реалізації виявленого бажання, планування поведінки із врахуванням реальної обстановки, власних можливостей та інших обставин. У людини більш-менш точно моделюється її вчинок.

Учені-кримінологи вже тривалий час намагаються визначити природу антисуспільних поглядів та звичок особистості, віднайти джерело їх виникнення.

Серед радянських кримінологів, яким у їх науковому пошуці “допомагала” ідеологія того часу, панувала думка, що людина є винятково соціальною істотою, її особистість – це результат розвитку у суспільстві, а “психофізіологічні риси людської істоти є тільки матеріальною основою для формування особистості” [115, с.18]. Позиції зарубіжних учених відкидалися

апріорі, вважаючи при цьому, що буржуазні біокримінологи, визнаючи взаємозв'язок особистості із зовнішнім середовищем, переоцінюють біологічні властивості людини, відривають особистість від її соціального змісту.

Логічним було б положення, що психофізіологічні риси людини є не просто матеріальним базисом для формування її особистості, а й рисами, що визначають людину як “соціальну істоту і водночас в найбільшій мірі виражають її індивідуальність і неповторність” [127, с.79]. Необхідно звернути увагу також і на те, що самі психічні особливості людини не є безпричинними, а виступають результатом фізіології вищої нервової діяльності. Отже, існує такий взаємозв'язок людини із зовнішнім середовищем, який полягає в тому, що органічна основа людської істоти є результатом взаємодії умов життя людини та спадкової (генетичної) інформації.

Біологічна природа людини виступає необхідною умовою індивідуальності особистості, яка робить її самобутньою і неповторною. Не викликає сумнівів теза, що деякі суттєві психологічні характеристики людей мають генетичний характер, хоча, звичайно, ці особливості не залишались незмінними в процесі еволюції людини. Біологічні риси здійснюють великий вплив на формування соціальної установки особистості. Від генетично зумовлених властивостей, психофізичних можливостей індивіда багато в чому залежить і те, що він сприймає в довколишньому середовищі, конкретних умовах життя, вихованні, освіті та інших обставин, з якими йому довелося зіштовхнутися на своєму життєвому шляху.

Вирішальний вплив на формування особистості, безперечно, здійснюють соціальні умови її існування. Однак відомими є випадки, коли в однаковому середовищі виростають різні (з точки зору їх індивідуально-психологічних особливостей) люди, і в той же час буває так, що в зовсім різних умовах формуються однакові за своїми нахилами особи. Очевидно, що не всі об'єктивні відносини сприймаються людиною та стають невід'ємною частиною її цілісного утворення. До внутрішньої структури особистості входять головним

чином ті суспільні відносини, котрі передусім відповідають її біологічній природі та психофізичним особливостям.

Людина розвивається у постійних, чисельних і складних взаєминах із зовнішнім середовищем, з одного боку, з іншого – особистість розвивається на основі взаємодії психофізіологічних властивостей, а також спадкових задатків із навколишнім буттям. Для того, щоб розкрити специфіку антисуспільної поведінки та її причин, необхідно по суті розглянути всі вищенаведені причинні зв'язки та зупинитись на формуванні особистості; її взаємодії із конкретною життєвою ситуацією, яка призвела до здійснення злочину; співвідношенні соціального і біологічного як детермінантів злочинної поведінки. Тому і проблема дії соціальних факторів не може розглядатися відокремлено від питання їх сприйняття особистістю, оскільки лише через особистість вони визначають поведінку, в тому числі і злочинну.

Соціальні та психологічні риси особистості: її світогляд, політичні, моральні та інші позиції, звички і навички, особливості характеру – формуються протягом усього життя людини як результат її взаємодії із оточуючим середовищем. Саме дефекти морального формування особистості призводять до появи та утвердження антигромадських поглядів, а потім і до здійснення злочинів. А.С. Шляпочников, аналізуючи причини несприятливого формування особистості, вказує на такі з них:

✓ у сім'ї: ненормальна обстановка, неправильне виховання, внутрішній розлад; антисуспільна поведінка батьків і т.п.;

✓ у школі: відрив навчання від виховання, слабка дисципліна, відсутність організації дозвілля учнів тощо;

✓ у трудовому колективі: слабка дисципліна праці, невисокі економічні показники; недоліки у діяльності адміністрації підприємства тощо;

✓ у ближньому оточенні: аморальна поведінка сусідів, особливо у гуртожитках, матеріально-побутові труднощі, вплив раніше судимих осіб і т.п. [115, с.26]. Слід зауважити, що ці причини розглядались у соціалістичному суспільстві і не всі могли бути визначені внаслідок панування ідеологічного

фактору та цензури. Тому залишилися не вказаними: проблеми економічного характеру (диспропорції розвитку регіонів, галузей тощо), рівень матеріального забезпечення громадян (рівень доходів населення), відсутність належної кількості досвідчених учителів, низький рівень роботи правоохоронних органів та інше.

Неправильні уявлення про дійсність та обов'язок, про власне місце у суспільстві можуть також скластися і в результаті невдалого для даної особи збігу обставин. Також у кримінологічному аспекті досить важливим є вплив поведінки людини на формування її особистості, адже здійснення антигромадських дій, які залишилися безкарними, суттєво посилює антисуспільну спрямованість особистості та звичайно приводить до появи більш тяжких злочинів. Якщо вчинок, у тому числі протиправний, призвів до успішного для цієї особи результату, то ймовірність повторення такого вчинку в аналогічній ситуації значно зростає. Особистість злочинця продовжує формуватись у небажаному для суспільства напрямі – утверджується антисуспільна установка, переважаючого значення для особи набуває не позитивний вплив соціального середовища, а попередній злочинний досвід, зміцнюються навички антисуспільної поведінки. Несприятливе моральне формування особистості відіграє в її подальшій злочинній поведінці основну роль, яка проявляється у зв'язку із конкретною життєвою ситуацією.

У кримінологічному плані конкретна життєва ситуація – це певна сукупність об'єктивних обставин життя людини, що у певний відрізок часу безпосередньо впливає на його антигромадську поведінку. Це подія чи якийсь стан, що викликали у людини рішучість вчинити суспільно небезпечне діяння, яке призвело до злочинного результату. Життєві обставини людини, які визначають особливості ситуації, можуть бути різноманітними. Тут і тривалий стан, який передував здійсненню злочину (нестерпна обстановка у сім'ї), якась короткоплинна подія (злочин під впливом раптово виниклих обставин), різноманітні вчинки оточуючих людей, що оточують суб'єкт чи він сам та інше. Характерною рисою більшості конкретних життєвих ситуацій є те, що вони

вимагають від особистості визначення певної лінії своєї поведінки, прийняття рішення – як себе поводити в даних обставинах. Такі ситуації слід називати *конфліктними життєвими ситуаціями*, адже мова йде про необхідність прийняття рішення здійснити злочин або утриматись від такого вчинку.

Наука кримінального права має певний досвід узагальнення форм людської поведінки. Ситуації визначаються як *кримінально-правові*, коли вони враховуються як умови, що впливають на кримінальну відповідальність. Аналіз чинного Кримінального кодексу України дозволяє виділити наступні ситуації, які мають кримінально-правове значення:

1. Ситуації, які виключають злочинність діяння:

- 1.1.) стан необхідної оборони (ст.36 КК України);
- 1.2.) стан уявної оборони (ст.37 КК України);
- 1.3.) затримання особи, що вчинила злочин (ст.38 КК України);
- 1.4.) стан крайньої необхідності (ст.39 КК України);
- 1.5.) застосування фізичного чи психічного примусу (ст.40 КК України);
- 1.6.) виконання наказу чи розпорядження (ст.41 КК України);
- 1.7.) діяння, пов'язане з ризиком (ст.42 КК України);
- 1.8.) виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст.43 КК України);

2. Ситуації, які пом'якшують покарання (ст.66 КК України):

- 2.1.) з'явлення зі зізнанням, щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину;
- 2.2.) добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди;
- 2.3.) вчинення злочину неповнолітнім;
- 2.4.) вчинення злочину жінкою в стані вагітності;
- 2.5.) вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин;

2.6.) вчинення злочину під впливом погрози, примусу або через матеріальну, службову чи іншу залежність;

2.7.) вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого;

2.8.) вчинення злочину з перевищенням меж крайньої необхідності;

2.9.) виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації, поєднане з вчиненням злочину у випадках, передбачених КК України.

3. Ситуації, які обтяжують покарання (ст.67 КК України):

3.1.) вчинення злочину особою повторно та рецидив злочинів;

3.2.) вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою;

3.3.) вчинення злочину на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбрату;

3.4.) вчинення злочину у зв'язку із виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку;

3.5.) тяжкі наслідки, завдані злочином;

3.6.) вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, що перебуває в безпорадному стані;

3.7.) вчинення злочину щодо жінки, яка завідомо для винного перебувала в стані вагітності;

3.8.) вчинення злочину щодо особи, яка перебуває в матеріальній, службовій чи іншій залежності від винного;

3.9.) вчинення злочину із використанням малолітнього або особи, що страждає психічним захворюванням чи недоумством;

3.10.) вчинення злочину із особливою жорстокістю;

3.11.) вчинення злочину з використанням умов воєнного або надзвичайного стану, інших надзвичайних подій;

3.12.) вчинення злочину загальнонебезпечним способом;

3.13.) вчинення злочину особою, що перебуває в стані алкогольного сп'яніння або у стані, викликаному вживанням наркотичних або інших одурманюючих засобів.

4. Ситуації, які обумовлюють звільнення осіб від кримінальної відповідальності (ст.ст.45-49 КК України, а також відповідні норми статей Особливої частини КК України);

5. Ситуації, які обумовлюють звільнення особи від покарання (ст.ст.75, 79-81, 83-85 КК України);

6. Ситуації звільнення від кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх осіб (ст.ст.97, 104-107 КК України);

7. Ситуації інституту обмеження дії закону про кримінальну відповідальність, зазначені в ч.2 ст.385 КК України “Відмова свідка від давання показань або відмова експерта чи перекладача від виконання покладених на них обов'язків”, ч.2 ст.396 КК України “Приховування злочину”;

8. Ситуації, за яких порушені нормальні умови життєдіяльності, зазначені в ст.295 КК України (“Заклики до вчинення дій, що загрожують громадському порядку”), ч.2 п.5 ст.115 КК України (“Умисне вбивство, вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб”) та інші.

При цьому не слід ототожнювати кримінально-правові ситуації із ситуаціями кримінологічними, які самостійно визначають вчинення злочину (наприклад, така обстановка, коли внаслідок якостей певної особи чи поведінки потенційної жертви виникає реальна можливість заподіяти їй шкоду).

Беручи до уваги, що проблема співвідношення соціальних і біологічних факторів у генезисі злочинної поведінки має в кримінології принципове значення та потребує детального вивчення, вона буде розглянута у наступному підрозділі цієї праці.

Наслідком розвитку причинного ланцюжка, який ми розглянули, є злочин, поняття якого сформульоване у ст.11 чинного Кримінального кодексу України. Говорячи про багатозначність причинного зв'язку у кримінології, слід пам'ятати, що це положення стосується не тільки причин, а й наслідків. Їх

багатозначність означає, що завжди наступає декілька результатів; від одної і тої ж причини у випадку зміни умов можуть настати різні наслідки. Існують й опоненти цього твердження, які вважають, що “у наведеному висловлюванні порушуються вимоги основного закону діалектики про єдність і боротьбу протилежностей (причина – наслідок), оскільки вважається, що одна протилежність існує до початку існування іншої й у відриві від неї” [157, с.90].

Всі ці різноманітні наслідки виступають, зрозуміло, як можливі, вони ще не є реалізованими. Із кожної життєвої ситуації існує декілька виходів, тобто йдеться про реальні можливості вирішення тої чи іншої конфліктної ситуації, в якій знаходиться особа на момент вчинення злочину. І при цьому більшість варіантів поведінки не носять протиправного характеру, якщо таких варіантів не існує, то можна вважати, що людина діяла за обставин, які виключають кримінальну відповідальність.

Між явищами, які відіграють роль причин злочинності, та конкретним актом суспільнонебезпечного і протиправного діяння, яке закінчується настанням злочинного результату як складовими одного причинного зв'язку, існує центральна ланка, в якій відбувається переробка отриманої суб'єктом інформації про оточуюче середовище, формування цілей, мотивів і планів злочинної поведінки і, як наслідок, прийняття рішення про його здійснення. Усі ці процеси відбуваються у людській психіці, саме тут триває перехід від зовнішніх і внутрішніх впливів на свідомість та волю людини до зворотного впливу з боку людини на середовище, що її оточує.

Важливим моментом у дослідженні цієї центральної ланки між причиною і наслідком буде з'ясування питання про міру самостійності людської поведінки та ступінь її незалежності від зовнішніх, об'єктивних факторів. З точки зору механістичного детермінізму, причини злочину визначають із невідворотністю його здійснення. Іншими словами, якщо мати уявлення про всі без винятку обставини, які сформували конкретну особистість з її духовними і фізичними рисами, а також врахувати вплив (негативний) на цю особистість зовнішнього середовища, то можна було б точно передбачити подальшу поведінку суб'єкта.

З цими твердженнями не можна погодитись, оскільки не від кожної людини, яка сформувалася у негативному середовищі, гарантовано слід очікувати у майбутньому здійснення злочину. Навіть систематичний негативний вплив на людину не обов'язково породжує недотримання нею закону. Прихильники ж іншої точки зору щодо характеру відносин між причиною і наслідком у людській поведінці вважають, що вчинок не може бути викликаний ніякими зовнішніми факторами. Вихідною точкою поведінки тут стає не соціальне середовище, а свідомість людини. Такий погляд на детермінізм взагалі знімає проблему причин злочинної поведінки. Відомий учений Н.С. Таганцев зауважує, що "... людська дія може бути за деякими винятками причиною події тільки за наявності інших умов, при сприянні інших зовнішніх сил" [227, с.282]. Тільки поєднання цих двох підходів дасть можливість збагнути, що людські вчинки є повністю детермінованими саме сукупністю зовнішніх і внутрішніх факторів.

Нерідко між причиною і наслідком у вигляді протиправного діяння існує значний інтервал часу, протягом якого людина накопичує та обробляє всю інформацію, яка надходить до неї. Не обов'язково, що будь-який негативний вплив тягне за собою вчинення злочину. Протягом тривалого часу змінюються риси характеру, звички, установки, піддаються глибокому переосмисленню життєві цінності, поступово формуються антигромадські погляди. Інший аспект накопичення інформації пов'язаний із впливом конкретної життєвої ситуації, і нерідко вона відіграє роль підстави до злочину тільки при неодноразовому її повторенні. Інформація в подальшому опрацьовується у свідомості суб'єкта, породжуючи різноманітні плани майбутньої поведінки. Прийняттю рішення завжди будуть передувати декілька стадій. На підготовчій стадії відбувається аналіз отриманої особою інформації і формування мотивів злочинної поведінки. Цей процес є надзвичайно складним, він зачіпає усю сукупність психічних властивостей особистості: потреб, уявлень, звичок і навичок, життєвих інтересів та емоційного стану. Саме на основі потреб та інтересів, які склались під час формування особистості, людина буде більш-менш віддалені

життєві плани, визначає перспективну мету своєї діяльності. Антигромадська спрямованість особистості у цій сфері може призвести до вибору шляхів поведінки, заборонених законом. Інтерес включає у себе усвідомлення не тільки потреби, а й того складного шляху, який необхідно пройти до стадії її задоволення. Цей шлях залежить від характеру потреби, соціального статусу особистості, зовнішніх і внутрішніх умов поведінки та багатьох інших факторів.

На іншій стадії – стадії прийняття рішення – спочатку визначається цінність кожного можливого варіанту поведінки, і у відповідності з нею, на основі аналізу реальних можливостей робиться вибір. Подальші психічні процеси у свідомості суб'єкта тягнуть за собою формування умислу та планів злочинної поведінки, де план є більш деталізованим процесом, який включає в себе уявлення про засоби досягнення мети, час вчинення злочину тощо. Багато протиправних вчинків відображають не короткочасні інтереси суб'єкта, а ті чи інші розрахунки, плани. Як характерні приклади можуть виступати службові злочини (наприклад, зловживання службовим становищем). Зазвичай суб'єктом, який вчиняє даний вид злочину, переслідуються більш-менш віддалені цілі корисливого, кар'єристського чи іншого характеру. Прагнення до задоволення своєї актуальної чи потенціальної потреби може вступити у протиріччя із прагненнями інших людей чи інтересами суспільства. В такому випадку воно нерідко виступає як конфлікт, під яким ми розуміємо усвідомлюване людьми зіткнення протилежних інтересів, прагнень, поглядів, що проявляється у їх поведінці. Протиправна поведінка може переслідувати такі цілі, як:

- ✓ безпосереднє задоволення якої-небудь потреби (це характерно для багатьох майнових злочинів);

- ✓ реалізацію більш віддалених життєвих планів, лише в кінцевому результаті спрямованих на задоволення якої-небудь потреби (хабарництво, зловживання службовим становищем тощо);

✓ вирішення особистих конфліктів та усунення перепон до задоволення актуальних чи потенціальних потреб (злочини проти особи);

✓ ухилення від соціально активної поведінки, пов'язаної із виконанням своїх юридичних обов'язків;

У цій ланці розвитку причинності – прийнятті рішення, – містяться широкі можливості для профілактики. Попереджувальний вплив на цьому етапі повинен бути спрямований на розширення сфери прийнятних і доступних для суб'єкта варіантів поведінки, на правильний вибір цілей та засобів їх досягнення.

Отже, антисуспільна, злочинна поведінка особи також підкоряється закону причинності. Конкретний вольовий акт виникає в результаті тісної взаємодії трьох причинних зв'язків – передусім у кожної людини формуються певні потреби та інтереси, задовольнити які вона намагається у такий протиправний спосіб, спираючись при цьому на свій життєвий досвід; поштовхом до її протиправної поведінки виступатиме та конфліктна життєва ситуація, в якій особа перебувала до вчинення злочину; бажаючи реалізувати свої наміри відносно вчинення злочину, особа більш-менш точно моделює хід свого вчинку, його можливий розвиток та наслідки. З'ясування специфіки причинних зв'язків у поведінці злочинця має важливе не тільки теоретичне, а й практичне значення. Щоб побудувати ефективну систему профілактичних заходів, необхідно встановити, проти чого вони повинні бути спрямовані, і саме розуміння причинних зв'язків дасть нам можливість виявити глибинний “механізм” явищ, тобто отримати уявлення про те, які процеси навколишнього середовища породжують певне явище, в яких конкретних умовах воно може виникнути, які існують сили, що сприяють йому.

1.3. Взаємодія соціальних і біологічних чинників у генезисі злочинної поведінки

Різке зростання рівня злочинності в Україні після здобуття нею своєї незалежності, слід пов'язувати передусім із загальнокримінальною корисливою та економічною злочинністю. Агресивна злочинність також впливає на параметри зареєстрованої злочинності, однак її динаміка суттєво відрізняється від динаміки корисливої і економічної злочинності, що дозволяє стверджувати, що вона значно менше пов'язана із чинниками соціально-економічного наповнення. Так, кількість зареєстрованих умисних вбивств в Україні у 1994 р. на 100 тис. населення була меншою, ніж у розвинутих країнах Західної Європи, таких як Швеція, Австрія, і приблизно така ж, як у США [135, с.203-204]. Злочини, що відносяться до агресивного блоку злочинності, склали від загальної кількості зареєстрованих злочинів: умисні вбивства із замахом – у 1995 р. – 0,7%, у 1996 – 0,8%, у 1997 – 0,8%; умисні тяжкі тілесні ушкодження – у 1995 р. – 1,4%, у 1996 – 1,4%, у 1997 – 1,3%; зґвалтування із замахом – у 1995 р. – 0,3%, у 1996 – 0,3%, у 1997 – 0,3%. Тоді як злочини корисливого спрямування та економічні злочини в цей період займали значно більшу нішу зареєстрованої злочинності. До прикладу, крадіжки індивідуального майна громадян у 1995 р. склали 32,5% зареєстрованих злочинів, у 1996 – 32,1%, у 1997 – 30,2%; грабежі індивідуального майна громадян – у 1995 р. – 4,7%, у 1996 – 4,5%, у 1997 – 4,2%; злочини у сфері економіки – у 1995 р. – 9,2%, у 1996 – 9,6%, у 1997 – 10,6% [253, с.749-757].

Щоб більш повно з'ясувати причини таких взаємозалежностей, необхідно звернутися до проблеми співвідношення соціального і біологічного як детермінантів злочинної поведінки. Від вирішення цієї проблеми багато в чому залежить з'ясування причин злочинності та визначення головних напрямків боротьби з нею. Оцінка ролі, яку відіграють, можливо чи напевне, біологічні чинники у злочинній поведінці, часто становить собою той кордон, який розмежовує різні кримінологічні теорії.

Спроби пояснити злочинну поведінку виключно фізіобіологічними властивостями особи явно не витримують критики, хоча з певною регулярністю піднімаються у науковій літературі.

Ще при становленні кримінології як науки її засновники (Ч. Ломброзо, Е. Феррі, Р. Гарофало) в своїх працях вказували, що причини злочинності лежать не в соціальних умовах, а в самому злочинці, його анатомічних, фізіологічних, психічних і моральних рисах, отриманих при народженні. Ч. Ломброзо та представники його школи вважають, що злочинець – це своєрідний різновид людини, у якому сконцентровані особливі біологічні риси, що ведуть його до злочину. З цього випливало, що злочин є “явище настільки ж природне і необхідне, як народження, смерть, зачаття, психічні хвороби, сумним різновидом яких він часто є” [цит. за 122, с.22]. Суть теорії З. Фрейда полягає в тому, що людина з народження біологічно приречена на постійну жорстоку боротьбу антисоціальних глибинних інстинктів – агресивних, статевих, страху – з моральними установками [120, с.189], і тому особи, які не змогли стримати свої підсвідомі антисоціальні потяги, вчиняють злочини.

Дискусія про співвідношення соціального і біологічного в особі злочинця має безпосередній вихід на практику. Г. Рименштейнер у монографії “Про організацію кримінологічної служби у ФРН” відстоює ідею породження злочину поєднанням схильності суб’єкта до злочинної діяльності та впливу оточуючого середовища. При цьому, віддаючи перевагу біологічному фактору, він робить висновок про головну роль при вивченні злочинця психіатра, психолога, застосування біотехнічних прийомів і засобів [103, с.275].

На початку 60-х рр. Буза і Пінатель писали, що антропологічна теорія, породжена ломброзіанівським вченням, затвердила існування спадкової схильності до вчинення злочинів. Така схильність полягає в “деякому специфічному змісті, який ще не визначено” [цит. за 103, с.275]. Пізніше це стало пов’язуватись із хромосомами.

Дослідження вчених у США, Австралії, Англії виявляли підвищений процент хромосомних аномалій серед обстежених злочинців у порівнянні із

контрольною групою. Якщо в середньому каріотип ХХУ зустрічався серед населення приблизно в 0,1-0,2% випадків, то у спеціально підібраних групах правопорушників вони зустрічались у 2% і більше випадків.

Нормальним поєднанням хромосом для чоловіків є наявність у них однієї Х- і однієї Y- хромосоми, тобто поєднання ХУ; для жінок – наявність двох Х- хромосом, тобто поєднання ХХ. Кримінологічне значення хромосомних аномалій звичайно приписується двом з них, коли в чоловіків наявна додаткова 47-ма хромосома типу Х чи типу Y.

У 60-х рр. було висловлено думку про те, що саме ці типи хромосомних аномалій можуть бути пов'язані із злочинною поведінкою. Вперше про відкриття комбінації ХУУ-хромосом у дорослого чоловіка (американця) повідомив 26 серпня 1961 року англійський журнал “Ланцет”. Внаслідок проведеного у 1967 році в Пентріджській в'язниці (Австралія) дослідження була висунута гіпотеза про вплив комбінації хромосом ХУУ на подальшу злочинну поведінку особи (Річард Спик, який вбив у Чикаго у 1986 році 8 медсестер, мав ХУУ комбінацію хромосом).

У першого засудженого в Європі з генетичною аномалією ХУУ Даніеля Югона спостерігався цілий ряд моментів біологічного характеру, які заслуговують на увагу. Даніель у 4-ох річному віці переніс енцефаліт і страждав від нервових приступів; народився із деформованою ступнею, що потягнуло порушення рухових функцій; в пубертатному віці отримав глибоку травму, що стала потім причиною спроби самогубства тощо [103, с.276].

Тезис про взаємозв'язок хромосомних аномалій із злочинною поведінкою нерідко піддавався обґрунтованій критиці після проведених досліджень з цього питання. Американський національний інститут психічного здоров'я, у складі якого знаходиться Центр з вивчення злочинності, опублікував у 1970 р. доповідь, що містить 45 досліджень відносно зв'язку хромосомних аномалій із злочинністю. Було обстежено 5342 злочинця, які відбували покарання у різноманітних виправно-трудових закладах США, Англії, Шотландії, Швеції, Австралії, Данії, Канади та Італії. При цьому, у відповідності із хромосомною

теорією, була спеціально підібрана група осіб високого росту, що нібито частіше пов'язано із агресивною поведінкою при хромосомних відхиленнях. Із цих спеціально підібраних осіб вказані відхилення були виявлені у 2% обстежених, а серед злочинців нормального росту – у 0,7%.

Контрольні групи (не правопорушники) складали новонароджені США і Англії (усього 9700 чоловік). Серед них хромосомні відхилення були виявлені у 15 чоловік (0,13%). Крім цього, були обстежені 9327 людей дорослого населення (не злочинців). Аномалії у хромосомах встановлені у 9 людей (0,1%).

Підсумовуючи свої дослідження, автори доповіді пишуть: "...не зважаючи на розповсюджену думку, не було встановлено, що люди з хромосомними аномаліями ХУУ є більш агресивними, ніж вибірково обстежені злочинці із нормальним хромосомним набором" [116, с.196].

Отже, і в цьому аспекті не було здобуто достовірних даних. Недосконалість методик дослідження, нечисленність спостережень в кожному з них – усе це призвело до того, що відмінності в оцінках різних учених ступеня поширеності зайвої хромосоми серед злочинців досягають 20-разового розміру.

Іноді дослідники цієї проблеми посилались на пріоритет біологічного, спадкового в життєвій програмі людини, в тому числі в механізмі її злочинної поведінки, на дослідження близнюків. Значення цього методу полягає в тому, що однайцеві близнюки мають ідентичний генотип. Вони народжуються у вигляді 2-ох і більше хлопчиків або дівчаток. Порівнюючи таких близнюків, можна встановити, які їх особливості детерміновані генотипом, а які – впливом навколишнього середовища. Зіставлення даних 2-ох різних досліджень показує частоту злочинності другого близнюка, якщо перший був злочинцем (при цьому, як виявилось, частота злочинної поведінки однайцевих близнюків у 2 рази вища, ніж у двояйцевих).

В.П. Ефроїмсон на основі літературних джерел склав таблицю частоти злочинності другого близнюка при злочинності першого у випадку повної

генетичної ідентичності (однойцеві близнюки) та значно меншої генетичної схожості, яка властива різнойцевим близнюкам [226, с.42] (див.Табл. 1.1).

Табл. 1.1

Показники взаємопов'язаності протиправної поведінки близнюків

<i>Автор, рік</i>	<i>Країна</i>	<i>Однойцеві близнюки</i>			<i>Двойцеві близнюки</i>		
		<i>число пар</i>	<i>Другий близнюк</i>		<i>число пар</i>	<i>Другий близнюк</i>	
			<i>теж злочинець</i>	<i>не злочинець</i>		<i>теж злочинець</i>	<i>не злочинець</i>
Ланге, 1929	Німеччина	13	10	3	17	2	15
Легра, 1932	Голандія	4	4	0	5	0	5
Кранц, 1936	Німеччина	31	20	11	43	23	20
Штумпфль, 1939	Німеччина	18	11	7	19	7	12
Боргстрем, 1939	Фінляндія	4	3	1	5	2	3
Розанов, 1941	США	45	35	10	27	6	21
Йосімасу, 1957	Японія	28	14	14	26	0	26
Хайясі, 1967	Японія	15	11	4	----	----	----
Хрістіансен, 1968	Данія	91	48	43	122	29	93
Усього		249	156	93	264	69	95
			62,6%			25,4%	

Від наведених фактів не можна так просто абстрагуватись, відкинути їх. Очевидно, ця проблема потребує подальшого вивчення.

Інші ж автори вважають, що це не може служити доказом біологічного походження злочинів. Злочинна поведінка осіб, що володіють схожим генотипом, може пояснюватись як подібним середовищем формування особистості, так і однаковими психофізіологічними особливостями

досліджуваних осіб. Німецький психолог і соціолог Вальтер Фрідріх на основі широких вивчень близнюків зробив, наприклад, висновок: “Інтереси і установки визначаються суспільним середовищем та розвиваються у соціальній діяльності людини” [цит. за 103, с.277].

“Метод близнюків”, за допомогою якого вивчаються монозиготні (ідентичні) ті дизиготні (неідентичні) близнюки свідчить про те, що кожна людина практично унікальна. В літературі описано 130 випадків окремого виховання монозиготних близнюків. І там, де вони опинялися в таких соціальних умовах, які кардинально відрізнялися між собою, їх поведінка була різною. Тому, на думку Н.Ф. Кузнецової, всі спроби пояснити злочинну поведінку спадковими факторами є ненауковими [120, с.158-159].

А.П. Пехов, маючи на увазі теорію однайцевих близнюків, пише: “Ніхто не довів і не міг довести, що злочинність, проституція і інші небезпечні соціальні явища передаються по спадковості” [172, с.6-7]. Однак існує цілий ряд цікавих моментів, які свідчать про дивовижну близькість у особистісній сфері однайцевих близнюків.

Деякі вчені для підтвердження того, що біологічні чинники можуть самі по собі детермінувати злочинну поведінку, приводять дані про те, що в загальній масі злочинців є немало осіб з розладами психічної діяльності. Положення психології, психофізіології, психіатрії, деякі кримінологічні дані дають підставу вважати, що ослаблення або спотворення психічної діяльності будь-якого походження сприяє виникненню і розвитку таких рис вдачі, як дратівливість, агресивність, жорстокість, і, разом з тим, веде до зниження вольових процесів, ослаблення стримуючих контрольних механізмів. Ці межі перешкоджають нормальній соціалізації особистості, заважають займатись певними видами діяльності, що підвищує ймовірність здійснення протиправних дій. Значущість вказаних чинників зростає у сучасних умовах, які характеризуються загальною психічною напруженістю, збільшенням кількості емоційно-стресових розладів, станів психічної дезадаптації. Однак це зовсім не означає, що аномалії психіки є причиною вчинення злочинів. По-перше, серед всієї маси злочинців суб’єкти

з такими аномаліями не складають більшості. По-друге, навіть наявність психічних аномалій у конкретної особи далеко не завжди свідчить про те, що вони зіграли криміногенну роль в його протиправній поведінці. По-третє, як доведено багатьма емпіричними дослідженнями, не сама аномалія психіки зумовлює вчинення злочину, а те виховання, ті несприятливі умови формування індивіда, що породили його криміногенні особистісні межі. Зрозуміло, такі аномалії можуть сприяти їх виникненню і розвитку, як і самій протиправній поведінці, але лише як умова, що не визначає цю поведінку загалом.

У гострій дискусії про співвідношення соціального та біологічного в детермінантах злочинної поведінки зішлись два протилежних погляди на шляхи розвитку радянської кримінології, які далі не могли існувати паралельно. Можна вважати, що початок даній дискусії поклала спеціальна міжвузівська наукова конференція, що була організована юридичним факультетом Кишинівського державного університету наприкінці 1965 року. Тоді в роботі конференції взяли участь та подали тези доповідей “Про розширення наукової основи вивчення особистості злочинця” криміналіст Ю.А. Демидов, філософ В.А. Шабалін та кримінолог І.С. Ной, які й послужили причиною дискусії на сторінках друкованих видань про співвідношення соціального і біологічного в індивідуальній злочинній поведінці.

Автори таких тез вважали, що:

- “До останнього часу в юридичній науці панував спрощений підхід до пояснення причин антисуспільної спрямованості поведінки правопорушників. Ігнорувалися “природжені властивості нервової системи” індивідів, котрим академік І.П. Павлов надавав певного значення у формуванні “образу поведінки” особистості.

- Недооцінка індивідуальних психологічних особливостей особистості правопорушників заважає успішній боротьбі із злочинністю, породжуючи загальні, шаблонні форми і методи в роботі задля попередження злочинних проявів та перевиховання осіб, що вчинили злочини.

- На даному етапі створені сприятливі умови для того, щоб подолати обмеженість у підході до вивчення причин злочинності та особистості злочинця. Тільки загальними зусиллями спеціалістів багатьох наук, суспільних, а також – психології, генетики, кібернетики та інших, можна розкрити з достатньою повнотою внутрішній механізм, який регулює поведінку людини” [164, с.90].

На думку І.С. Ноя, в етимології злочинної поведінки обов’язково повинні враховуватись певні якості, успадковані людиною при народженні, і які можуть бути не нейтральними в механізмі злочинної поведінки, хоча, зрозуміло, самі по собі ці якості злочинної поведінки не визначають. Вони лише задають людині певну динаміку психічної діяльності. “Які вчинки він здійснить – стане він героєм чи злочинцем – буде залежати від соціального середовища, яке дало йому виховання та створило для нього ситуації. Але незалежно від середовища людина може й не стати ні злочинцем, ні героєм, якщо народиться з іншою програмою поведінки” [164, с.107].

Через деякий час після опублікування цих тез з їх різкою критикою виступив І.І. Карпець, на думку якого “біологізація злочинності, в яких би частках вона не відбувалась, спотворює її справжню природу, її соціальну сутність... Ніякі поєднання біологічних елементів із соціальними у поясненні причин злочинності, в яких би варіантах вони не пропонувались, неприйнятні для радянської правової науки” [82, с.14-17]. Надалі І.І. Карпець звинувачував І.С. Ноя у тому, що він неодноразово здійснював спроби аргументувати вчинений злочин самими біологічними особливостями людського організму, а також помилково трактував положення видатних фізіологів, зокрема І.П. Павлова. Рішуче відкидаючи навіть можливість постановки питання про роль біологічних обставин у сфері злочинності, І.І. Карпець обґрунтовує це тим, що людей з однаковою психологією і з однаковими фізіологічними особливостями немає [85, с.34].

В інших працях кримінологів містяться твердження того, що І.С. Ной “договорився” до спадковості як причини злочинності; що він вбачає

біологічний спадковий характер причин злочинності; віддає біологічним факторам вирішальну роль; є активним прибічником біологічних причин злочинності; біологічного підходу до роз'яснення причин злочинності і навіть скеровує кримінологів на явно безперспективний шлях у дослідженні злочинності [166, с.34].

На думку А.А. Герцензона, кримінологу не потрібно занурюватись у глибинну сутність особистості, шукати біологічні джерела поведінки [122, с.100]. В.М. Кудрявцев вважав, що людину слід розглядати не тільки і не стільки як продукт природи, але передусім як учасника суспільних відносин, який не може бути відділений від суспільства. Він переконував, що корінне розмежування радянської та буржуазної кримінології у питанні вивчення особистості полягає в тому, що особистість вивчається не як певний індивід, який нібито володіє деякими задатками та схильністю до вчинення злочинів; не як комплекс фізіологічних і психологічних якостей, що є “внутрішніми причинами злочинності”, а як член суспільства, що живе серед людей та підпадає під зворотній вплив з їх боку. Визнання біологічної причини злочинності ставило б під сумнів існування відмінностей між суспільно-економічними формаціями, між капіталізмом і соціалізмом; привело б у кінцевому підсумку до висновку, що і при капіталізмі, і при соціалізмі існують одні й ті самі причини злочинності, і що завдання подолання злочинності, поставлене марксизмом на основі аналізу закономірностей розвитку суспільства, залишиться невирішеним. Крім того, біологізація зняла б питання про виправлення і перевиховання конкретних особистостей, оскільки неможливо соціально перевиховувати людей з природженими біологічними рисами, а також підтвердила б “вічність злочинності”, що звичайно було несумісним із існуючим марксистським розумінням сутності суспільних відносин і явищ.

На думку П.П. Михайленка, людина не народжується злочинцем, вона стає ним при певних несприятливих умовах її морального формування і при наявності обставин, що сприяли вчиненню злочинів та настанню злочинного

наслідку [160, с.857]. При цьому, однак, не слід забувати про значення різноманітних рис людського характеру, присутніх особистості людини: її вразливості, схильностях, здатностях і т.п.

Окремі радянські науковці, виступаючи проти генетичних причин злочинів та “генетики злочинності”, вказували, що “вченому, який звик мати справу із біологічними закономірностями, є дуже заманливим пояснення моральності змінами у генах. Навіщо йому звертатися до вивчення соціальних факторів, адже вони набагато складніші від біологічних. Чи не простіше весь цей клубок проблем перенести у сферу генетичних законів, ігноруючи закони соціальні? Живучість такої постановки питання пояснюється саме тим, що вона, спираючись на численні науково не проаналізовані фактори, підкупує своєю емпіричністю, простотою і очевидністю” [120, с.165].

Однак не варто ставити питання ребром: або біологія, генетика, або соціальна обумовленість. Питання краще всього поставити таким чином: і соціальна обумовленість вчинків людини, і біологія, в тому числі генетика. При цьому важливо встановити сфери дії обох факторів.

В.М. Кудрявцев, І.І. Карпець, М.П. Дубінін стверджують соціальну обумовленість злочинності. Свою позицію вони підкріплюють такими даними - в період кризових станів суспільства злочинність зростає – в Росії в 1876-1890 рр. кількість кримінальних справ зростала на 4% щорічно в середньому, раніше – на 1% в середньому. Із зміцненням капіталістичного способу виробництва всюди зростала злочинність: в Німеччині в 1882-1898 рр. злочинність зростала вдвічі швидше, ніж чисельність населення, у Франції в 1831-1880 рр. в 7 разів швидше, ніж чисельність населення зростала кількість обвинувачуваних [53, с.123]. За конкретними злочинцями ці автори вбачали особливо несприятливі умови соціального формування і життєдіяльності.

Серед учених, які виступають проти біосоціального вивчення злочинців, була і Н.Ф. Кузнєцова, яка вважає біосоціальні теорії причин злочинності лише теоріями “сучасної буржуазної кримінології” [цит. за 164, с.102]. На її думку, “підсистема психопатологічних і соціально-біологічних детермінант займає

місце в підсистемі внутрішніх умов та причин деяких злочинів і локалізується головним чином у насильницьких злочинах неповнолітніх та необережних злочинах. Для іншої ж злочинності вона практично вагової ролі не відіграє і тому не може бути віднесена до детермінантів злочинності в цілому” [120, с.156]. Досліджуючи проблему співвідношення соціальних і біологічних детермінант злочинної поведінки, Н.Ф. Кузнецова приходить в кінцевому підсумку до таких висновків:

✓ Біологічні детермінанти злочинної, як і будь-якої іншої поведінки впливають на діяльність через психофізіологічну підсистему особистості. Біологічні та психодинамічні фактори є детермінантами не злочинності, а лише деяких категорій злочинів: насильницьких, необережних, а також злочинності неповнолітніх, алкоголізму і наркоманії.

✓ Біологічна та психофізіологічна підсистема впливають на соціально-психологічну підсистему особистості як внутрішні умови, що динамізують і орієнтують активність особистості. Іноді вони трансформуються у допоміжні, доповнюючі, поруч із домінантною мотивацією, причини злочинів, але ніколи не виступають основною причиною злочину. Якщо таке трапляється, особа, будучи неосудною, не несе відповідальності за спричинену шкоду.

✓ Біологічні і психодинамічні підсистеми особистості відповідають на питання, “як”, “яким чином” чи “у який спосіб” вчинено злочин, а не “чому” він вчинений. На питання “чому” дають відповідь – мотивація поведінки особистості, групові норми, інтереси спільностей і суспільства.

✓ Біологічні і психофізіологічні підсистеми особистості самі по собі не є криміногенними. Частіше за все вони взагалі криміногенно-нейтральні. Соціально-негативними вони є тільки в медико-біологічному значенні.

✓ Біологічні і психофізіологічні підсистеми можуть криміналізуватись, але лише у взаємодії із негативними умовами виховання та активною життєдіяльністю особи і входячи до соціально-психологічної підсистеми особистості [120, с.174-175].

В.А. Номоконов, висловлюючи свою думку щодо співвідношення соціального і біологічного у злочинній поведінці, вказує, що “суть біологізації злочинності – в явному гіпертрофуванні ролі індивідуальних особливостей людей на шкоду соціальним факторам” [165, с.46].

Однак далеко не всі вчені одногласно відкидали роль біологічної детермінанти злочинності. Так, В.П. Ємельянов робить наступний висновок: “Тільки повне поєднання економічних, ідеологічних, соціальних, біологічних факторів дає реакцію, яка називається злочином. Причина злочинності – це синтез різних явищ соціального і біологічного характеру...” [56, с.33].

Позицію І.С. Ноя, В.П. Ємельянова активно підтримували ряд відомих генетиків: В.К. Ефроїмсон, Б.Л. Астауров, Д.М. Беляєв. Згодом, після активних дискусій, зокрема з академіком М.П. Дубініним, Д.М. Беляєв прийшов до думки, що “наявність генетичної програми та вродженого потенціалу не означає, що цей потенціал автоматично сформується у реальну властивість психіки чи форму поведінки людини. Для цього необхідні ще відповідні умови середовища, життєві обставини, під впливом яких природні потенції людини або розвинуться, або, навпаки, згаснуть. Оцінюючи значення генетичної програми для формування самої поведінки, треба мати, звичайно, на увазі, що немає спеціальних генів, які однозначно передають, наприклад, альтруїзм, егоїзм чи антисоціальну поведінку...” [цит. за 103, с.276].

Ю. Свірін у статті, присвяченій доктору юридичних наук І.С. Ною, пише наступне: “Сутність людини – біологічна, і це варто враховувати, оскільки поведінка індивіда протягом усього життя залежить від його власної генетичної історії” [цит. за 253, с.478].

Характеризуючи структуру особистості, К.К. Платонов вважає, що її утворюють чотири підструктури: соціально обумовлені властивості особистості (направленість, моральні якості); індивідуально набутий досвід (знання, навички, рівень особистої культури); індивідуальні особливості окремих психологічних процесів (форм відображення); біологічно зумовлені властивості особистості (темперамент, інстинкти, органічні і патологічні зміни). “В

кінцевому результату, – пише К.К. Платонов, – особистість в цілому сформована складною якісною взаємодією тільки двох факторів: соціального і біологічного при детермінуючій ролі першого з них” [цит. за 226, с.35].

М.П. Дубінін у цьому питанні дійшов до висновку, що: “Зараз немає сумнівів у тому, що людина володіє винятковою пластичністю норми реакції. Це і визначає величезну роль середовища виховання при формуванні духовної особистості людини. Разом з тим кожна людина є унікальною внаслідок закладеної в ній генетичної програми. В результаті людина розвивається під впливом цих двох програм. Перша – це спадкові біологічні особливості, отримані нею від батьків. Друга програма пов’язана із вихованням, через нього особистість випробовує формуючий вплив усієї історії людства, кристалізованої в тому сучасному людині середовищі, в якому вона проживає. Саме вплив цієї другої програми визначає поведінку людини в сім’ї і суспільстві” [55, с.57].

Питанням кримінальної психології приділив увагу і В.М. М’ясищев. Відомий психолог прямо вказує на можливість біологічної обумовленості кримінальних вчинків, підкреслюючи при цьому, що мова, звісно, “йде не про тлумачення концепцій цих явищ у руслі Мореля, Ломброзо, а про те, щоб випадки, схожі до описаних цими авторами, правильно позитивно-критично, психо- і соціологічно пояснити на рівні сучасного розуміння... Потрібно з’ясувати конкретне біопсихологічне та індивідуально-історичне підґрунтя... При цьому несприятливі умови виховання формують морально негативний продукт, що виражає поєднання соціальної патології та певної психічної типології” [цит. за 164, с.99].

У міру того, як розвивалась наука та поглиблювались знання, спостерігалось все більше умов, які визначали людську, в тому числі і злочинну поведінку. Чим більш палкішими ставали дискусії та суперечки навколо даної проблеми, тим більше вчених намагалися висловити свої думки з цього приводу. Так, Н.А. Стручков, заперечуючи І.І. Карпцю, зауважив: “І.С. Ной, В.А. Шабалін, Ю.А. Демидов справді вказали в своїх положеннях,

що “до останнього часу в радянській юридичній науці панував спрощений, часом вульгарно-соціологічний підхід до пояснення причин антигромадської спрямованості поведінки правопорушників”. Звідси, однак, ще не випливає, що причини злочинності слід шукати в біології. Ми цей тезис зрозуміли таким чином, що в механізмі обставин, які обумовлюють вчинення злочинів, слід враховувати і риси особистості злочинця” [225, с.32-33].

На думку Д.К. Беляєва, неправильним є як перебільшення ролі біологічних факторів, так і ігнорування їх впливу на соціальну поведінку. Він відмітив, що експериментально доведено взаємний вплив соціального і біологічного; спадкова програма багато в чому визначає поведінку людей, які вчинили злочини [166, с.35-36].

Б.Д. Овчинніков, критично оцінюючи праці І.І. Карпця та деяких інших кримінологів, які виступали опонентами вивчення біологічних детермінантів злочинної поведінки, зауважує: “Пояснення злочинної поведінки (суспільно небезпечних кримінально караних актів) тільки впливом на людей негативних зовнішніх впливів соціального середовища може слугувати поясненням з точки зору механічної причинності... Таке уявлення про однозначну обумовленість людської поведінки лише зовнішнім впливом за схемою “стимул-реакція” є по суті біхевіористське” [167, с.83].

Висловлюючи свою точку зору з цього приводу, В.І. Шакурн зазначає, що “біологічний фактор є хоча і необхідною, але недостатньою умовою злочинної поведінки суб’єкта. Будучи первинним, він є лише передумовою соціального; це – причинно-зумовлюючий фактор у детермінації злочинного поведіння” [253, с.480].

Окремі індивідуальні властивості особистості злочинця – інтелектуальні, вольові, емоційні, можливо, навіть і моральні – можуть мати біологічну (у тому числі і генетичну) основу. Але, по-перше, кожна з цих властивостей істотно “обтяжене” і відрегульоване соціальним впливом; по-друге, злочин, як і всякий людський вчинок, є результатом складної взаємодії всіх компонентів людської

особистості з конкретною зовнішньою ситуацією, тобто знову ж таки являє собою соціально обумовлений результат [253, с.511].

З подальшим розвитком вивчення даної проблематики змінилися і погляди деяких науковців, які раніше безумовно заперечували будь-яку роль біологічного фактору. Так, В.М. Кудрявцев, зауважуючи велику складність питання про співвідношення соціального і біологічного у злочинній поведінці, останнім часом розглядає біологічні фактори як умову злочинної поведінки. В зв'язку з цим він звертає увагу на те, що сукупність несприятливих впливів, яким піддається конкретна людина протягом того чи іншого періоду свого життя, не завжди призводить до формування його особистості в антисуспільному дусі. Це пояснюється тим, що становлення, а відтак утвердження особистості є складним процесом взаємодії “факторів соціального середовища та особистості, соціальних явищ і індивідуальних особливостей людини, а оскільки кожна особистість є унікальною, то і результат впливу різних життєвих обставин може бути передбачений лише у ймовірному плані” [117, с.23-24]. Етапи взаємодії соціального і біологічного в особистості людини, яка вчинила злочин, В.М. Кудрявцев умовно поділяє на три ланки: перша – період народження та процес розвитку людського організму, коли він надто близько стоїть до біологічних явищ і якомога далі від злочинної поведінки; друга – біологічний елемент слабшає, соціальний – посилюється, безпосередньо межує із злочинною поведінкою; третя ланка – зародження злочинного наміру, планування і вчинення злочину. “В цій ланці взаємодіють два соціальних фактори: конкретна життєва ситуація, що відіграє роль приводу до вчинення злочину, і особистість з її антигромадськими якостями, що склались... під впливом соціального середовища” [115, с.64].

На думку казанських авторів монографії “Особистість злочинця”, “особистість – цілісне утворення, що є результатом надзвичайно складного процесу, в якому соціальне виявляється через внутрішні умови, біологічну природу людини” [127, с.8]. Від індивідуальних властивостей, психофізичних особливостей індивіда залежить те, що він бере від оточуючого середовища,

умов життя, виховання, освіти та інших обставин, з якими йому доводиться стикатися на життєвому шляху. Соціальне і біологічне в людині нерозривно пов'язані між собою, і їх розмежування відносне, оскільки відносним є розмежування об'єктивного і суб'єктивного в конкретній людській поведінці.

А. Бухановський, який у 1989 р. був включений до складу слідчо-оперативної групи по розслідуванні серії вбивств на території Ростовської і сусідніх областей, вважає, що “визначальною умовою виникнення “феномена Чикатила” є наявність біологічної, психосексуальної й особистісної схильності до вчинення злочину”. Але ця схильність не є фатальною, а свідчить тільки про те, що конкретна людина за певних умов може стати серійним маніяком. Останнє залежить від впливу сім'ї і найближчого оточення. Психологічна напруженість, жорстокість, приниження, асексуальне виховання підвищують фактор ризику. Крім того, серійні вбивства пов'язані також з макросоціальними процесами у суспільстві [253, с.514].

Людина чинить злочин, будучи такою, якою вона є. І звичайно, при формуванні особистості має значення: красива людина чи потворна вона від народження. Одні люди є імпульсивними, інші докладно зважують свої вчинки. Не стане учасником колективної бійки людина із слабкою тілобудовою, і не вдавалось зустрічати шахрая з низьким рівнем інтелектуального розвитку. І біологічні, і соціальні особливості людини, безперечно, беруть участь у детермінації злочинності. Не випадково проводяться судово-психологічна, судово-медична, судово-психіатрична та інші експертизи; при вивченні злочинності, її детермінації і причинності здійснюються міждисциплінарні та комплексні дослідження злочинців.

Від біологічних характеристик людини залежить, що вона засвоїть від середовища, в якому перебуває і розвивається. Її біологічні особливості мають важливе значення для вибору нею лінії поведінки, вони можуть визначити підвищену схильність до злочинної (антисупільної) реакції на конкретну обстановку, і, при подальшому закріпленні, загалом визначити стереотип особистості та постійну лінію поведінки. Водночас біологічні властивості

можуть і не проявитись протягом цілого життя людини, якщо вона не опиниться в конкретній життєвій ситуації, що послужить поштовхом до вчинення певних дій. “Сфера” дії біологічної детермінанти злочинності є досить обмеженою. Вона може проявитись у злочинах проти особи, деяких корисливо-насильницьких злочинах. І хоча соціальні і біологічні фактори повинні розглядатися в тісному взаємозв’язку, домінуючу роль у процесі детермінації злочинної поведінки необхідно віддати все-таки соціальним чинникам.

РОЗДІЛ 2

Кримінологічний аналіз детермінант злочинності у незалежній Україні

2.1. Вплив економічного фактора на динаміку і структуру злочинності

У період між 1991 і 1995 роками Україна пережила різке зростання рівня зареєстрованої злочинності. В середньому темп її приросту в період з 1990 по 1995 р. становив 12,2%. Тенденція зростання загального рівня злочинності особливо була помітною у 1992 р. (+18,5%), проте найбільша кількість злочинів була зареєстрована у 1995 р., яка досягла майже 642 тис., а коефіцієнт злочинності в розрахунку на 100 тис. населення становив 1241 [26, с.83]. Беручи, для прикладу, тодішнє зростання рівня умисних вбивств (у 1991 р. – 2902 випадків, а 1992 р. – 3679), можна говорити, що така ситуація була зумовлена збільшенням конфліктності у суспільстві на фоні зубожіння населення та безробіття, зростаючим рівнем організованої злочинності, і, зокрема, появою в країні достатньо великого прошарку людей (бізнесменів, банкірів, політиків), що раптово збагатились на величезні суми та їх небажанням і невмінням вирішувати свої суперечки цивілізованими способами.

Досить високим темпом зростання злочинності відзначений 1993 р. (+12,2%). Він увійшов в історію як час гіперінфляції, втрати мільйонами людей своїх грошових заощаджень в банках і страхових компаніях. Негативна тенденція динаміки продовжувалася і в 1994 р., коли частка тяжких злочинів стрімко зросла – від 27 до 45%. Така динаміка злочинності у перші роки незалежності України пояснюється змінами у структурах факторів злочинності, що відіграли у цьому відношенні негативну і дестабілізуючу роль.

Здійснення комплексу правових, організаційних і практичних заходів дещо змінили криміногенну ситуацію в державі, розширили спектр позитивних

тенденцій в організації профілактики злочинних проявів. Починаючи з 1996 р. відбулися позитивні зміни у структурі і динаміці злочинності, зменшилась кількість зареєстрованих злочинів: у 1996 р. – на 3,8%, у 1997 р. – на 4,5%, у 1998 р. – на 2,2%, у 1999 р. – на 3%, у 2000 р. – на 0,1%, у 2001 р. – на 9%, а у 2002 р. – на 10,5% [26, с.84]. Незважаючи на певне зниження рівня злочинності в Україні, криміногенна ситуація в державі залишалася складною, більше того, у 2003 р. була втрачена тенденція до зменшення кількості зареєстрованих злочинів. Упродовж 2003 р. в державі було зареєстровано 566,4 тис. злочинів, що на 23% більше, ніж у 2002 р., у тому числі загальнокримінальної спрямованості – на 25,7% (513,2 тис.) [26, с.84]. Намічена у 2003 р. тенденція до збільшення рівня злочинності тривала й у 2004 р., в якому було зареєстровано 527,8 тис. злочинів. У 2005 р. органами внутрішніх справ зареєстровано 485,7 тис., у 2006 р. – 420,9 тис. злочинів, станом на травень 2007 р. їх кількість становила 177,2 тис. злочинів [214, с.236; 215, с.169; 222, с.136; 224, с.86].

Основне джерело різкого зростання злочинності в Україні після 1991 року слід шукати в корисливих (крадіжки, пограбування, шахрайства, вимагательства тощо) та економічних злочинах (розкрадання державного або колективного майна шляхом присвоєння чи розтрати або зловживання службовим становищем, виготовлення або збут підроблених грошей чи цінних паперів, шахрайство з фінансовими ресурсами, ухилення від сплати податків, злочини у фінансово-кредитній системі, банківській сфері тощо). Так, рівень лише крадіжок піднявся з 29,1% від всіх злочинів в 1980 році до 48,5% в 1990 році і до 56-58% в 1992-1993 роках. Як засвідчує МВС України динаміка злочинів, вчинених у сфері економіки в 1995 р., дорівнювала в Україні 29,9%, для порівняння з іншими країнами СНД: в Росії – динаміка 7,7%, в Білорусі – динаміка 14,1%, в Казахстані – динаміка – 6,7% [246]. Достатньо цікавою є взаємопов'язаність злочинів корисливої спрямованості як підґрунтя із законною економічною діяльністю. Вдаючись до вимагання, кримінальні структури перебирають на себе контроль за перспективними підприємствами,

вводять до їх складу своїх представників та в такий спосіб примножують кошти, здобуті злочинним шляхом.

Що стосується наступних років, то динаміка викритих злочинів у сфері економіки свідчить про незначне зростання їх кількості з 65,3 тис. у 1998 р. до 65,9 тис. у 2000 р. та спад до 52,7 тис. у 2001 р. і до 43,2 тис. у 2003 р. [26, с.89]. Причини цього спаду вбачаються, зокрема, у загальному підвищенні рівня життя наших громадян, змін у правовому полі держави (декриміналізації з прийняттям у 2001 р. нового Кримінального кодексу України ряду діянь, за які раніше передбачалась кримінальна відповідальність) тощо. В подальшому, аналізуючи дані 2004 і 2005 рр., приходимо до висновку про зростання кількості злочинів економічної спрямованості: до 44171 і 45107 відповідно [220, с. 177]. У 2006 р. було зареєстровано 42606 злочинів економічної спрямованості [222, с.145].

Переважаання злочинів з корисливих мотивів – це звичне для часів економічного занепаду явище. Зміни в Україні відбувалися особливо швидко, що викликало соціальну напругу, пов'язану із раптовим та стрімким соціальним розшаруванням, прагненням до накопичення матеріальних благ, а також обмеженим для більшості населення доступом до законних шляхів досягнення благополуччя.

Стабільність у суспільстві піддається серйозному випробуванню, коли різниця між рівнем життя багатих і бідних прошарків населення перевищує 10-разову величину. Розшарування в українському суспільстві призвело до появи незначного відсотка дуже багатих людей, тоді як понад 60% населення перебуває за межею бідності [122, с.84]. За соціологічними даними, суспільство криміналізується, якщо в ньому за межею бідності перебуває більше 10% населення. Так званий середній клас, якщо він переважає у суспільстві, є запорукою його стабільності.

Причини такої ситуації слід шукати в тому числі і в протиріччях економічних відносин, незбалансованості господарського механізму, недоліках економічного планування, а також у системі розподілу матеріальних благ.

Відомий німецький вчений-кримінолог Г. Шнайдер вважає, що існують три теорії, котрі намагаються обґрунтувати вплив економіки на злочинність:

- *Теорія депресії*, за якою рівень злочинності у періоди високої кон'юнктури зменшується, а в періоди економічної депресії зростає.
- *Теорія експансії*, яка виходить з того, що рівень злочинності із ростом та розвитком економіки знижується.
- *За комбінованою теорією* депресії-експансії рівень злочинності збільшується у періоди росту та спаду економіки. Зміна економічної ситуації як у кращу, так і в гіршу сторону підвищує рівень злочинності [256, с.253-254].

Радянські вчені тривалий час взагалі намагались не досліджувати зв'язок і залежність (взаємозалежність) економічних відносин соціалізму, відносин власності зі злочинністю. У тогочасній науці панувала позиція, відповідно до якої тільки економічні відносини капіталізму визнавались такими, що породжують злочинність, і жодною мірою це положення не торкалось соціалістичного ладу. І тільки із створенням у 1963 р. Всесоюзного інституту з вивчення причин і розробки заходів запобігання злочинності (і то досить обережно) проблема зв'язку економічних відносин та злочинності почала досліджуватись.

В.М. Кудрявцев у своїй монографії “Причини правопорушень” зазначає, що “... в нашій країні конкуренція, прагнення до наживи, символ грошового успіху – повністю відсутні. Із всією конкретністю можна сказати, що економічні основи соціалізму – соціалістична власність на засоби виробництва, соціалістична система господарювання, принцип розподілу відповідно до праці і т.п. – не породжують злочинів, не є їх причинами. Навпаки, ці принципи соціалізму створюють міцну базу для подолання злочинності та правопорушень” [116, с.138-139]. А.А. Герцензон пише, що “в соціалістичному суспільстві його економічна база не може бути джерелом існування злочинності, і в соціалістичному суспільстві відсутнім є той органічний зв'язок злочинності з економічною базою, який характерний для капіталізму” [31, с.137-138]. М.М. Бабаєв відводить матеріальним факторам при соціалізмі

другорядну роль у формуванні антисуспільних поглядів та звичок, хоча і визнавав той факт, що вони повинні враховуватись при вивченні причин злочинності [10, с.19]. Такі точки зору пояснювались тогочасною ідеологією перевагами соціалізму у всьому. Однак, не зважаючи на доволі жорсткі ідеологічні рамки, вчені-кримінологи постійно наштовхувались на доводи того, що економічні відносини є однією з першопричин злочинності в цілому.

Звичайно, тепер можна з усією упевненістю стверджувати, що колишня “командно-адміністративна економіка” через недосконалість економічних відносин була безпосередньо пов’язана із наявністю економічних злочинів, які, в свою чергу, визначали динаміку інших злочинів (наприклад, зв’язаних з корупцією). В 50-х роках ХХ століття у СРСР з’явився попит на споживчі товари. Намагання влади “лібералізувати” економіку в межах існуючих політичної і економічної систем було моментально використано злочинним світом для створення і подальшого розвитку “тіньового сектора”, тобто фактично паралельної системи виробництва і розподілу продукції. Тіньова економіка, за оцінками фахівців, уже наприкінці 70-х років становила щонайменше 25% внутрішнього валового продукту [122, с.81].

Доходи від тіньової економіки не поступали до бюджету, що вже само по собі спричиняло значну шкоду економічним відносинам. Виробництво товарів для цієї паралельної системи в основному було нелегально організоване посадовими особами державних підприємств. Воно було побудовано на розкраданні майна в особливо великих розмірах, яке здійснювалось на базі нелегальних виробничих потужностей (цехів). На початку 60-х років практично по всьому СРСР відбулися судові процеси над учасниками таких угруповань, які отримали узагальнену назву “цеховики”. Їх діяльність знаходилась у сув’язі із загальнокримінальною злочинністю, якій виплачували кошти з метою отримання захисту у вигляді кримінальної “криші”. По суті діяльність “цеховиків” була побудована на елементах ринкових відносин, що в сукупності із шкодою, яка завдавалась внаслідок розкрадань, була визнана системою особливо небезпечною. Кримінальний кодекс України 1960 р. було

доповнено ст.86¹, що передбачала у своїй санкції можливість застосування виняткової міри покарання – розстрілу. На початку реалізації політики перебудови, у 80-х роках ХХ ст. у ЗМІ з'явилися повідомлення про зустрічі колишніх цеховиків із представниками нової злочинної генерації, які, можливо, багато в чому визначили “обличчя” сьогodнішньої економічної злочинності, особливо її організованого сектору.

Характерними особливостями адміністративно-командної економіки були централізоване планування та централізований розподіл ресурсів, і як наслідок, – панування бюрократизму в усіх сферах державного управління. Централізована система планування співіснувала разом із централізованою системою постачання, причому план і його забезпечення ресурсами ніколи не співпадали. В такій системі, в самій її сутності були закладені причини злочинності. Підприємства, яким було доведено 100% план, і які забезпечувались фондами у кращому випадку процентів на 70-80, змушені були добувати відповідні ресурси через знайомства та за допомогою хабарів. Усе це остаточно розхитало залишки обліку і контролю в народному господарстві, сприяло його руйнації, розбазарюванню фондів і виробленої продукції, на чому “тріли” руки і чиновники всіх рангів, і авторитети злочинного світу.

У результаті такого планування і розподілу ресурсів породжувалась велика ланка злочинів, в які були втягнутими сотні тисяч людей. Виникали також ситуації, коли з тих чи інших причин фонди підприємствам надавались у більших розмірах, ніж ті їх потребували. Тоді накопичувались запаси, починалась “реалізація” залишків. І тут теж були витoki хабарництва, безгосподарності, розбазарювання цінного майна тощо. При надлишковому плануванні злочинного ланцюжка можна було б уникнути. Однак стереотип мислення та механізм господарювання, що склалися за весь час існування цієї системи, “не допускали” навіть думки про те, щоб повернути надлишки відповідним органам для використання цих фондів там, де справді їх потребували, а органам, які займались плануванням, скоригувати план в сторону відповідності його реаліям.

Не зважаючи на встановлення досить жорсткої системи розподілу ресурсів, грошових коштів, так звана “адміністративно-командна система” не тільки не застерегла, але й стала свого роду стимулом неконтрольованого перерозподілу матеріальних цінностей. У практику ввійшла неофіційна і навіть офіційна політика коригування планів. Причому це коригування робило подальші рішення зовсім не схожими на ті, які були прийняті раніше. Змінювались розміри фондів, мінялись оптові ціни (як правило, в сторону підвищення), створювався хаос – матеріальний, фінансовий, плановий, що було найкращими умовами для зловживань, розкрадань, хабарництва та інше. Таких прикладів можна навести чимало, однак це уже події минулого.

Катаклізми, що були пов’язані із розпадом Радянського Союзу та утворенням на його території незалежних держав, не оминули й економіку. Внаслідок проголошених курсів про перехід від командно-адміністративної економіки до ринкової, не змусили себе чекати такі наслідки, як падіння виробництва, безробіття, розбалансованість економіки, інфляція і гіперінфляція, зниження продуктивності праці тощо. Економічна політика в Україні в останнє десятиріччя характеризується рядом негативних обставин, а саме: ринкові перетворення здійснювались непослідовно, супроводжувались прийняттям необдуманих і поспішних рішень; в умовах докорінного зламу старої соціально-економічної структури не було забезпечено чіткого контролю за розвитком економічної ситуації з боку державних розпорядчо-управлінських структур; основна маса населення не була підготовлена до докорінних реформ у сфері економіки.

Офіційно проголосивши зміну командно-адміністративної системи управління економікою і взявши курс на будівництво ринкової економіки, керівництво країни доручило їй створення тій же адміністративно-командній системі, яка швидко пристосувала її до своїх економічних потреб. Послабивши державне керівництво економічними процесами і не створивши нової системи управління, економіку ти самим було віддано на пограбування кримінально-комерційним структурам. Така ситуація була характерною для більшості країн

колишнього СРСР. Як слушно зауважує російський науковець В.А. Медведєв, “... Головне лихо полягає в тому, що поспішивши зруйнувати стару систему, радикал-ліберали не досягли успіхів у створенні нової – тої, яка здатна відкрити шлях та створити стимули для переходу до економіки постіндустріального типу. Створився колосальний вакуум, який став заповнюватися тіньовими відносинами та мафіозними структурами... Економіка країни, вийшовши із становища державного псевдосоціалізму, не набула рис сучасного ринкового господарства. Появився певний мутант, який поєднує в собі залишки колишнього державного соціалізму, зародки ринкових структур, корпоративізму, значний масив приватно-ринкового господарства та примітивного підприємництва. І це все густо заплутано у павутині тіньових та кримінально-мафіозних відносин, переплетено із корумпованим державним апаратом” [цит. за 114, с.93].

Як основні причини економічного фактору злочинності, що вирізняються своїм масштабом та суттєво вплинули на стан і динаміку цього негативного соціального явища, слід назвати такі.

Скорочення ВВП. У 1991 році порівняно з попереднім ВВП України скоротився на 8,7%, у 1992 – на 9,9%, у 1993 – на 14,2%, у 1994 – на 22,9%, у 1995 – на 12,2%, у 1996 – на 10%. Спостерігались також значні темпи спаду обсягів виробництва промислової продукції і товарів народного споживання. Посилення боргової залежності України поставило під загрозу її економічну безпеку, як наслідок – з 1991 року українське суспільство втратило 60% свого економічного потенціалу. У Посланнях Президента України Л. Кучми до Верховної Ради України “Про внутрішнє і зовнішнє становище України” та “Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки” зазначено, що за роки економічної кризи (1990-1999 рр.) ВВП скоротився на 59,2%, обсяги промислової продукції – на 48,9%, сільського господарства – на 51,5% [253, с.377-378]. Незабаром, проте, заходи економічної і соціальної політики уряду України принесли й позитивні результати: у 2000-2003 рр. зафіксоване

зростання ВВП на 32,9%, у т. ч. за 2003 р. – 9,3% [180]. Як впливає із Послання Президента України В. Ющенко до Верховної Ради України “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році”, у січні-листопаді 2005 року відбулося зростання ВВП, в порівнянні із аналогічним періодом минулого року, на 2,2%, за рахунок збільшення валової доданої вартості на транспорті, зв'язку, добувній і обробній промисловості [181].

Безробіття кримінологи всіх без винятку соціально-політичних систем відносять до причин злочинності. Відсоток зайнятості, тобто співвідношення кількості зайнятих осіб до числа населення у віці 15-59 років, зменшився з 80,5 відсотків у 1991 році до 67,1 відсотку у 2001 році [204, с.101]. За даними Держкомстату України, у пошуках роботи до державної служби зайнятості протягом 1998 року звернулось понад 1,4 млн. громадян, що на 27,8% більше, ніж за відповідний період попереднього року. На початку 2000 р. було зареєстровано у центрах зайнятості населення 1234 тис. осіб (серед них 62% – жінки, 32% – молодь), у березні 2001 року загальна кількість безробітних становила 2,5 млн. чоловік. Найвищий рівень безробіття відмічався в Івано-Франківській (7,2%), Чернігівській (6,5%), Львівській (6,1%), Волинській (6%), і Житомирській (5,8%) областях. На кожне робоче місце претендували в середньому 15 осіб (на Херсонщині – 3, Львівщині – 10). Кількість осіб працездатного віку, які не працювали, не навчалися та не мали постійного джерела доходів, по відношенню до загальної кількості засуджених за скоєні злочини осіб, становила: у 1991 р. – 25,2%, у 1994 р. – 36,9%, 1997 р. – 50,2%, у 1999 р. – 57,3%, у 2001 р. – 61,2%, у 2003 р. – 62,6%, у 2004 р. – 56,9%, у 2005 р. – 66%, у 2006 р. – 68,5%, станом на травень 2007 р. – 66,4% [209, с.537; 213, с.535; 217, с.528; 219, с.240; 98; 223, с.171; 224; с.87].

Багато людей, які вважаються працюючими, фактично перебували у довготривалих неоплачуваних відпустках, працювали неповний робочий тиждень. Значна частина людей працює в “тіні” або вже перебуває на “дні” суспільства (бомжі, алкоголіки, наркомани тощо). Саме вони і поповнюють ряди правопорушників. Як стверджують міжнародні експерти, допустимий

рівень безробіття у суспільстві не повинен перевищувати 10% населення у соціально активному віці, вищі ж показники загрожують соціальною стабільністю у державі. Соціальна практика як самих країн із ринковою економікою, так і країн з перехідним до неї варіантом веде до втрати пільг величезною кількістю людей. Причому це звичайні пільги, отримані за працю, особливі її умови, заслуги і т.п. Тим самим визначена наперед злочинність такого роду людей, що втратили життєві перспективи. Ринок робочої сили веде до її експорту. А люди, що “спокусились” на роботу за кордоном у пошуках кращого життя, не завжди його отримують. Частіше за все вони опиняються у безправному чи напівбезправному становищі, без необхідних засобів до існування та нормальних життєвих умов і поповнюють в кінці кінців лави злочинців.

Молодь у сучасній Україні слід віднести чи не до найуразливіших щодо ризику безробіття соціально-демографічних груп. Станом на 1 січня 2001 року вона становила 28% усіх офіційно зареєстрованих безробітних. Рівень офіційного безробіття серед молоді постійно збільшується і виріс на початку 2001 року (порівняно з 1995 роком) майже в одинадцять разів – з 29,6 тис. до 320,1 тис., хоча впродовж 2002 року він і скоротився на 38,7 тис. осіб. Основною причиною незайнятості для наймолодших безробітних (15-19 років) та вікової групи 20-24 роки є труднощі з працевлаштуванням після закінчення школи, профтехучилищ або вищих навчальних закладів. Серед безробітних віком 25-29 років найвагомішу частку становлять звільнені у зв'язку із реорганізацією, ліквідацією, конверсією виробництва та скороченням штатів. Серед безробітних також немало звільнених за бажанням (часто – через низьку заробітну плату та її затримку), а серед чоловіків 20-24 років – звільнених у запас з військової служби.

На жаль, відповідних даних, які б відображали вплив на злочинність матеріальних детермінант, вітчизняна статистика до останнього часу не враховувала. У той же час західні експерти підраховували, що кожний додатковий процент безробіття обертається для суспільства зростанням смертності на 2

відсотки, кількості самогубств – на 4,1 відсотка, вбивств – 5,7, ув'язнених – 4, психічно хворих – 3,4 відсотка [253, с.41].

Починаючи з 2001 р. для ринку праці в Україні виявилось характерним стаке зниження рівня безробіття, яке згодом доповнилося і такими важливими ознаками оздоровлення ринку праці як скорочення довготривалого безробіття. За даними державної служби зайнятості, кількість зареєстрованих безробітних осіб становила: у 2002 р. – 1034,2 тис. осіб, у 2004 р. – 981,8 тис. осіб, у 2006 р. – 881,5 тис. осіб, станом на 1 червня 2007 р. – 707,7 тис. осіб. [220, с.23; 224, с.77]. Посилено роботу по працевлаштуванню незайнятих громадян, їх професійного навчання, організації оплачуваних громадських робіт, які забезпечують тимчасову зайнятість.

Знецінення грошових заощаджень в Ощадбанку СРСР стало надзвичайно сильним ударом по благополуччю громадян. Через прийняття недосконалих законодавчих актів розкручувались витки інфляції. Річні темпи інфляції в Україні становили: у 1991 р. – 91,0 відсоток, у 1992 р. – вже 1210,0 відсотків, у 1993 р. – 4734,0 відсотків [204, с.101]. Це давало можливість суб'єктам підприємницької діяльності отримувати великі кредити під символічні проценти за рахунок банківських ресурсів. Потім ці кредити використовувались для купівлі за безцінь товарів, вироблених у державному секторі економіки, які згодом реалізовувались за цінами, що в десятки разів перевищували вартість скупленого. За рахунок цього нагромаджувався тіньовий капітал, який конвертувався і вивозився за кордон. Виникнення нового, хоча і не чисельного, класу багатих підприємців, багато з яких були втягнуті у різноманітні види незаконної діяльності, створило для української молоді достатньо привабливий зразок поведінки, оскільки всі вони намагалися вийти за межі бідності, в якій перебувала більшість населення. А щоб обійти надзвичайно заплутану та справді конфіскаційну податкову політику держави, бізнесмени приховували більшу частину своїх операцій від офіційного контролю.

Зубожіння населення. На думку багатьох учених-кримінологів, зменшення рівня злочинності прямо пов'язане із вирішенням проблеми

поліпшення матеріальних умов життя людей. Цю тезу підтверджують і дані досліджень, згідно з якими велику кількість злочинів вчиняють особи без постійного місця проживання чи постійної роботи, які знаходяться на межі крайньої бідності. В.А. Серебрякова пише, що саме “фактор матеріального забезпечення об’єктивно розкриває можливості виникнення протиріч, в тому числі і тих, які призводять до антигромадських форм поведінки. Уявляється, що вибір того чи іншого типу поведінки залежить від наявних у розпорядженні суб’єкта можливостей задоволення своїх потреб, що визначаються його моральною позицією” [156, с.36].

Нові відносини нерідко стають основою поглиблення соціальної нерівності та порушення принципів оплати відповідно до праці і соціальної справедливості, що, хоча й не зразу, веде спочатку до негативного ставлення до дійсності, а потім і до різноманітних форм протесту. Нічим не можна виправдати оплату праці водія у приватній фірмі (при всій повазі до його професії) і таку ж оплату технічного працівника, який має науковий ступінь. Виходить, що оплату праці встановлює не держава, керуючись принципом справедливості, а певний орган чи керівник, у якого є більші можливості. Аналогічну ситуацію можна спостерігати й у численних приватних фірмах, які підривають принцип соціальної справедливості і принцип оплати праці. Це особливо стосується приватних фірм, що здійснюють свою діяльність, співіснуючи із державними підприємствами. Недобросовісні ділки наживаються за рахунок використання технічного обладнання цих підприємств, сировини та матеріалів, тимчасом як повинні працювати ці організації, використовуючи своє обладнання та сировину.

Майже 50% населення у 1997 році мали середній грошовий прибуток на душу населення нижчий межі малозабезпеченості (70,9 грн. на місяць) [73, с.7]. В. Гошовська, голова комітету Верховної Ради України з питань соціальної політики і праці, коментуючи ситуацію, що склалась в нашій державі, зазначила: “За останні 9 років при зниженні ВВП у 2,4 рази, продуктивності праці – у 1,4 рази, зростання споживчих цін перевищило зростання номінальної

заробітної плати у 3,8 разів. Реальна заробітна плата знизилась у 3,6 раз. Взагалі рівень зростання доходів наших громадян і, в першу чергу, зарплати, в 4 рази відстає від зростання цін на споживчі товари та ціни на послуги. У червні 2000 року нарахована заробітна плата більше половини працюючих була нижче прожиткового мінімуму, розрахунковий рівень якого становив 270 гривень. Як наслідок – зростають масштаби бідності, наростає соціальна напруженість, скорочується платоспроможність населення”.

Аналіз кризи у країні, пов’язаної із низьким рівнем життя наших співгромадян, провів і законодавчий орган України, прийнявши 21 грудня 2001 року Постанову “Про заходи Кабінету Міністрів України щодо реалізації Стратегії подолання бідності в Україні” – “...більше половини (54,9%) бідного населення становили особи, що страждали від найбільш гострих форм бідності, чії сукупні витрати в розрахунку на умовно дорослого були нижчими за 140 грн. Рівень крайньої бідності у 2001 році становив 14,9%. У сільській місцевості налічується у півтора рази більше бідних сімей, ніж у великих містах. Найскладнішою ситуація є у Закарпатській області, де рівень бідності у 2001 році становив 46,6%, в Автономній Республіці Крим – 38,4%, Хмельницькій області – 36,8%, Херсонській – 36%, Миколаївській – 35,6%, Волинській – 35,5%, Луганській областях – 33,1%. Значний прошарок бідних спостерігається серед тих, хто працює. Їх нинішня заробітна плата в Україні не забезпечує працівникові обсягів споживання необхідних матеріальних благ, достатніх для розширеного відтворення його фізичної та інтелектуальної здатності до праці та повсякденного життя. Більше 1 млн. зайнятих у галузях економіки одержують заробітну плату, нижчу від законодавчо встановленого рівня. Рівень середньої заробітної плати лише у 12 регіонах країни перевищує прожитковий мінімум, встановлений для працездатних осіб” [192, с.22-35].

Як уже зазначалося, після 2000 року відбулися масштабні перетворення у економічній і соціальній сфері життя України, які потягнули за собою позитивні зрушення і у динаміці нарахування та виплати реальних доходів населення, що виявилася доволі помітним на практиці. Так, у 2001 р. реальна

заробітна плата збільшилася на 19,3%, у 2002 р. – на 18,2%, у 2003 р. – на 15,2%, у 2004 р. реальні наявні доходи населення збільшилися на 19,6 %, у 2005 р.– на 19, 8 % [180, 181]. Не зважаючи на ці моменти, рівень доходів населення України залишається надто низьким, щоб забезпечити громадянам якість життя, співставну з якістю життя громадян європейських країн. Більше того, в Україні формується розподіл населення за доходами, характерний не для країн Європейського Союзу, а для латиноамериканських країн, де основна частина населення концентрується в групі з низькими доходами, а розрив між багатими та бідними постійно зростає.

Низька матеріальна забезпеченість, неможливість прожити на одну зарплату чи на інші доходи впливають на злочинність не тільки прямо, а й опосередковано. *Психологічна атмосфера*, що склалась у суспільстві, пов'язана із тим, що багато людей перебиваються, існують, але не живуть, і це поряд із фантастичними капіталами місцевих олігархів, які відкрито користуються ними без будь-яких докорів сумління. Необґрунтовано високі прибутки цих людей внесли додатковий стимул до економічного та соціального розшарування суспільства. Ця атмосфера не тільки веде до вчинення різного роду протиправних посягань, а й до морального виправдовування вчинюваних злочинів.

Кримінологічний аспект “економічних відносин”, що склались, проглядається і в тому, що керівники державних підприємств за допомогою різних фірм теж стають на злочинний шлях. Вони і посадові особи управлінських та господарських структур діють по суті безконтрольно, в їх розпорядженні перебувають державне майно, сировина, трудові, матеріальні й фінансові ресурси, готова продукція, яка безперешкодно ними реалізується через різноманітні комерційні структури. Феодально-бюрократичний статус керівника державного сектора економіки призводить до створення корумпованих кланів, де корпоративні інтереси переважають інтереси державні. Все це підриває віру населення у законність, довіру до діяльності

органів влади, управління як у центрі, так і на місцях, породжує стійкий правовий нігілізм.

Держава, бажаючи зберегти свій вплив, втручалась (і продовжує це робити) в економіку, створивши неефективну систему оподаткування, вимагаючи збільшення витрат на утримання органів державної влади, приймаючи недосконале законодавство. Це посилювало процес формування тіньового сектору економіки, а звідси і **корумпованість** чиновницького апарату. Варто зазначити, що такий стан речей притаманний не лише Україні, а й зарубіжним країнам, насамперед тим, що сформувались після розвалу колишнього СРСР. Корупційна діяльність у свою чергу “бумерангом” впливає на погіршення економічного становища в Україні. Корумпована номенклатура не зацікавлена в реальному здійсненні економічної та адміністративної реформ.

Україна визнана корумпованою країною, цей висновок зробила спеціалізована міжнародна організація “Трансперенсі інтернейшнл”. Так, хабарництво становить 0,3-0,5 % від загальної кількості злочинів. У 1990-1999 рр. спостерігалась тенденція до зростання хабарництва – у 1990 р. в Україні зареєстровано 420 випадків одержання хабара, 55 – посередництва в хабарництві і 524 – давання хабара. У наступні роки ці цифри були такими: у 1995 р. відповідно 1187, 84 і 589; 1996 р. – 1286, 77 і 542; 1997 р.– 1540, 76 і 600; 1998 р. – 1641, 89 і 718; 1999 р. – 1514, 109, 703. Тобто спостерігається тенденція до поступового збільшення (за винятком 1999 р.) злочинів, пов’язаних із одержанням хабара, в 2002 р. їх зареєстровано 2172, в 2004 р. – 3080, в 2005 р. – 3660 [107, с.112; 220, с.177]. У 2006 р. зафіксовано 3014 випадків хабарництва [257].

До корупційних відносять також злочини, пов’язані із зловживанням владою або службовим становищем. Якщо у 1991 р. було зареєстровано 671 злочин, то в 2000 р. – 7546, а в 2002 р. – 7285 [107, с.112]. Отже, офіційна статистика свідчить, що за 11 років кількість цих злочинів збільшилася більше ніж удесятеро. Необхідно також зауважити, що у 2004-2006 роках кількість

таких злочинів зменшилась і становила відповідно 5979, 5834 і 4621 випадків [220, с.177; 257].

На виконання Закону України “Про боротьбу із корупцією” впродовж 1997-2001 років спецпідрозділами СБУ по лінії захисту соціально-економічних інтересів держави і прав громадян від посягань корумпованих елементів складено і направлено до суду 4574 протоколи про адміністративні правопорушення, скоєні державними службовцями та особами, уповноваженими на виконання функцій держави, з них у 1997 році – 574, у 1998 році – 712, у 1999 році – 885, у 2000 році – 1089, у 2001 році – 1314. По лінії боротьби із корупцією у владно-управлінських структурах на підставі матеріалів служби безпеки України протягом 2001 року порушено 448 кримінальних справ (безпосередньо СБУ – 168), в тому числі резонансні – стосовно начальника Чернігівського обласного управління земельних ресурсів, начальника Калуського міського управління юстиції, заступника міського голови м. Фастова [247].

Впродовж 2005 р. працівниками органів внутрішніх справ складено та направлено до суду 2,5 тис. адміністративних протоколів (розглянуто – 2,1 тис.). За фактами корупції порушено 13 кримінальних справ, 1,4 тис. посадових осіб оштрафовано, 33 звільнено або усунуто з посади. До адміністративної відповідальності притягнуто трьох державних службовців I–II категорії, 338 – III–IV категорії, 581 – V–VII категорії [98]. Станом на 1 жовтня 2006 р. працівниками органів внутрішніх справ складено та направлено до суду 1,7 тис. адміністративних протоколів (розглянуто – 1,3 тис.). За фактами корупції 943 посадові особи оштрафовані, до адміністративної відповідальності притягнуто 266 державних службовців III–IV категорії, 367 – V–VII категорії [257].

Прийняття державою недосконалого та суперечливого законодавства, відсутність ефективного контролю за його дотриманням, надання необґрунтованих пільг суб’єктам господарювання – ці чинники є не останніми у ході збільшення кількості економічних злочинів. Якщо у 1996 р. їх було виявлено 61048 (тобто близько 10% від загального числа злочинів в Україні, що

майже на 40% більше, ніж було зареєстровано у 1992 р.), то у 1998 р. цей показник сягнув до 65332, а в 1999 р. – 65724 злочинів [46, с.43]. Надалі ця цифра була наступною: у 2000 р. зареєстровано 51705 злочинів економічної спрямованості, у 2001 р. – 41779, у 2002 р. – 42387, у 2004 р. – 44171, у 2005 р. – 45107, у 2006 р. – 42606 [220, с.177; 222, с.145]. Найбільш поширеними були злочини у наступних сферах:

✓ *у сфері зовнішньоекономічної діяльності.* В 1997 році було виявлено 1,2 тис. злочинів, порушено 198 кримінальних справ за фактами приховування валютної виручки. Забезпечено ж повернення в Україну лише її незначної частини на суму 33,5 млн. доларів США та 6,8 млрд. російських рублів. Протягом 1998 р. співробітниками ДСБЕЗ МВС України в сфері зовнішньоекономічної діяльності виявлено 1796 злочинів, з них 93 скоєні організованими злочинними групами [13, с.56]. У сфері зовнішньоекономічної діяльності викривалось відповідно: у 1998 р. – 1,8 тис.; у 1999 р. – 2,1 тис.; у 2000 р. – 2 тис.; у 2001 р. – 1,9 тис.; у 2002 р. – 2,1 тис.; у 2003 р. – 1,9 тис.; у 2005 р. – 1,5 тис. злочинів, у 2006 р. – 1,3 тис. [26, с.89; 98; 257].

Відомі випадки, коли через підприємницькі структури укладаються договори з державними металургійними підприємствами на виконання посередницьких послуг для експорту металопродукції іноземним фірмам. Після поставок металопродукції за кордон іноземні фірми, з якими було укладено угоди, не розраховуються за поставлений товар чи розраховуються не у повному обсязі. Так, одна із одеських фірм відправила за кордон 55,4 тис. металу на суму 12,3 млн. доларів, однак розрахунки з нею були проведені лише на суму у 4 млн. доларів. Можна з упевненістю припустити й інший варіант розвитку подій, коли відбувається ліквідація недержавних підприємств одразу ж після відправлення товару за кордон, а кошти діляться їх керівниками за попередньою домовленістю із своїми закордонними партнерами та осідають на банківських рахунках за кордоном. Кошти, здобуті шляхом експорту товарів за кордон, вносяться на рахунки банків чи інших фінансово-кредитних установ за кордоном; там за них скуповується нерухоме майно (будинки, земельні ділянки

тощо); кошти вкладаються у підприємницькі структури зарубіжних країн і знаходяться там у легальному обігу; частина коштів нелегально, контрабандним шляхом, повертається до України, де запускається в тіньовий обіг [14, с.32].

Аналогічна ситуація спостерігається і у ряді інших галузей промисловості, наприклад, на підприємствах вугільної промисловості України не одержано повною мірою валютних коштів за експорт вугілля на суму 6 млн. 596 тис. доларів США. Виробничим об'єднанням “Шахтарськвугілля” за контрактами з комерційними структурами, які у подальшому припинили своє існування, було відвантажено вугілля на суму 965 тис. доларів. Через зникнення цих фірм, збитки, завдані об'єднанню “Шахтарськвугілля”, залишились невідшкодованими. За даними Національного банку України витік капіталу з України становить близько 1,2 млрд. доларів щороку. Західні експерти називають цифру 2,5-3 млрд. доларів.

Як засвідчують матеріали до розширеного засідання Координаційного комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президентові України (під час його функціонування) “Про стан виконання законів України та указів Президента України щодо протидії організованим злочинним угрупованням та корупції у сфері економічних відносин та заходи по подальшому посиленню боротьби з цими явищами”, підрозділами СБУ за порушення законодавства у сфері зовнішньоекономічної діяльності у 2001 році до 288 суб'єктів підприємницької діяльності застосовані санкції у вигляді режиму індивідуального ліцензування зовнішньоекономічної діяльності, що дозволило повернути в державу валютних коштів, фінансових та матеріальних цінностей, які незаконно знаходились за її межами на загальну суму 178,2 млн. грн. [249].

✓ *у кредитно-фінансовій сфері* (фіктивні банкрутства, шахрайство із фінансовими ресурсами, промислове шпигунство, розкрадання кредитів, незаконна конвертація валюти та переказ її за кордон тощо). Інформація про хід виконання законів та указів Президента України, зокрема, органами внутрішніх

справ щодо протидії злочинам у сфері економічних відносин підсумовувалась та акумулювалася у довідках про результати вивчення стану боротьби з економічною злочинністю для підготовки розширеного засідання Координаційного комітету по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю. До прикладу, у 2001 році слідчими органів внутрішніх справ у кредитно-фінансовій сфері закінчено 380 кримінальних справ, з них до суду направлено 267 справ. У направлених до судів справах за обвинувальними висновками збитки, у заподіяні яких пред'явлено обвинувачення, становлять 13 млн. 703 тис. грн. [243].

По лінії служби боротьби з економічними злочинами України виявлено злочинів, вчинених у кредитно-фінансовій сфері: у 1998 р. – 8539, у 1999 р. – 9881 (зростання на 15,7%), з них у банківській сфері відповідно: 6312 та 6667 (зростання на 5,6%) [46, с.43]. У 2000 р. зареєстровано 8959 злочинів у кредитно-фінансовій сфері, у 2001 р. – 7907, у 2002 р. – 6675 [див. Додаток К]. Протягом 2005 р. працівниками органів внутрішніх справ викрито 3,5 тис. злочинів у сфері банківської діяльності, у тому числі 1,3 тис. – безпосередньо у банках, протягом 2006 р. – 3,4 тис. злочинів [98; 257].

Для характеристики схожої протиправної діяльності як приклад можна навести ситуацію із кримінальною справою, порушеною проти злочинного угруповання на чолі з директором МП “Агентство ТСТ” Т. До його складу входили 10 керівників підприємницьких структур м. Дніпропетровська. Ці фірми не займались виробничою діяльністю, а були створені лише з метою отримання банківських кредитів. Отримані кошти використовувались Т. для купівлі готівкової та безготівкової валюти. Фіктивним фірмам, які входили до цієї структури, було надано 7 кредитів у дніпропетровських банках на суму, яку згодом Т. конвертував у 1,8 млн. доларів США, з яких 1 млн. перерахував на свої особові рахунки в Англії, Франції, Угорщині. Корпорацією “ХЕЛП”, яка складалась із великої кількості фіктивних фірм, було завдано збитків на суму 8,6 млн. доларів [15, с.35]. У 2000 році підрозділами податкової міліції ліквідовано понад 2,8 тис. фіктивних фірм, на розрахункових рахунках яких

заблоковано 72 млн. гривень, припинено діяльність 40 “конвертаційних” центрів, порушено 479 кримінальних справ стосовно осіб, які займались створенням “конвертаційних” центрів та фіктивних фірм.

✓ *у сфері підприємництва.* Аналіз статистичних даних Міністерства внутрішніх справ України, оперативно-слідчої практики, матеріалів перевірок державних органів контролю свідчить про зростання у 90-их роках злочинності у підприємницькій сфері діяльності, поширення фактів створення фіктивних структур. Значна кількість суб’єктів підприємницької діяльності організовується саме з метою здійснення злочинної діяльності. Згідно з даними Головної державної податкової адміністрації, у 1996 р. підприємницькою діяльністю не займались, і, відповідно, не сплачували податки до бюджету, 43827 приватних підприємств (33,4% від кількості зареєстрованих), 35100 колективних підприємств (31,6%), 31859 господарських товариств (26,9%), 2541 підприємство з іноземними інвестиціями (30,5%), 410 страхових організацій (21,5%), 26794 інших видів підприємницьких структур (50,3%) [15, с.34].

Певна тенденція до зниження кількості злочинів, виявлених у сфері оподаткування, намітилася у період з 2000 р. по 2003 р., коли їх число зменшилося з 14,2 тис. у 2000 р. до 9,3 тис. у 2003 р. Це обумовлено рядом факторів, зокрема збільшенням мінімального розміру шкоди, завданої державі, за умови якої настає кримінальна відповідальність за ухилення від сплати податків, удосконаленням механізмів і схем протиправної діяльності злочинців, які пристосувалися до змін в законодавстві та тактики правоохоронних органів тощо [26, с.90].

Криміногенні наслідки приватизації. Мова йде про “викуп” окремими особами не тільки малих підприємств, а й великих. Хто із фізичних осіб мав і має достатньо засобів для встановлення контролю над діяльністю підприємств, для їх подальшого привласнення? Ніхто не стане заперечувати тієї реальності, що фінансові капітали у період потрясінь і безладдя, наприклад, формувались за допомогою коштів, здобутих злочинним шляхом і згодом “відмитих”.

Суперечності у законодавчому житті країни згодом списали багато питань до цих конкретних осіб. Однак для кримінологів є зрозумілим, що надлишок грошових коштів у особи, яка звичайним шляхом не може їх заробити, нерідко має своїм джерелом злочин. Прогалини у законодавстві й відсутність кваліфікованих кадрів відкрили шлях для відмивання “брудних” грошей у процесі приватизації. Значного поширення набули факти заниження оціночної вартості об’єктів, усунення небажаних конкурентів, негативний вплив на процеси конкуренції, придбання нерухомості шляхом зловживання посадовим становищем, безпідставного списання фондів, завищення кредиторської заборгованості, підробки аудиторських документів тощо. Як наслідок, велика частина коштів від приватизації не надходить до державного бюджету. За статистичними даними у 1998 році від приватизації держава отримала лише 25% від запланованих коштів.

У сфері приватизації правоохоронними органами виявлено відповідно: у 1998 р. – 2,5 тис., у 1999 р. – 3 тис., у 2000 р. – 3,6 тис., у 2001 р. – 3,8 тис., у 2002 р. – 4,5 тис., у 2003 р. – 3,6 тис. злочинів, у 2005 р. – 3,5 тис. злочинів, у 2006 р. – 2,8 тис. злочинів [26, с.89; 98; 257].

Згідно з даними розширеного засідання Координаційного комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президентові України “Про стан виконання законів України та указів Президента України щодо протидії організованим злочинним угрупованням та корупції у сфері економічних відносин та заходи по подальшому посиленню боротьби з цими явищами”, управлінням СБУ в Івано-Франківській області задокументовано факт незаконного відчуження заводу “Фітон” Калуського концерну – виробника хімічної продукції “ОРІАНА” (державна частка власності становить близько 99 відсотків) за рахунок заборгованості за спожитий природний газ. У результаті неправомірних дій начальника міського управління юстиції державі не сплачено 3 мільйони 755 тисяч гривень обов’язкових платежів, а ДП “Фітон” вартістю 57 мільйонів 957 тисяч гривень за борги перейшло у власність СП “Галев ЛТД”, чим завдано істотної шкоди суспільним інтересам [244].

Ведучи розмову про взаємний вплив економічних відносин і злочинності, не можна не сказати про цю проблему у сільському господарстві. Існувала загальна думка, що рівень злочинності у сільській місцевості є набагато нижчим, ніж у містах. На підтвердження цієї тези наводились і численні приклади із статистики. Однак протягом останніх десятиліть можна спостерігати картину вирівнювання проценту міської і сільської злочинності. За період з 1990 по 1995 роки приріст числа корисливих злочинів, що реєструються у сільській місцевості, склав 130 відсотків. Темпи зростання міської і сільської злочинності, в тому числі і корисливої, за цей час стали зближуватись, а з 1992 р. вона у селі зросла суттєвіше (+21 відсоток), ніж у містах, і в 1995 р. становила відповідно +19 та 15 відсотків [202, с.66]. Ця тенденція збереглася і в 1996 р.

Підрозділами ОВС в аграрному секторі економіки виявлено: у 2001 р. – 6,7 тис. злочинів, у 2002 р. – 7,9 тис. злочинів, у 2003 р. – 6,7 тис. злочинів, у 2005 р. – 5,9 тис. злочинів, у 2006 р. – 4,3 тис. злочинів [26, с.90; 98; 257]. З підвищенням попиту на землю зросла кількість правопорушень у сфері земельних відносин. Недотримання вимог земельного законодавства спричинило втрату бюджетом у 2003 р. близько 53 млн. грн. та незаконну реалізацію землі на суму 75 млн. грн. У сфері земельних відносин протягом 2005 р. виявлено 1,5 тис. злочинів, з яких 1,1 тис. – пов'язаних з її приватизацією, загальна сума збитків складає 3,4 млрд. грн., з них 2,5 млрд. грн. відшкодовано [98].

Періодично села підпадали під дію таких соціальних процесів, як урбанізація, маятникова міграція, внаслідок чого відбувався масовий відтік людей до міст (за деякими оцінками чисельність маятникових мігрантів становить понад 2 млн. осіб); багато поселень перетворювались у поселення змішаного типу чи “супутники” великих міст. Це призвело до послаблення традиційних форм соціального контролю на селі, сприйняття міських стандартів антисупільної поведінки, через що чимало “міських” злочинів все більш приживаються у сільській місцевості. Зміни в сільському способі життя,

викликані урбанізацією, вплинули на зміну форм злочинної поведінки і привели в дію механізми, для реалізації яких раніше в сільській місцевості не було умов. Економічна безвихідь, соціальна необлаштованість і, як наслідок, низький рівень культури на селі, тісно пов'язані між собою, впливають на формування психології сільського жителя. В результаті – насильницька злочинність.

Тим часом глибинні процеси, пов'язані із злочинністю в сільській місцевості, вітчизняними кримінологами залишались осторонь. Учені займалися класифікацією сільських поселень, встановлювали наявність прямих чи опосередкованих урбаністичних тенденцій на злочинність, констатували стрімке проникнення масової культури та її негативний вплив на поведінку людини. Правильно вказуючи на те, що, наприклад, для з'ясування особливостей злочинності та її причин необхідно вивчати господарсько-економічні процеси, які відносяться до рівня та характеру самого матеріального виробництва на селі, до змісту праці, її оплати, реальним доходам жителів села і т.п.; на необхідність врахування урбаністичного впливу, демографічних процесів (міграція, старіння населення, відплив молоді з села) і т.п., кримінологи не ризикували аналізувати економічні процеси, які перевернули всі основи сільського господарства, а з ним і економічні загалом.

Стимулюючим фактором економічної злочинності є *невизначеність* у політиці ціноутворення, яка породжується різними причинами (ввезенням контрабандного товару, виробництвом підробленого тощо). Як впливає із аналітичної довідки Міжвідомчого науково-дослідного центру з проблем боротьби з організованою злочинністю щодо стану боротьби з контрабандою в Україні, за даними Державної митної служби протягом 1999 року митницями порушено 773 кримінальні справи про контрабанду на суму 91,8 млн. грн. Зростають обсяги товарів, що незаконно переміщуються через кордон. Якщо протягом 1999 року було затримано автомобілів на суму 21,8 млн. грн., спирту – 1,6 млн. грн., тютюнових виробів – 11,7 млн. грн., промислових товарів – 66 млн. грн., то вже за 9 місяців 2000 року ці показники дорівнювали: по

автомобілях – 21,6 млн. грн., спирту – 7,8 млн. грн., тютюнових виробках – 4,5 млн. грн., промислових товарах – 59,2 млн. гривень [248].

На виконання державної програми “Контрабанді – СТОП” у 2005 р. Міністерством внутрішніх справ задокументовано 1163 факти контрабандного ввезення товарів на загальну суму 173,6 млн. гривень, за матеріалами органів внутрішніх справ порушено 84 кримінальні справи за ознаками злочину, передбаченого ст. 201 (контрабанда) КК України [98]. Протягом 2006 р. Державною митною службою зареєстровано 282 злочини, пов’язані з контрабандою [223, с.170].

Одночасне існування різних цін на одні й ті самі товари створює передумови для маніпулювання ними з метою одержання незаконного прибутку. Особливо це характерно для перших років реформ в Україні, коли товари надходили у державні підприємства за державними цінами, а потім перепродувались (інколи по декілька разів) за комерційними цінами. Підприємства-монополісти досить швидко зорієнтувались у ситуації і перестали нарощувати виробництво, підвищуючи ціни для отримання надприбутків. За таких умов поширюється зона корупції, нормальні договірні відносини підміняються бартерними операціями для задоволення потреб вузького кола посадових осіб, а також спекуляції у масових масштабах.

Не варто забувати і про факти *безгосподарності* у державі і на селі зокрема, через яку багато колективних сільськогосподарських підприємств опинилися на межі краху. Безгосподарність стала справжнім лихом нашої країни: і сьогодні не використовується, а інколи і гине під відкритим небом дороге (включаючи імпордне) устаткування, в країні горять безліч газових факелів, викидаючи в повітря гроші та шкідливі речовини, на необлаштованих складах чи нерозвантажених вагонах гинуть тонни товарів, зерна, продуктів і т.п. Відсутність грошових коштів, відповідної сучасної техніки та робочих рук на полях, – усе це веде до того, що держава зазнає величезних фінансових збитків, будучи змушеною закуповувати зерно за кордоном.

Отже, витoki антисуспільних протиправних вчинків слід шукати передусім у недоліках економічних відносин, які склались у державі, їх невпорядкованості та нестабільності. Звичним для часів економічного занепаду держави явищем виявилось різке зростання в Україні після 1991 року кількості вчинених корисливих та економічних злочинів. Серед основних причин економічного фактору злочинності, які вирізняються своїм масштабом та суттєво вплинули на стан і динаміку цього негативного соціального явища протягом 1991-2006 років, слід назвати: скорочення ВВП, безробіття і подальше масове зубожіння населення, знецінення грошових вкладів у Ощадбанку СРСР, корумпованість чиновницького апарату, прийняття державою недосконалого та суперечливого законодавства і відсутність ефективного контролю за його дотриманням, криміногенні наслідки приватизації тощо. Ефективність протидії економічній злочинності пов'язана насамперед із удосконаленням чинного законодавства (податкового, фінансового тощо), наскільки воно буде виконувати стимулюючу функцію і не обмежуватиме суб'єктів підприємницької діяльності.

2.2. Вплив політичного фактора на динаміку і структуру злочинності

Як було уже зазначено, протягом періоду становлення України як незалежної держави, свій вплив на показники злочинності здійснювали як нові, так і вже відомі фактори, що набули іншого якісного наповнення. Так, після утворення незалежних держав на терені колишнього СРСР в коло інтересів вчених-кримінологів, які мали перед собою численні приклади боротьби за владу, її завоювання й утримання, потрапили проблеми взаємного впливу політичних відносин та злочинності.

Історія людства має достатньо яскравих і переконливих прикладів тісного співіснування політичного режиму в країні та злочинності, їх взаємовпливу. Варто лише згадати фашистський режим у Німеччині, який проіснував понад десятиліття та завдав міжнародному співтовариству величезного лиха. Події

Другої Світової війни, яка була розв'язана через політичні амбіції верхівки гітлерівської Німеччини, їх маніакальне прагнення здобути “вкрай необхідний” життєвий простір для “арійської нації” запам'ятались масовими знищеннями військовополонених та цивільного населення у концентраційних таборах, завданням тортур, проведенням незаконних дослідів над людьми. Вироком Нюрнберзького процесу керівники Німеччини були засуджені як військові злочинці, було визнано злочинним як сам фашистський режим, так і організації, що діяли протягом часу його існування (СС, СД тощо). У деяких країнах (наприклад, у Китаї, Північній Кореї, раніше – в тій же гітлерівській Німеччині, в СРСР) тоталітарні режими забезпечують ефективний державний контроль, що базується на примусовій могутності держави, і як наслідок – реєстрація невисоких коефіцієнтів злочинності. Однак існування тоталітарних режимів не є чимось позитивним у плані боротьби із злочинністю, оскільки такі держави не зможуть втриматися у рамках законності і створять так звану легалізовану злочинність, яка компенсує зменшення кількості зареєстрованих загальнокримінальних проявів в країні (масові репресії, ГУЛАГ, “психушки” в СРСР).

Гаазьким трибуналом розглядалась свого часу справа про звинувачення колишнього Президента Югославії Слободана Мілошевича у вчиненні злочинів проти людства під час його керування країною. Пам'ятною є тогочасна національна ворожнеча, що призвела до масштабних людських, економічних та інших втрат. До непередбачуваних наслідків могло призвести активне протистояння політичних сил у Грузії в листопаді-грудні 2003 року, яке вилилось у масові безпорядки в столиці, коли б президент цієї країни Едуард Шеварднадзе не подав у відставку. Схожих прикладів можна навести ще чимало – ситуація, що виникла у березні 2005 р. після парламентських виборів у Киргизстані й інші.

Політичні відносини визначають, без перебільшення, життя суспільства, функціонування усіх його систем, сутність держави, напрямок діяльності її інститутів, становище особистості в суспільстві та державі, їх взаємодію чи

відрив. Не можна обійти увагою питання про вплив різноманітних політичних ситуацій та конфліктів на злочинність, адже вона реагує на хисткість у політиці, що визначає клімат у державі і суспільстві та полегшує чи, навпаки, перешкоджає діяльності різного типу злочинців та злочинних груп. Найбільш гостро злочинність реагує на політичні ситуації, пов'язані із боротьбою за владу різноманітних політичних груп із офіційною владою чи, навпаки, із її намаганнями припинити діяльність опозиційних їй партій, рухів тощо.

Лише за наявності влади з'являється можливість розпоряджатися матеріальними багатствами, державними ресурсами, а головне – керувати людьми. І не завжди боротьба за політичну владу у державі відбувається у цивілізованих умовах. У процесі боротьби за владу нерідкими є випадки нападів на штаби полярних за своїми переконаннями політичних партій, поєднані із насильством та пошкодженням чи знищенням майна; у інформаційному просторі розповсюджується компромат на конкурентів; з метою звернення результатів виборів на свою користь використовуються підроблені документи; після закінчення виборів незадоволені кандидати досить часто домагаються їх відміни, обґрунтовуючи свою позицію штучними підставами. Політична злочинність “верхів” і тих, хто безпосередньо виконує їх накази, нерозривно пов'язана з суто кримінальною злочинністю.

Значного резонансу в Україні набули такі злочини, що прямо пов'язані із передвиборною боротьбою за депутатські мандати; приміром як замах на життя Н. Вітренко у Кривому Розі, вбивство кандидата у народні депутати М. Шкрібляка в Івано-Франківську.

Особливе занепокоєння викликали президентські вибори в Україні 2004 року, відзначені різким зростанням рівня злочинів проти виборчих прав громадян. Звернувшись до узагальнення правоохоронної і судової практики на тему кримінальної відповідальності за злочини проти виборчих прав, здійсненим М.І. Мельником, зауважуємо, що у 2004 р. даних злочинів було зареєстровано 135 (для порівняння наведена кількість кримінальних справ, які знаходились у 1995 р. у провадженні слідчих органів МВС України – за

перешкоджання здійсненню виборчого права або роботі виборчої комісії – 3, за підробку виборчих документів або неправильний підрахунок голосів – 7, за порушення таємниці голосування — 1) [170].

За перші шість місяців 2005 р. у провадженні органів досудового слідства знаходилося вже 1455 кримінальних справ, з яких 1314 було порушено за неправомірне використання виборчих бюлетенів, підробку виборчих документів або неправильний підрахунок голосів, 137 – за перешкоджання здійсненню виборчого права, 4 – за порушення таємниці голосування. За даними Генеральної прокуратури України, органами прокуратури за фактами порушень виборчих прав громадян під час президентських виборів за станом на початок листопада 2005 року було порушено 1610 кримінальних справ, 1297 із них – передано до суду. Протягом 2005 р. за матеріалами проведених органами міліції та прокуратури дослідчих перевірок порушено 2044 кримінальні справи, 1623 справи направлено до судів [257].

Змінювалась, зрозуміло, і статистика осіб, засуджених за вчинення такого виду злочинів. Так, за даними Державної судової адміністрації, у 2001 році в Україні було засуджено за злочини проти виборчих прав двоє осіб, за перше півріччя 2005 р. – вже 261 особу.

Що стосується характеристики осіб – організаторів фальсифікації виборів, то у ході розслідувань здійсненими оперативно-розшуковими заходами та слідчими діями встановлено 319 таких осіб, з них: заступників голів облдержадміністрацій (2); інших посадових осіб облдержадміністрацій (5); голів райдержадміністрацій (5); їх заступників (10); інших посадових осіб райдержадміністрацій (20); голів територіальних та дільничних виборчих комісій (71); членів виборчих комісій (226); посадових осіб міськрайрад (4); голів сільських рад (18); працівників органів внутрішніх справ (5) [98].

В Україні, однак, таких яскраво виражених політичних конфліктів, що тісно межували б із злочинністю, як на прикладі деяких колишніх наших сусідів по соціалістичному табору, не спостерігається. Специфічним прикладом тісного взаємопроникаючого зв'язку політичних процесів та злочинності у

конкретному регіоні можуть виступати колишні кавказькі республіки – Чечня, Дагестан та ін. Саме в результаті воєнного конфлікту у Чечні (в основі якого на перших етапах ще лежала ідея боротьби за незалежність), який уже триває 10 років, уся територія Північного Кавказу, особливо Дагестану та Інгушетії (частково Північної Осетії), перетворена у “зону злочинності”, де мають місце найрізноманітніші види злочинів.

Незадоволені амбіції політичних лідерів, які використовували при цьому негаразди в економічному становищі, стали тією причиною, на основі якої у міжнаціональній конфронтації в 90-х роках ХХ ст. опинилося майже все населення Вірменії, Азербайджану, Молдавії, Грузії, Таджикистану. Етнічні протиріччя проявились у вигляді протиправного “витіснення” населення нетитульної національності, в кримінальній міграції, у фактах рабства, у злочинних групах, організованих за етнічною ознакою, у спеціалізації та професіоналізації етнічних злочинних угруповань. При загостренні міжнаціональних відносин, поєднаних із озброєними конфліктами, спостерігається загибель багатьох людей, насильство над жінками, пограбування осель, інші злочинні прояви. В певних випадках масові вбивства на національному підґрунті можна кваліфікувати як геноцид (згадаймо події в Сумгаїті, Фергані, Цхинвалі, де вірмени, турки-месхетинці, азербайджанці, осетини знищувались свідомо, цілеспрямовано, разом з жінками і дітьми). Заслужує на увагу і те, що в таких випадках підвищується латентність злочинів, оскільки їх реєстрація носить вибірковий характер – увага зосереджується в основному на більш тяжких злочинах.

Не зважаючи на більш-менш прийнятну ситуацію в нашій державі щодо взаємовпливу політики на злочинність і навпаки, політичні конфлікти все ж знаходять свій вияв і подальший розвиток, доволі небезпечний, особливо це стосується відносин між законодавчою і виконавчою гілками влади. Представники опозиції своїми діями свідомо чи несвідомо самі стимулюють злочинність, з якою потім закликають боротися. Ще досі зберігається активне протистояння між центральними органами державної влади та владними

органами Автономної Республіки Крим, які, прагнучи певних політичних дивідендів, намагаються від них дистанціюватись і не помічають, що таке протистояння ні до чого корисного не призведе. Ажіотаж підтримують і деякі високопоставлені російські урядовці, постійно наголошуючи на тому, що Автономна Республіка Крим здавна є територією Росії, що Севастополь – це російське місто та інше.

Особливе занепокоєння викликала свого часу ситуація, що утворилась навколо українського острова Коса Тузла, і яка була не чим іншим, як територіальними претензіями нашого північного сусіда, посяганням Росії на суверенітет і зовнішню недоторканість України. При цьому російськими чиновниками у своїх зверненнях не заперечувалась можливість розв'язання збройного конфлікту, в самій Росії активно поширювались думки про перевагу власних інтересів над збереженням добросусідських відносин.

Політичні конфлікти і нестабільність (включаючи міжнаціональні на політичному підґрунті) дозволяють злочинним елементам практично безкарно чинити злочини у сфері економіки. Політична нестабільність, зміна влади чи очікування такої зміни негативно впливають на економічні відносини, функціонування господарського механізму і на все, що з цим пов'язано (в першу чергу, на рівень життя та матеріальне забезпечення людей та їх правову і соціальну захищеність). Звичайно економічне безсилля держави оцінюється як слабкість політичної влади, нездатної налагодити економічну політику і цим забезпечити потреби населення. Прорахунки в економічній політиці владних структур зміцнюють політичні позиції тих, хто прагне здобути владу. Останні нерідко намагаються погіршити і без того нелегке становище населення і країни в цілому.

Складне економічне становище стимулює і вчинення звичайних корисливих злочинів службовими особами та особами, що утримують політичну владу. Це якраз не ті злочини, які політичні діячі скоюють заради влади, заради її здобуття чи збереження, не з політичних мотивів, а тому, що

отримані ними владні повноваження дають можливість безкарно збагачуватись з їх допомогою.

Народні обранці не завжди дотримуються відповідних законів, що чітко окреслюють коло їх обов'язків. Наведемо тільки один приклад. Відповідно до ст.3 Закону України “Про статус народного депутата” народний депутат не має права займатися будь-якою, крім депутатської, оплачуваною роботою, за винятком викладацької, наукової та творчої діяльності. Однак на цю заборону мало хто зважає; багато народних депутатів займаються підприємництвом, мають свої фірми чи беруть участь в акціонерних товариствах різного типу, порушуючи тим самим закон. Безвладдя у цій сфері заохочує злочини, які приносять величезні прибутки.

Політична ситуація може загострюватись та викликати порушення законодавства і злочини в зв'язку з такими явищами, як страйки, мітинги тощо, особливо тоді, коли вони проходять під політичними лозунгами та містять політичні вимоги. Варто лише згадати події 9 березня 2001 року, коли під час демонстрації у Києві внаслідок зіткнення представників опозиційних сил із працівниками правоохоронних органів постраждало чимало людей (як мітингуючих, так і працівників правоохоронних органів) проти значної частини затриманих були порушені кримінальні справи. Те, що трапилась, однак, зовсім не завадило згодом депутатам-опозиціонерам заявити, що вина у всьому повністю повинна бути покладена на сили правопорядку. Те саме стосується і подій навколо виборів Президента України у 2004 році, коли скоювались насильницькі напади озброєних осіб на громадян, що збирались на мітинги на підтримку одного із кандидатів.

Зміна політичної ситуації пов'язана нерідко зі зміною правової оцінки тих чи інших діянь, навіть полярною: дії, що раніше кваліфікувалися як злочинні або отримують більш “м'яку” оцінку, або навіть вважаються незлочинними.

В цілому можна стверджувати, що на соціально-політичний стан у державі, а зрештою, і на показники злочинності, впливає ряд моментів, а саме:

✓ суттєві розбіжності у політичних інтересах різних груп населення, яким чином вони вирішуються (загострення протиріч між особливо багатими та малозабезпеченими прошарками в суспільстві може виражатися і у формі масових безпорядків, і вимагательства майна, і підпалів особняків);

✓ функціонування політичних партій та рухів у певному регіоні, їх взаємодія між собою;

✓ яким чином владні структури забезпечують задоволення різних за своєю полярністю політичних інтересів;

✓ порядок формування владних структур (чи не буває при цьому порушень виборчих прав громадян);

✓ відносини між центральними органами державної влади і органами місцевого самоврядування, а також відносини із державними органами автономних утворень держави.

Радикальна зміна політичної системи в Україні у 1991 році та поступова поява політиків так званої “ нової формації ” засвідчили той факт, що політичні конфлікти в нашому суспільстві тісно межують із злочинними проявами, прямо впливаючи на їх кількісні і якісні показники. Політична нестабільність, зміна влади чи очікування такої зміни негативно впливають на економічні відносини, функціонування господарського механізму і, в першу чергу, на рівень життя та матеріальне забезпечення людей та їх правову і соціальну захищеність. Злочинність, викликана політичними конфліктами, є реальністю, і не тільки у вигляді злочинів проти основ національної безпеки чи злочинів проти виборчих прав громадян, а і як наслідок політичних, в тому числі міжнаціональних зіткнень, що тягнуть за собою загальнокримінальні злочини (розбої, грабежі, крадіжки, вбивства).

2.3. Характеристика впливу організаційно-управлінського, ідеологічного та інших соціальних факторів на динаміку і структуру злочинності

Від початку свого існування й до сьогодні людству притаманна злочинність як соціальний феномен, зумовлений об'єктивною реальністю. Тому справедливим є вислів: кожне суспільство має таку злочинність і злочинців, яких воно заслуговує. Під соціальними факторами, що впливають на злочинність, необхідно розуміти соціальні інститути та весь державний політичний устрій, а також те коло людей чи ту частину суспільства, у взаємодію з якими людина, що існує у державі й суспільстві, неминуче потрапляє. Так, до поняття соціальних входить вплив сімейних обставин, організація та характер праці, розподіл багатств, суспільна думка, освіта, виховання, релігія, політичний устрій і т.п.

Соціальні відносини людини діють на макро- і мікрорівнях. Тому і соціальні фактори злочинності слід трактувати у широкому та вузькому аспектах. До першого слід віднести всі процеси глобального характеру, які проходять у суспільному житті (політичні, економічні, ідеологічні, культурні тощо) і які так чи інакше впливають на злочинність. У другому розумінні можна вирізняти чисто соціальні чинники, що стосуються умов життєдіяльності індивіда в суспільстві (його праці чи взагалі трудової зайнятості, житлових ситуацій, сфери обслуговування, освіти, побуту), а також чинники економічні, політичні і т.п.

Класифікацію соціальних факторів, що впливають на злочинність, можна провести за різноманітними критеріями, залежно від характеру взаємозв'язків, що підлягають вивченню. Так, за **змістом** розрізняють:

✓ політичний фактор (боротьба за владу, протистояння різних гілок влади, протистояння центральних органів державної влади та органів місцевого самоврядування тощо);

✓ економічний фактор (падіння виробництва, безробіття, зубожіння населення тощо);

✓ організаційно-управлінський фактор (бюрократизм, недоліки у підборі керівних кадрів, правовий нігілізм посадовців, невиконання ними вимог чинного законодавства тощо);

✓ ідеологічний фактор (недоліки у формуванні правової культури, культури побуту і шлюбно-сімейних відносин, засилля низькопробної культурної продукції тощо);

✓ соціальні хвороби нашого суспільства (проституція, наркоманія, алкоголізм тощо).

За *природою* можна розрізняти об'єктивні і об'єктивно-суб'єктивні соціальні фактори злочинності. Наприклад, економічний фактор злочинності на сучасному етапі розвитку нашого суспільства носить об'єктивний характер (тобто економічне підґрунтя злочинності існує поза волею, свідомістю правопорушника, який не в змозі вплинути на нього при бажанні), до об'єктивно-суб'єктивних можна віднести причини організаційно-управлінського змісту (бюрократизм, правовий нігілізм тощо), тобто причини, в яких об'єктивний момент поєднується із здатністю особистості справляти який-небудь значний вплив на розвиток подій.

За *ступенем впливу* можна говорити про прямі та непрямі соціальні фактори злочинності. Факторами першочергової дії, що визначають параметри сучасної злочинності, є передусім економічний та політичний.

Відповідно до *історичного аспекту* можна говорити про соціальні фактори радянського періоду та соціальні фактори, що набули свого значення уже у період незалежності нашої держави.

Найважливішою із соціальних детермінант злочинності є соціальна нерівність членів суспільства. Вона була й буде у будь-якому суспільстві. За наявності малого прошарку багатих людей і переважної кількості бідних можливості досягнення гідного рівня життя для останніх стають ще більш проблематичними. Нерівність умов соціального життя веде не тільки до того,

що одні люди живуть краще, а інші гірше. Це ще не є достатнім поштовхом для гострих конфліктів, створення специфічного мікроклімату людського конгломерату, який постійно проживає у бідності. Саме звідси в психологічній сфері людини надходить неприйняття як свого життя, так і особливо того, що виходить за рамки розуміння збіднених людей. Така ситуація постійно викликатиме соціальну напругу в державі. Тому суперечності між благами, які є стандартними у суспільстві, і можливостями їх досягнення виступають корінними чинниками злочинності.

Особливо непристосованою до реалій сьогодення є молодь, значна частина якої не має перспектив у цьому житті. Суттєво змінилися їх ідеали та ціннісні орієнтації; втрата життєвих перспектив, невіра у краще майбутнє штовхають багатьох на злочинний шлях.

Серйозну загрозу становить в Україні демографічна ситуація, яка перетворилася на значний кримінологічний чинник. Якщо у 1989 році населення України становило близько 51,4 млн. осіб, у 1993 році – 51,9 млн. осіб, у 1997 році – 50,6 млн. осіб, у 1999 році – 49,8 млн. осіб, у 2001 року – близько 49,1 млн. осіб, у 2005 році – 47,3 млн. осіб, то, згідно із статистичними даними, на 1 травня 2007 року в Україні проживало 46,5 млн. осіб [204, с.64; 220, с.20; 224, с.82]. За прогнозами фахівців, у 2015 р. в Україні буде мешкати близько 40 млн. чоловік. Демографічну реальність в Україні з 1990-х років минулого століття можна охарактеризувати негативними зрушеннями у відтворенні населення, різким зниженням народжуваності та підвищенням смертності населення. Зокрема, протягом першого десятиліття в Україні спостерігається систематичне зниження абсолютних та відносних показників народжуваності. Загальна чисельність народжених зменшилась з 630,8 тис. у 1991 р. до 376,5 тис. у 2001 р. Загальний коефіцієнт народжуваності (на 1000 чоловік населення) зменшився з 12,2 у 1991 р. до 7,7 у 2001 р. [204, с.64]. Народжуваність значною мірою визначається станом шлюбності, а в кризовому для соціуму періоді, перехідного до ринкової економіки, спостерігалось різке її зниження. Матеріальна невлаштованість молоді, низький рівень життя

зумовлювали відкладання “до кращих часів” шлюбів чи їх реєстрації та народження дітей. В подальшому, з огляду на соціально-економічні перетворення в державі, ситуація в цьому аспекті почала змінюватися у більш позитивному руслі. Так, у 2002 р. було зареєстровано 317,2 тис. шлюбів, у 2003 р. – 371,0 тис., у 2005 р. – 313,8 тис., у 2006 р. – 336,4 тис. шлюбів [213, с.373; 222, с.129].

Демографічна ситуація в Україні характеризується і різким підвищенням смертності населення. Протягом 1991-2001 рр. загальний коефіцієнт смертності населення зріс із 12,9 до 15,3 померлих у розрахунку на 1000 осіб [253, с.29]. В розрізі цього потрібно пам'ятати і про смертність населення від вбивств, самогубств, випадкових отруєнь, нещасних випадків та інших зовнішніх дій, кількість померлих від яких щороку вираховується десятками тисяч випадків. Кількість вбивств зросла, наприклад, з 2,8 тис. у 1990 р. до 4,8 тис. у 1995 р., смертельних випадків, пов'язаних із отруєнням, в тому числі алкоголем, – з 9,1 тис. у 1990 р. до 15,5 тис. у 1995 р., самогубств – з 10,7 тис. у 1990 р. до 14,6 тис. у 1995 р. [214, с.357; 217, с.556].

Середня очікувана тривалість життя при народженні у 2000 р. становила 62,2 року для чоловіків та 73,5 року для жінок. Згідно із розрахунками Інституту економіки НАН України та за даними Держкомстату України, наша країна відстає за цим показником у середньому на 12 років для чоловіків та на 7-8 років для жінок у порівнянні із західноєвропейськими країнами.

Нелегальна міграція є сьогодні в Україні істотним криміногенним фактором. Специфіка географічного та геополітичного становища України (вона знаходиться на перехресті міжнародних міграційних потоків), наявність кордонів, що межують з країнами Західної Європи, недосконалість українського законодавства сприяють переміщенню через територію України потоків нелегальних транзитних мігрантів. Таким чином, остання є однією із основних ланок у Євроазіатському міграційному просторі. Крім того, допомога колишнього СРСР країнам, що розвивалися, у підготовці спеціалістів, наданні робочих місць призвели до того, що на території країн СНД залишились колонії

іноземців, які ухилилися від від'їзду на батьківщину та перейшли на нелегальне становище.

Міграція населення – в цілому позитивне соціальне явище: чим більшими темпами розвивається промисловість у країні, тим більше вона потребує раціонального, розумно організованого переміщення певної частини населення. Процеси масової міграції стають важливою умовою нормального та цілеспрямованого функціонування суспільства, міграція сприяє розвитку виробничих сил, збільшенню суспільних благ, а відповідно, й поліпшенню матеріального благополуччя людей.

Разом з тим міграція, як й інші складні соціальні явища, може супроводжуватися наслідками негативного характеру. До них, зокрема, відноситься більш високий рівень злочинності серед мігрантів в період адаптації, оскільки постійні переїзди тягнуть за собою послаблення соціального контролю за поведінкою людини, послаблення соціально корисних зв'язків, створюють умови для небажаних контактів. На наслідки міграції в цілому суттєво впливає та обставина, що значну частину серед мігрантів становить молодь. Це пояснюється насамперед пошуками молоддю свого місця у житті, роботи, яка б відповідала їх бажанням, прагненням продовжити освіту та отримати кваліфікацію.

Вплив міграції на рівень злочинності викликає потребу всебічного та глибокого вивчення міграційних процесів, їх розмірів, складу мігрантів, напряму міграційних потоків і географічних осередків притоку й відтоку населення. Різні види і форми міграції населення по-різному впливають на рівень злочинності. Одним із істотних кримінологічних факторів є нелегальна міграція, яка становить в Україні реальну загрозу національній безпеці країни, сприяє зростанню загального рівня злочинності, збільшенню випадків небезпечних захворювань, розширенню підпільного (неконтрольованого) ринку праці тощо. За період з липня 1994 р. по липень 1995 р. на кордоні затримано 18196 нелегальних мігрантів. У 1996 р. виявлено 55000 порушників правил в'їзду іноземців в Україну, їх виїзду з України, транзитного переїзду через її

територію, затримано 9421 таких мігрантів [45, с.39]. Протягом 2002-2006 років прикордонним відомством України виявлено біля 52 тис. незаконних мігрантів, 16 тис. з яких затримано за порушення державного кордону України, 5,5 тис. затримано за порушення правил перебування в нашій державі, відмовлено в пропуску через державний кордон – 29,3 тис. осіб [258]. Суттєво збільшилась кількість незаконних мігрантів із держав-учасниць СНД – громадян Молдови, Грузії, Вірменії, Азербайджану.

Чимало мігрантів беруть участь у протиправній діяльності етнічних злочинних угруповань, які займаються наркобізнесом, торгівлею зброєю, розбійними нападами, шахрайствами, викраденням автомобілів тощо. Така тенденція може призвести до виникнення міжнаціональних конфліктів, порушення миру та спокою в суспільстві. Специфіка протиправної діяльності у частині переміщення контрабандних товарів визначається конкретною ділянкою кордону: на україно-російській та україно-білоруській здійснюється ввезення в Україну товарів народного споживання, паливно-мастильних матеріалів, цукру та вивезення наркотичної сировини (макової соломки); на україно-молдавській – ввезення тютюнових та горілчаних виробів, продуктів харчування, наркотичної сировини; на західній – вивезення незначних партій тютюнових та лікєро-горілчаних виробів, ввезення товарів споживчого характеру.

У структурі порушень іноземцями чинного законодавства переважають: незаконний в'їзд в Україну, проживання без документів або з підробленими документами, ухилення від виїзду з України після встановленого терміну перебування. З 2002 по 2006 роки з України не виїхали біля 123 тис. іноземців та осіб без громадянства з країн-постачальників незаконних мігрантів (більшість – громадяни Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Грузії, Росії, Узбекистану). Протягом зазначеного періоду виявлено під час виїзду 2,7 млн. іноземців, які порушили строки перебування в Україні (більшість – громадяни Пакистану, Сирії, Індії, Лівії, Лівану, Турції) [258].

20-30% іноземців, які в'їжджають в Україну з метою навчання, не прибувають до навчальних закладів або залишають їх протягом нетривалого часу та у подальшому переходять на нелегальне становище. На першому місці серед порушників громадяни Йорданії 980, В'єтнаму – 925, Індії – 875, Китаю – 700, Афганістану – 630, Шрі-Ланки – 385 осіб. Значна частина мігрантів, яка перетинає державні кордони України транзитом і прямує до країн Західної Європи, втягує при цьому до злочинної діяльності місцевих жителів, що займаються переправкою нелегальних мігрантів. Протидія цій міграції ще є недостатньо ефективною через відкритість кордонів, відсутність ефективного законодавства у цій сфері.

Загалом нелегальна і транзитна міграції викликані двома основними причинами: соціальними катаклізмами та низьким рівнем життя. Крім того, вони зумовлені ще:

- ✓ розпадом колишнього СРСР та пов'язаним з ним загостренням міжнаціональних відносин;
- ✓ етнічними війнами, в результаті яких частина громадян залишила місця постійного проживання;
- ✓ ліберальним законодавством, прозорістю кордонів, що зручно для нелегальної міграції, у тому числі і транзитної;
- ✓ розширенням комерційної діяльності, економічними відносинами, що склалися у комерційних структур з партнерами із інших країн, в результаті яких певна кількість працівників іноземних фірм довгий час перебуває на території України.

На стан злочинності справляє свій негативний вплив і внутрішня міграція населення. У великих містах осідають не лише закордонні мігранти, а й колишні жителі сільської місцевості, які далеко не завжди можуть пристосуватись до шаленого ритму життя великого міста. Відсутність належних умов проживання та засобів до існування примушує деяких із них поповнювати лави злочинців, а труднощі соціального контролю, в тому числі з

боку правоохоронних органів, ускладнюють виявлення злочинців з числа переміщених осіб.

Юридична наука, соціологія, соціальна психологія давно вивчають аспекти злочинності, пов'язані із територією. Ще у XIX столітті був помічений підвищений її рівень, притаманний такому соціальному явищу, як урбанізація. Дослідження давали підстави стверджувати, що остання (разом з міграцією населення) призводить не до кращих змін у соціально-економічних, демографічних і соціально-психологічних процесах, суспільному житті і створюють регіональне середовище, сприятливе для зростання злочинності.

За часів існування СРСР проблема урбанізації в контексті її впливу на злочинність розглядалась доволі обмежено. Наприклад, В.М. Кудрявцев пише, що “буржуазні соціологи і кримінологи перебільшують роль демографічних факторів у з'ясуванні причин злочинності й правопорушень, надаючи їм самостійний характер та відриваючи їх від соціально-економічних процесів, які відбуваються у буржуазному суспільстві” [116, с.166]. На його думку, “демографічні процеси не стають причинами правопорушень, а передусім виступають як посередні ланки у системі соціальних причин правопорушень. Так, наприклад, урбанізація, яка пов'язана у значній мірі із переміщенням сільського населення в міста, відіграє в цілому позитивну роль” [116, с.168]. Н.Ф. Кузнєцова зазначила, що “урбанізація при соціалізмі, на відміну від капіталізму, не тягне за собою автоматичного росту міської злочинності. ... соціалістична урбанізація сама по собі прогресивна і не створює криміногенних умов” [120, с.129-130]. Водночас кримінологи ряду західних країн дійшли висновку про неминучість зростання злочинності в разі прискорення процесів урбанізації. З середини 50-их років ця тема все більш привертала увагу вчених та практиків, вона обговорювалась на численних міжнародних та регіональних конференціях і симпозіумах. До цього об'єктивно спонукала й проблема світової “урбаністичної революції”, яка, за прогнозами фахівців ООН, призведе вже до 2010 року до концентрації у містах понад 56% усього населення земної кулі.

У сучасній науці урбанізація розуміється у вузькому змісті як “зростання міст та підвищення їх ролі у житті країни; в широкому – як процес концентрації, інтенсифікації і різноманіття не сільськогосподарських функцій, поширення міського способу життя, прогресивних форм розселення, розвитку спілкування, міської культури” [8, с.119]. Збільшення міст значно випереджує ріст народонаселення в цілому, в міста прямують мільйони жителів із сільської місцевості, площі міських забудов стрімко розширюються. Процес урбанізації тісно пов’язаний із індустріалізацією. Зростання населення міст відбувається, крім природного приросту, за рахунок міграції у міста сільського населення через зростаючу промисловість, торгівлю, через відсутність у сільського населення інших життєвих перспектив, ніж можливості знайти яку-небудь роботу в місті. Головною причиною зростання міст є розвиток промисловості та пов’язаної з нею сфери обслуговування. Злочинність у містах певним чином пов’язана із індустріалізацією, і не випадково найбільш високий рівень злочинності спостерігається в індустріальних центрах.

Найбільше кримінальних правопорушень реєструється у Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській, Львівській, Одеській, Харківській областях, Автономній республіці Крим та Києві, на які припадає 407,5 тис. (59%) усіх злочинів в Україні або стільки ж, як в цілому по Україні в 1991р. Характерним є те, що 56,1% зареєстрованих злочинів припадає на обласні центри зазначених регіонів. Такі статистичні дані можна пояснити появою пов’язаної із урбанізаційним розвитком суттєвої різниці міських і сільських співтовариств: у характері зайнятості людей, соціальній диференціації та стратифікації, соціальній і просторовій мобільності, матеріальному середовищі, системі взаємовідносин тощо.

Досить актуальною і кримінологічно значимою для нашої держави виступає проблема екологічної та техногенної безпеки. Ігнорування ризику надзвичайних ситуацій техногенно-природного характеру призводить до неготовності протистояти їх негативним наслідкам, і, врешті-решт, до загибелі людей та значних матеріальних збитків. Яскравим прикладом є катастрофічна

повінь у Закарпатській області, яка стала серйозним випробуванням для держави наприкінці 1998 р. та протягом 1999 р. У зоні стихійного лиха опинилося майже 400 тис. осіб, з них були відселені 21 155 осіб, 38 врятовано від неминучої загибелі. Водночас під час повені 17 осіб загинули і одна особа пропала безвісти. Внаслідок повені у Закарпатті станом на 11 листопада 1998 р. у 269 населених пунктах було зруйновано 2695 житлових будинків, 2877 – пошкоджено, 1080 осіб залишились без житла. За період з 1997 по 2006 рік в Україні зареєстровано 4238 надзвичайних ситуацій, у тому числі 2319 техногенного, 1506 природного та 413 соціально-політичного характеру. Загальна кількість постраждалих від надзвичайних ситуацій за останнє десятиріччя – 25,3 тис. осіб, з яких понад 4,2 тисячі загинули; матеріальні збитки склали 6,1 млрд. гривень [259]. Згідно з даними паспортизації екологічно небезпечних об'єктів на території України, 7541 з них становлять собою потенційну загрозу для життя людей, а більше 1,5 тис. – реальну загрозу. У країні функціонує більше 2000 хімічно небезпечних об'єктів, на яких зберігаються або використовуються близько 300 тис. тонн сильнодіючих отруйних речовин [253, с.44].

До групи причин, які можна назвати організаційно-управлінськими і з якими в певній мірі пов'язано вчинення злочинних діянь, слід віднести помилки та недоліки у діяльності посадових осіб. Тут у першу чергу слід відмітити невиконання приписів центральних органів влади, бюрократизм, недотримання законів та ігнорування потреб простої людини тощо. Такі явища зумовлюються головним чином неналежним виконанням деякими посадовими особами покладених на них обов'язків, нігілістичним відношенням наших чиновників до правових норм, актів та посадових інструкцій, що регламентують їх компетенцію та коло обов'язків, недотриманням чітко зафіксованих у законодавстві правил, намаганням обійти їх собі на користь і створюють те тло, на якому можуть виникати злочинні діяння. До негативних наслідків призводять помилки у доборі керівних кадрів, наприклад, зарахування

на відповідальні посади осіб, скомпрометованих чи таких, які не заслуговують довіри.

Ідеологічні детермінанти злочинності в свою чергу також впливають на економічну, соціальну та політичну ситуацію і належать до духовної сфери життя суспільства. Держава повинна не лише проголошувати, а й усіма силами сприяти вихованню духовності народу, що включає у себе отримання повноцінної освіти та професії, прищеплення загальної культури (і правової в тому числі), моральних цінностей, вироблених людством, тобто всього того, що робить людину повноправним членом нашого суспільства. На рівень духовності суспільства впливають усі його суперечності і проблеми. Врешті-решт від духовності людини залежить, чи буде її діяльність суспільно корисною, чи злочинною.

Достатньо показовими в цьому відношенні являються наступні дані – за період з 1990 по 2003 роки зменшилась кількість закладів культури клубного типу (з 25,1 тис. до 19,6 тис.), відвідувань: театрів (з 17,6 млн. до 6,1 млн.), музеїв (з 31,8 млн. до 17,6 млн.), концертних організацій (з 15,0 млн. до 4 млн.) [218, с.512]. Що стосується ситуації на селі, то вона ще більше перебуває за межею невідповідності проголошуваним державою принципам. Лише в період з 2001 по 2003 роки мережа закладів соціально-культурного обслуговування а селі зменшилась на 351 школу, 621 дошкільний дитячий заклад, понад 600 клубів і будинків культури [260]. У 2004 році лише близько 9% сільської молоді 22 років і старшої мали повну вищу освіту, переважна більшість (88%) при цьому вважає, що не має можливості здобути освіту належної якості за місцем проживання. Низький рівень культури на селі, пов'язаний з економічними негараздами та соціальною необлаштованістю впливають на формування психології сільського жителя, усвідомлення ним безперспективності, в результаті – ріст рівня зареєстрованих злочинів (передусім, корисливо-насильницьких). Не зважаючи на ці моменти, лише 14% опитаних молодих людей віком 15-22 років занепокоєні загальною кризою моральності в суспільстві, а 10% їх – обмеженими можливостями для задоволення культурних

потреб, натомість для них на перший план виступають матеріальні детермінанти власного благополуччя [260].

У більшості робіт, присвячених проблемам кримінології, і особливо питанням причин правопорушень, можна завжди віднайти вказівку щодо взаємозв'язку низького рівня культури із антигромадською поведінкою (А.А. Герцензон, І.І. Карпець, В.М. Кудрявцев, Н.Ф. Кузнецова, Г.М. Міньковський, А.Б. Сахаров, А.С. Шляпочников і інші). На думку А.Б. Сахарова, "...естетичне виховання та культурно-просвітня робота відіграють важливу роль у формуванні свідомості, розширюють світогляд... і тим самим суттєво обмежують підґрунтя для вияву таких настроїв, які можуть призвести до антигромадського посягання" [156, с.55]. С.С. Остроумов категорично зазначає, що "основну роль у формуванні антигромадських поглядів та навичок відіграють в наш час обставини, які належать до ряду ідеологічних відносин, культури і свідомості осіб..." [156, с.55].

У світлі минулих подій тезис відносно обов'язкового низького освітнього рівня злочинців не є уже таким абсолютним, навпаки спостерігається тенденція до зростання освітнього рівня злочинців поряд із кількісними і якісними змінами параметрів самої злочинності. Так, кількість осіб з вищою та середньою спеціальною освітою, які вчинили злочини, зросла з 35689 чол. у 1992 р. до 86943 чол. у 2002 р. (приріст до 1992 р. становив 143,6%), а їх частка від загальної кількості осіб, що скоїли злочини, у 2002 р. склала 32,2% проти 17,2% у 1992 році. Що ж стосується осіб з середньою, неповною середньою освітою чи без освіти, які скоїли злочини, то їх кількість зменшилась з 171637 чол. у 1992 р. до 128337 чол. у 2002 р. (приріст до 1992 р. становив – 25,2%), а їх частка від загальної кількості осіб, що скоїли злочини, у 2002 р. склала 47,5% проти 82,8% у 1992 році [253, с.771]. Отже, підвищення рівня освіти не завжди супроводжується одночасним підвищенням соціального виховання, культури та моральних принципів багатьох членів суспільства, що і впливає в результаті на стан і динаміку злочинності.

Найбільш вразливими місцями культурно-виховної роботи, які відносно часто пов'язані із антигромадською поведінкою, є недоліки у вихованні правової культури, культури побуту (культури сімейно-шлюбних відносин), культури поведінки й емоцій. Показна демонстрація неповаги до закону, прав людини з боку окремих державних чиновників, непродуманість окремих аспектів нашого законодавства породжує (особливо у молоді) цинізм і аморальність. Дефектність правової психології виступає співпричиною власне кримінальної мотивації злочинів. Багато злочинів спричиняються не тільки антисоціальними й антиправовими інтересами, пов'язані із неповагою до кримінально-правових заборон, неповагою до закону, втратою страху перед кримінальним покаранням. Антиправова мотивація становить компонент системи криміногенної мотивації. Деформованість знань у правопорушників проявляється у правовій неграмотності, у неправильному відношенні до права та виконання правових приписів [120, с.96]. На підтримку цих положень можна навести дані, отримані в результаті опитування у 1998 р. ВЦИОМ Російської Федерації різних вікових груп населення [114, с.278]. На запитання про потребу керуватися здоровим глуздом при зіткненні останнього із приписами закону, більше половини опитаних дали ствердну відповідь, що свідчить про зниження правосвідомості у населення, передусім у молоді.

В умовах переходу до ринкової економіки наша держава не спроможна фінансувати в повному обсязі культурну сферу нашого життя. Ринок заповнили низькопробні твори мистецтва – фільми, книги, естрада. Така продукція зовсім не сприяє підвищенню духовності суспільства, а навпаки, призводить до спустошеності, насамперед молоді, яка некритично сприймає такі витвори.

Після розвалу колишнього СРСР з'явилися ситуації, поява яких раніше в умовах панування комуністичної ідеології була просто неможливою. Становлення незалежної України, закріплення в Конституції 1996 р. (ст.35) права громадян на свободу світогляду та віросповідання, а також принципу відокремленого співіснування держави і Церкви; у кодексах та інших

нормативно-правових актах юридичної відповідальності за допущення дискримінації за релігійними переконаннями, – ці та інші обставини зумовили розвиток релігійного життя в країні бурхливими темпами. Так, якщо за станом на 2000 р. були представлені 52 віросповідання, в межах яких діяли 23543 релігійні організації, 90 конфесій, течій та напрямів, то на початок листопада 2002 р. в Україні представлені 52 віросповідання, в межах яких діють 28383 релігійні організації, 120 конфесій, течій та напрямів [253, с.543]. У 2005 р. в Україні налічувалось 29699 релігійних організацій, без врахування 1106 релігійних організацій, що не пройшли реєстрацію, а станом на травень 2007 р. функціонувало більше 33 тисяч релігійних організацій, 55 церков, конфесій, течій і напрямків [219, с.19; 258].

Зрозуміло, що активна діяльність такої кількості релігійних конфесій, течій та напрямів з пропагування власних віровчень та навернення до своєї віри усе нових та нових прихильників не могли не викликати до життя в Україні і процеси негативного характеру. Варто лише пригадати релігійне протистояння прибічників різних церковних конфесій (наприклад, Української Греко-Католицької церкви та Української Православної церкви), які не зупинялись і перед застосуванням насильства. У 1994 році 1400 осіб було притягнуто до кримінальної відповідальності за вищезазначені дії.

Викликає значне занепокоєння і діяльність деяких із неорелігій, що набули достатньо широкого поширення в Україні, на адресу керівників висуваються звинувачення у систематичному обмані рядових членів, у вимаганні в них матеріальних цінностей під виглядом пожертвувань на релігійну діяльність, у психологічній обробці дітей для подальшої руйнації родин, у проведенні обрядів, які суперечать суспільним нормам тощо. Так, притягнуті згодом до кримінальної відповідальності керівники Білого Братства вимагали від посвячених кинути і навіть зненавидіти своїх рідних, відмовитись від майна, не перейматися щоденними турботами. У висновку судово-психіатричної експертизи, підписаної А.В. Жажковим, А.А. Бухтояровим, Л.В. Тарасовою, стверджувалось, що молодь Білого Братства була піддана “глибокому

зомбуванню” психоенергетичним засобами, внаслідок якого в структурах особистості, насамперед інтелектуальних і ергічних, відбулися суттєві зміни [57, с.160].

Пряме відношення до стимулювання злочинності мають наркоманія та алкоголізм, токсикоманія, проституція, туберкульоз, хвороби, що передаються статевим шляхом, СНІД – суспільні хвороби, проти яких суспільство ще не винайшло ефективних методів лікування.

Протягом розпаду радянської соціалістичної держави все більше проявлялись процеси “корозії” монополії державної власності, директивного централізованого планування, диктатури верховного партійного, державного про шарку, який спирався на апарат насильства та масові репресії. Тому загострення кризових явищ в економічній, політичній та духовній сферах життя суспільства і держави стали головною причиною зростання наркоманії та пов’язаною із нею злочинності в 60-70 рр. На жаль, до кінця 80-их та початку 90-их років негативні тенденції у динаміці цих явищ посилювались.

Якщо у 1991 році було зареєстровано 11028 злочинів, пов’язаних із наркотичними і сильнодіючими засобами, то у 1995 р. їх уже було зареєстровано 38181, у 1998 р. – 40045, у 2000 р. – 45748, а у 2003 р. – 57435 [217, с.526]. У 2004 році зареєстровано 65740 злочинів у сфері обігу наркотиків, що на 14,4% більше у порівнянні з минулим роком [219, с.236]. У 2005 році кількість злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів становила 65,0 тис., у 2006 році – 64,6 тис. [220, с.168; 223, с.171].

На кінець 2006 р. на обліку міліції перебувало 154,4 тис. наркоспоживачів. За останні 5 років кількість таких осіб зросла у 1,4 рази (у 2001 році – 107,1 тис.). Спеціальні дослідження свідчать, що їх реальна чисельність у декілька разів більша, найбільш ураженими наркоманією залишаються 7 регіонів України (Дніпропетровська, Донецька, Луганська, Одеська, Запорізька області та Автономна Республіка Крим і м. Київ), на які припадає більше половини осіб цієї категорії [98].

Чинним законодавством України (Закони України “Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів”, “Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживання ними”) наркоманія визначається як *хворобливий психічний стан, зумовлений зловживанням наркотичними засобами, і такий, що характеризується психічною або фізичною залежністю від них*. До найпоширеніших наркотиків можна віднести анашу, гашиш, марихуану, морфій, героїн тощо.

Небезпека цієї хвороби полягає в тому, що вона дуже швидко і безповоротно руйнує фізичне і моральне здоров'я людини. Смерть здебільшого настає через кілька років інтенсивного вживання наркотиків, але їй передують повна деградація особи. Зв'язок наркоманії зі злочинністю проявляється у:

✓ злочинах, вчинених під безпосереднім впливом наркотиків на організм: убивства, тілесні ушкодження, зґвалтування та інш. Якщо у 1992 р. органами внутрішніх справ було зареєстровано понад 2 тис. злочинів, вчинених безпосередньо наркоманами, з яких 1,2 тис. перебували у стані, викликаному вживанням наркотичних засобів, то з часом їх кількість тільки зростала: у 1995 р. зареєстровано 8,1 тис. злочинів (3 тис. з яких – вчинені у стані, викликаному вживанням наркотичних засобів), у 1999 р. зареєстровано 12,4 тис. злочинів (відповідно 2,1 тис.), у 2003 р. зареєстровано 14,6 тис. злочинів (відповідно 2,1 тис.) [217, с.526];

✓ вчиненні злочинів з метою заволодіння грошми або речами для придбання наркотиків. Частка таких злочинів становить понад 10% від усієї сукупності крадіжок, розбоїв, грабежів і вимагань;

✓ протиправних діях, пов'язаних із виготовленням та збутом наркотиків. У 1991 р. органами внутрішніх справ було зареєстровано 10177 злочинів, пов'язаних із незаконним виготовленням та збутом наркотичних засобів, у 1995 р. їх було зареєстровано уже 36223, у 2000 р. – 40138, у 2003 р. – 49216, у 2004 р. їх число сягнуло 53852, у 2006 р. – 53379 [219, с.236; 257];

✓ діях по організації та утримуванні місць для незаконного вживання наркотичних засобів. Якщо у 1991 р. було зареєстровано лише 162 злочини, пов'язані із вищезазначеними діями, то у 1995 р. їх було зареєстровано 668, у 1999 р. – 1316, у 2001 р. – 1588, у 2003 р. – 2477, у 2004 р. – 2708, у 2005 р. – 2734, у 2006 р. – 2662 [219, с.236; 98; 257].

В Україні спостерігаються такі тенденції, що стосуються наркоманії:

✓ наркоманія омолоджується і фемінізується. Соціологічні опитування показують, що значна частина студентів і учнів середніх навчальних закладів так чи інакше причетні до вживання наркотиків;

✓ зростає питома вага важких форм наркоманії;

✓ виник ринок “важких” наркотиків (героїн);

✓ з'являються нові види токсикоманії серед неповнолітніх і молоді;

✓ поширюється немедичне вживання наркотиків у всіх соціальних групах (робітники, службовці, безробітні тощо);

✓ основна маса наркоманів та наркоділків – це особи, які залишили суспільно-корисну працю і прагнуть заробити у такий спосіб.

Слід зауважити, що в Україні проблема наркоманії тривалий час замовчувалася. Причини наркоманії та пов'язаної із нею злочинності розглядалися радянськими вченими-кримінологами, виходячи із загальної концепції причин злочинності при соціалізмі. Згідно з нею злочинність розумілась, як негативне явище, несумісне із соціалістичним способом життя. Вона пов'язувалась із наявністю в економічній сфері пережитків минулого та з недосконалістю соціалістичного ладу, який містить в економіці, соціальному житті суперечливі тенденції, процеси, що ведуть за певних умов до злочинності. Домінував погляд, що наркоманія можлива лише в капіталістичних країнах, тому й не було дійових заходів антинаркотичної пропаганди, не створено громадської думки, що засуджувала б вживання наркотиків.

Негативним чинником є і те, що Україна має велику сировинну базу наркотиків. Щорічно в Україні виявляється і знищується посів сноподібного

маку на площі 1300 м². Щодоби реєструється понад 100 злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів. Як показують дослідження, злочинцями в основному є особи у віці до 30 років, серед яких майже 90% - безробітні. Споживачами є особи без певних занять – 80,9%; робітники – 12,7%; учні профтехучилищ і шкіл – 1,9%; студенти – 1,7%; інші – 2,8%. Щодоби з нелегального обігу вилучається понад 100 кг наркотиків і наркотичної сировини, але це не більше 1/10 її реальної маси.

Слід також зупинитись (хоча б коротко) на такому негативному соціальному явищі, що тісно пов'язане із злочинністю, як алкоголізм, адже значна частина злочинів на території України вчинюється у стані алкогольного сп'яніння. Як свідчать статистичні дані, із загальної кількості засуджених осіб число осіб, які скоїли злочини у стані алкогольного сп'яніння, становило: у 1995 р. – 28,4%, у 1998 р. – 26,3%, у 2000 р. – 23,9%, у 2003 р. – 24,4%, у 2004 р. – 26,0% [213, с.535; 217, с.528; 219, с.240]. Кількість зареєстрованих злочинів, скоєних особами у стані алкогольного сп'яніння у 2004-2006 рр. становила 38875, 35219 і 32959 злочинів відповідно [220, с.174; 257].

Офіційно *алкоголізм – це хронічне захворювання, яке викликане систематичним вживанням спиртних напоїв, характеризується потягом до них та призводить до психічних та фізичних розладів*. Він негативно відбивається у всіх виявах суспільного життя. У сфері праці надмірне вживання алкоголю тягне за собою травматизм на виробництві, нещасні випадки, загибель людей, зменшення продуктивності праці, спричинення матеріальної шкоди. У побуті пияцтво виступає як головна передумова розпаду сім'ї, алкоголізм суттєво підриває здоров'я людей, особливо негативним є його вплив на підростаюче покоління. Визначити співвідношення алкоголізму та злочинності можна таким чином: алкоголь тягне до вчинення злочину, а злочин – до алкоголю. На ґрунті алкоголізму вчинюється значна частина тяжких злочинів (вбивств, розбоїв, грабежів, спричинення різної тяжкості тілесних ушкоджень, зґвалтувань), сп'яніння також сприяє тому, що людина частіше стає жертвою злочинців. Прийняття нормативно-правових актів у колишньому

СРСР (1985 р.), які носили антиалкогольний характер, засвідчило у подальшому недалекоглядну політику керівництва держави та непродуманість такого радикального кроку – під корінь вирубувались елітні виноградники, цехи і заводи в масовому порядку переводили на виробництво соків та джемів і т.п. Ці заходи державного впливу згубно вплинули на ріст алкоголізму в країні та злочинів, вчинених на його ґрунті.

Із злочинністю тісно пов'язана проституція (від лат. *prostitutio* – паплюження, збещення). Проституцію можна визначити як *продаж жінками свого тіла з метою здобуття засобів до існування, а також з метою особистого збагачення*. В переважній більшості країн проституція в кримінальному порядку не переслідується (принаймні в розвинутих країнах). Там встановлені правила поведінки для повій і відповідальність настає не за самий факт зайняття проституцією, а за порушення цих правил.

Проституція і злочинність значною мірою зумовлюють одне одного. Це пояснюється насамперед тим, що проституцію як засіб наживи контролює криміналітет. На її основі створюється система секс-бізнесу із сутенерами, утримувачами будинків розпусти, торговцями “живим товаром” тощо. Проститутки широко використовують як співучасників злочинів при вчиненні грабежів, шахрайств, вимагань. Адже повії, відвідуючи квартири заможних клієнтів, дають “наводку” для наступних крадіжок чи розбійних нападів. Повії і самі вчиняють чимало злочинів щодо клієнтів шляхом їх “відключення” засобами алкоголю, підсипання клофеліну тощо.

У соціальному плані проституція впливає на тривалість сімейно-шлюбних відносин, як правило, жінки-повії не можуть бути матерями або їх діти змалку йдуть на панель чи поповнюють армію злочинців, наркоманів, п'яниць. З існуванням такого негативного явища пов'язане різке падіння суспільної моралі, духовна деградація, проституція підриває підвалини суспільного життя, руйнує сім'ю. Як наслідок, зростають жіноча злочинність, смертність, невиліковні захворювання, самогубства, гине генофонд нації.

Із 1995 року в Україні, за критеріями ВООЗ, фіксується епідемія туберкульозу. Щодо поширеності туберкульозу, то, у порівнянні з 1995 роком, коли вона становила 41,8 випадків, у 2001 році вона вже сягнула 69,2 нових випадків на 100 тис. чоловік населення [204, с.128]. Щогодини в нас від цієї недуги помирає людина, до того ж 80% хворих на туберкульоз гинуть у працездатному віці. Тенденція до збільшення кількості захворювань на активний туберкульоз зберігалася і надалі: у 2002 р. – 76,0 випадків на 100 тис. чоловік населення, у 2003 р. – 77,8, у 2004 р. – 81,2, у 2005 р. – 83,1 [219, с.232; 220, с.244].

Залишається високим рівень захворювань, що передаються статевим шляхом: у 2000 р. кількість молодих людей віком 15-29 років, у яких вперше в житті було встановлено діагноз захворювання на гонорею, становила 17989 осіб, на сифіліс – 24 482 особи. Дедалі більш загрозливою, соціально небезпечною проблемою стає для країни СНІД (ВІЛ-інфекція). Україна за темпами зростання цієї епідемії посідає провідне місце. За даними Українського центру профілактики і боротьби зі СНІДом, за 14-річний період епідеміологічного нагляду (1987-2001 рр.) в Україні офіційно зареєстровано 43 898 випадків ВІЛ-інфекції. За вказаний період захворіли на СНІД 2907 осіб, померли від цієї страшної хвороби 1473 громадян України (летальність – 50,6%) [253, с.36]. В подальшому кількість ВІЛ-інфікованих та хворих на СНІД осіб по Україні становила: у 2002 р. – 8,8 тис. і 1,3 тис., у 2003 р. – 10 тис. і 1,9 тис., у 2004 р. – 12,2 тис. і 2,7 тис. людей відповідно. Серед ВІЛ-інфікованих і хворих на СНІД громадян, що перебували на обліку у 2004 р., 62% – особи, які інфіковані під час вживання наркотиків шляхом ін'єкцій [219, с.233].

Отже, різноманітні соціальні фактори, серед найголовніших яких слід розрізняти: поглиблення соціального розшарування нашого суспільства, неприйнятну демографічну та медико-демографічну ситуацію в країні, нелегальну міграцію, урбанізацію, соціальні хвороби суспільства (алкоголізм, наркоманія, проституція тощо), прогалини в ідеологічному та культурному вихованні населення, виникнення надзвичайних ситуацій техногенно-

природного характеру, безсумнівно чітко взаємодіють із показниками злочинності, здійснюючи свій негативний вплив. Для нашої держави певною особливістю є ще й те, що негативні наслідки в плані зростання рівня злочинності чи появи нових видів злочинів викликають як старі (за часів Радянського Союзу), так і нові (за часів незалежності) соціальні суперечності та негаразди.

РОЗДІЛ 3

Протидія соціальним факторам злочинності в Україні

3. 1. Кримінологічна (профілактична) політика України

Проблема профілактики злочинів займає одне із провідних місць у соціальній політиці розвинутих країн і, зокрема, розробляється та реалізується в межах спеціальної кримінологічної (профілактичної) політики. На сьогодні можна констатувати, що теорія кримінологічної (профілактичної) політики не знайшла в нашій країні належного розвитку, як справедливо вказує О.М. Джужа: “кримінологічна політика... вітчизняною кримінологічною наукою не була своєчасно зазначена як важливий компонент предмета вивчення, який реально існує протягом тривалого часу...” [49].

Першим, хто ввів в науковий обіг поняття “кримінологічна політика” та проаналізував змістовну її сторону, був М.М. Бабаєв. На його думку, “політика кримінології – це здійснювана ... на основі загально-соціальних і спеціально кримінологічних заходів цілеспрямована і науково обґрунтована діяльність державних органів і громадських організацій з виявлення чинників і механізмів злочинної поведінки, усунення з життя суспільства причин, що породжують злочини, виправлення і перевиховання осіб, що вчинили злочини” [цит. за 240, с.191-192]. В.М. Бурлаков, Г.Н. Горшенков та інші автори, визначаючи цей елемент політики у сфері боротьби зі злочинністю, зазначають, що це є “мистецтво управління складною системою заходів запобіжного впливу на злочинність, засноване на глибокому вивченні злочинності та її причин, соціальних можливостей щодо зниження ступеня активності їх прояву, розробці науково обґрунтованої стратегії і тактики запобіжної діяльності, що визначає основні, некаральні напрями в боротьбі зі злочинністю і розглядається як основоположна частина кримінальної політики, виконує провідну роль у загальнодержавному процесі протидії правопорушенням” [цит. за 50].

Як зауважує О.М. Джужа, науково-практичний інтерес сучасної кримінологічної політики полягає в тому, що для неї є характерною, перш за все, експертна обробка проектів законів та інших рішень вищих органів державної влади, в тому числі й у сфері кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого законодавства, реальної оцінки можливостей правоохоронних органів в запобіганні злочинам, у вирішенні гострих соціально-економічних протиріч, розробці комплексних програм щодо запобігання злочинності і т. ін. [50]. На жаль, стратегії профілактики злочинів приділяється ще недостатньо уваги.

Завдання кримінологічної (профілактичної) політики перебувають у таких сферах:

✓ у сфері визначення загальних засад здійснення профілактичної діяльності. Перед кримінологічною (профілактичною) політикою стоять завдання чіткого визначення підстав і меж діяльності по попередженню злочинів відповідними суб'єктами; завдання управління діяльністю по профілактиці злочинів – нормативно-правового, організаційного, матеріального, кадрового, інформаційного забезпечення;

✓ у сфері виявлення, аналізу і оцінки явищ об'єктивно-суб'єктивної дійсності, які можуть бути віднесені до категорії причин і умов злочинності та потребують попереджувального впливу;

✓ у сфері формування в теорії і реалізації на практиці найбільш оптимальних стратегічних і тактичних напрямів запобігання і протидії різним видам злочинної діяльності, обрання ефективних заходів і засобів, що мають своєю метою усунення (блокування, нейтралізацію) криміногенних факторів, зміну антигромадської спрямованості особи тощо;

✓ у сфері взаємодії з іншими елементами (складовими) політики у сфері боротьби зі злочинністю.

Зміст кримінологічної (профілактичної) політики обумовлений тими завданнями, що стоять перед даним напрямом політики у сфері боротьби зі злочинністю. Можна говорити, що предмет (змістовну сторону)

кримінологічної (профілактичної) політики будуть утворювати саме концептуальні засади профілактичного впливу на злочинність.

Кримінологічна (профілактична) політика нашої держави повинна здійснюватись на основі певних принципів, керівних засад, які, в свою чергу, можна розподілити на загальні, що перебувають на більш високому рівні та покладені в основу політики України у сфері боротьби зі злочинністю, і спеціальні, що лежать в основі саме кримінологічної (профілактичної) політики як елементу політики у сфері боротьби зі злочинністю. До загальних принципів можна віднести наступні: 1) принцип демократизму (ст. 1 Конституції); 2) принцип переваги прав і свобод людини (ст. 3 Конституції); 3) принцип верховенства права (ст. 8 Конституції); 4) принцип рівності громадян (ст.ст. 21, 24 Конституції); 5) принцип законності та винної відповідальності (ст. 62 Конституції); 6) принцип гуманізму. До спеціальних принципів кримінологічної (профілактичної) політики можна віднести: 1) принцип відповідності кримінологічної (профілактичної) політики іншим елементам політики у сфері боротьби зі злочинністю; 2) принцип переваги профілактичних засобів перед засобами кримінальної репресії; 3) принцип доцільності; 4) принцип адекватності методів та засобів профілактики криміногенної ситуації; 5) принцип економичності.

З огляду на вищенаведені положення, термін кримінологічна (профілактична) політика може бути потрактований як *вироблена Українською державою та здійснювана на підставі основоположних правових принципів стратегія і тактика виявлення, аналізу і оцінки причинного комплексу злочинності, розробка найбільш оптимальних напрямів по реалізації заходів, метою яких є досягнення позитивних зрушень в характеристиках злочинності, ліквідація або зниження потенціалу криміногенних факторів, що її детермінують.*

Кримінологічна (профілактична) політика є самостійним елементом (складовою) політики у сфері боротьби зі злочинністю, яка поєднана з іншими елементами – кримінально-правовою, кримінально-процесуальною та

кримінально-виконавчою політиками. Кримінально-правова, кримінально-процесуальна і кримінально-виконавча політика визначають коло злочинного і кримінально караного, забезпечують швидке і повне розкриття злочинів, викриття винних і виконання стосовно них покарань. У той же момент своєчасне розкриття злочинів, притягнення винних до відповідальності, призначення справедливого покарання ведуть до профілактики нових злочинів і, отже, створюють необхідні умови для реалізації кримінологічної (профілактичної) політики. Політика у сфері профілактики злочинів, яка базується на наукових знаннях про причини і умови, сприяючі злочинам, характеристику злочинності, особу злочинця і профілактику, є необхідною основою для успішної реалізації законотворчої, судової і пенітенціарної діяльності.

Кримінологічна (профілактична) політика тісно взаємопов'язана із кримінально-правовою політикою, що “розробляє стратегію і тактику, формулює основні задачі, принципи, напрями і цілі кримінально-правової дії на злочинність, засоби їх досягнення, і виражається в нормах кримінального закону, практиці їх застосування, актах офіційного тлумачення кримінально-правових норм та постановах Пленуму Верховного Суду України (складові кримінально-правової політики)” [241, с.9]. Взаємозв'язок і взаємодія кримінологічної (профілактичної) та кримінально-правової політики проявляється, в першу чергу, через встановлення кримінально-правовою політикою меж реалізації профілактичної політики. Це здійснюється на підставі процесів криміналізації і декриміналізації, внаслідок чого чітко визначається коло злочинного, що є об'єктом кримінологічної політики. По-друге, кримінально-правова політика визначає інтенсивність профілактичної діяльності, профілактичний вплив стає менш інтенсивним з огляду на зменшення характеру і ступеню суспільної небезпечності вчинюваного злочинного діяння. Законодавчо регламентована КК України (ст.12) класифікація злочинів за ступенем тяжкості встановлює, зокрема, підстави для посилення профілактичного впливу в плані запобігання тяжким і особливо

тяжким злочинам. По-третє, кримінально-правова політика визначає і деякі види кримінологічної (профілактичної) політики. Так, саме, від кримінального права залежить здійснення профілактики рецидивної злочинності, профілактики по виду злочинності (насильницької, корисливо-насильницької, господарської). По-четверте, кримінально-правова політика визначає основні напрями кримінологічної (профілактичної) політики у країні в цілому, у регіонах та на конкретних об'єктах.

Взаємодія кримінологічної (профілактичної) та кримінально-процесуальної політики, що визначає основні напрями правотворчої діяльності держави і правозастосувальної діяльності відповідних державних органів у сфері розслідування і вирішення кримінальних справ, проявляється, передусім, через регламентацію останньою компетенції суб'єктів профілактичної діяльності по виявленню і усуненню причин і умов конкретного злочину (ст. 23, 23¹, 23² КПК України), а також координації діяльності щодо їх запобігання. Так, якщо в процесі досудового слідства були встановлені причини й умови, що сприяли вчиненню злочину, процесуальний суб'єкт (орган дізнання, слідчий, прокурор, суд), відповідальний за справу на даному етапі, у встановленому порядку повинен на це відреагувати – шляхом внесення подання чи винесення окремої ухвали (постанови). Для встановлення конкретних причин злочину та умов, що сприяли його вчиненню, важливе значення має також взаємодія слідчого з органами дізнання, зокрема, щодо виконання останнім оперативно-розшукових дій за дорученням слідчого. Окрім такої діяльності, профілактичну спрямованість повинна мати чи не кожна дія і рішення органу досудового розслідування (загальна і спеціальна превенція). Узагальнення виявлених причин і умов, які сприяли вчиненню конкретних злочинних діянь може значно допомогти у здійсненні профілактичної діяльності.

Кримінологічна (профілактична) політика тісно пов'язана із кримінально-виконавчою політикою, завданнями якої є, у першу чергу, забезпечення реалізації кримінальної відповідальності і досягнення цілей, визначених у ст.1 Кримінально-виконавчого кодексу України, серед яких, зокрема, можна

виділити запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. На формування і розвиток стратегії кримінально-виконавчої політики буде впливати розвиток науки кримінології, яка, поряд з іншими науками, розробляє проблеми боротьби зі злочинністю. Отже, кримінологічні напрацювання в частині характеристики таких видів злочинності, як рецидивна злочинність, злочинність у місцях позбавлення волі, їх детермінант, заходів запобігання і протидії, деталізації заходів загальної та індивідуальної профілактики в кримінально-виконавчих установах – усі ці моменти безперечно будуть проявлятися у здійснюваній кримінально-виконавчій політиці.

В постанові Верховної Ради “Про державну програму боротьби зі злочинністю” від 25 червня 1993 року знайшла своє втілення загальнодержавна кримінологічна програма на 1993-1996 роки [185]. Вона складається із наступних розділів: I. Організаційні та правові заходи; II. Профілактика правопорушень; III. Зміцнення громадського порядку та безпеки; IV. Боротьба з організованою злочинністю та злочинністю у сфері економіки; V. Міжнародне співробітництво у сфері боротьби зі злочинністю; VI. Удосконалення кримінально-виконавчої системи; VII. Кадрове та матеріально-технічне забезпечення правоохоронної діяльності.

Зазначена програма поруч з постановами, здійснення яких сприяло стримуванню криміналізації України у кризові роки після здобуття її незалежності, коли рівень злочинності суттєво зріс, містила і конкретні недоліки – прийнята без належного наукового обґрунтування, без правового і фінансового забезпечення основних профілактичних заходів. Необхідність належного наукового обґрунтування не викликає жодних сумнівів, адже сучасні умови диктують необхідність застосування наукових досягнень в управлінні будь-якими соціальними процесами, у тому числі і негативними. Наукового обґрунтування потребує досить широке коло питань: визначення меж профілактичної політики (залежно від обсягу криміналізації) та цілей її реалізації методами кримінального закону, закономірності злочинності і тенденції її розвитку, зв'язки з іншими соціальними процесами, позитивний

досвід боротьби зі злочинністю і інш. На низький рівень ефективності постанови вплинули складні економічні та соціальні умови 1994-1996 років. Був відсутнім державний орган, на якого б покладався єдиний контроль над ходом виконання програми, оскільки вимога прозвітувати про вжиті заходи адресувалась достатньо широкому колу суб'єктів: Кабінету Міністрів України, Верховній Раді України, Генеральній прокуратурі України, Службі безпеки, Академії наук і інш.

Втіленням державної кримінологічної (профілактичної) політики України наприкінці ХХ ст. стала Комплексна цільова програма боротьби зі злочинністю на 1996-2000 роки, затверджена Указом Президента України №0837 від 17 вересня 1996 року, що містить 13 розділів: I. Організаційно-правові заходи; II. Забезпечення конституційного ладу, прав і свобод людини; III. Профілактика правопорушень і злочинності; IV. Боротьба з наркоманією і алкоголізмом; V. Боротьба з організованою злочинністю і корупцією; VI. Боротьба зі злочинністю в сфері економіки; VII. Поліпшення розслідування кримінальних справ та розшукової роботи; VIII. Удосконалення кримінально-виконавчої системи; IX. Міжнародне співробітництво у боротьбі зі злочинністю; X. Науково-методичне забезпечення боротьби зі злочинністю; XI. Кадрове забезпечення боротьби зі злочинністю; XII. Матеріально-технічне забезпечення правоохоронних органів; XIII. Перспективні заходи.

Попри схожість структури цих програмних документів, у Комплексній цільовій програмі з'явилися нові розділи, обумовлені нагальними потребами створення передумов для боротьби зі злочинністю. Вперше було приділено увагу протидії наркоманії і алкоголізму. Уявляється, що одночасно такої профілактичної протидії заслуговували і інші соціальні хвороби, що мають пряме відношення до стимулювання злочинності – токсикоманія, туберкульоз, хвороби, що передаються статевим шляхом, СНІД, чого зроблено не було. Комплексна програма передбачає рекомендації щодо розслідування злочинів особливої ваги (вбивств на замовлення, злочинів з ознаками тероризму, економічних злочинів тощо), спрощеного порядку попереднього розслідування

та розгляду окремих категорій справ (Розділ VII); роботу по науково-методичному забезпеченню боротьби зі злочинністю, здійсненню перспективних заходів. Контроль за виконанням програми покладался на Кабінет Міністрів України та Координаційний комітет по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президентові України.

Основні напрямки кримінологічної (профілактичної) політики України початку XXI ст. чітко виписані у затвердженій Указом Президента від 25 грудня 2000 року Комплексній програмі профілактики злочинності на 2001-2005 роки, яка складається з наступних розділів: I. Організаційне забезпечення профілактики злочинності; II. Правове забезпечення профілактики злочинності; III. Захист життя, здоров'я, честі і гідності особи, її майна від злочинних посягань; IV. Протидія організованим злочинності і корупції; V. Зменшення кримінального тиску на економічні відносини; VI. Мінімізація злочинного впливу на неповнолітніх та молодіжне середовище; VII. Запобігання поширенню наркоманії, пияцтва та алкоголізму; VIII. Протидія рецидивній злочинності; IX. Охорона громадського порядку та безпека дорожнього руху; X. Запобігання поширенню бродяжництва; XI. Матеріально-технічне і кадрове забезпечення профілактичної роботи [186].

Комплексна програма профілактики злочинності на 2001-2005 роки містить в структурі нові розділи, виконання вимог яких безперечно позитивно впливало на криміногенну ситуацію в країні. Варто відзначити заходи (розділ VI), спрямовані на зменшення злочинного впливу на молодь, адже відомою є обставина, що неповнолітні злочинці, наприклад, дають максимальний, порівняно з іншими категоріями засуджених, відсоток рецидиву, формуючи тим самим тенденцію до його зростання на багато років уперед. Позитивними будуть профілактичні заходи у відношенні до осіб, що не мають визначеного місця проживання, займаються бродяжництвом, втратили зв'язки із сім'ями (розділ X). Водночас зміст деяких розділів викликає зауваження. Заходи по зменшенню рівня рецидивної злочинності відповідають сучасним реаліям. Уявляється, однак, що при превалюючому значенні профілактичних заходів

стосовно осіб, що раніше вже відбували покарання, не слід забувати і про регламентацію попереджувального впливу на осіб-рецидивістів, до яких кримінально-правові міри впливу з тих чи інших причин не застосовувались. Розділ IX Програми не виправдано розширив обсяг профілактичних заходів з безпеки дорожнього руху по відношенню до охорони громадського порядку та проблем нелегальної міграції в Україні (рекомендації обмежуються вдосконаленням порядку обліку іноземців та періодичним проведенням оперативно-профілактичних операцій).

20 грудня 2006 р. Кабінет Міністрів України своєю постановою (№1767) затвердив Комплексну програму профілактики правопорушень на 2007-2009 роки, яка передбачає реалізацію заходів, що мають своєю метою: удосконалення нормативно-правової бази з питань правоохоронної діяльності та профілактики правопорушень; розроблення нових форм і методів профілактики правопорушень; посилення контролю за дотриманням законодавства під час провадження господарської діяльності, усунення причин виникнення тіньового сектору економіки; виконання інформаційно-пропагандистських та культурно-виховних програм профілактики правопорушень; удосконалення інформаційно-аналітичного та матеріально-технічного забезпечення профілактичної діяльності та інш. [194].

Реалізація кримінологічних програм супроводжувалася труднощами об'єктивно-суб'єктивного характеру, пов'язаними із кризовим становищем українського суспільства, в результаті чого певна частина їх положень залишалась невиконаною чи виконувалась неповністю, що констатувалося і на державному рівні (наприклад, постанова Кабінету Міністрів України "Про стан виконання Комплексної програми профілактики злочинності на 2001-2005 роки" від 17 серпня 2002 р. (№1120)).

Профілактична робота серед неповнолітніх, спрямована на мінімізацію злочинного впливу на молодіжне середовище, перебуває на недостатньому рівні, оскільки рівень його криміналізації й далі залишається достатньо високим. Більшість із опитаних працівників (судді – 51%, слідчі прокуратури –

59,2%, слідчі ОВС – 51,7%) вважають, що працівниками правоохоронних органів **нерегулярно** проводяться рейди з метою виявлення неповнолітніх, схильних до алкоголізму і зловживання наркотиками, безнаглядних підлітків, осіб, що ухиляються від навчання; а значна їх частина (судді - 34,5%, слідчі прокуратури – 20,8%, слідчі ОВС – 18,7%) вважає, що така робота взагалі не провадиться. Також працівники констатують той факт, що не часто здійснюються заходи по підвищенню рівня правового виховання неповнолітніх та молоді (судді – 42,8%, слідчі прокуратури – 67,2%, слідчі ОВС – 59,4%), а певна їх частина притримується думки, що такі заходи не приносять користі взагалі (судді – 26,2%, слідчі прокуратури – 14,4%, слідчі ОВС – 19,8%) (див. Додаток Б).

Незаперечним є той факт, що показ негативних стереотипів поведінки у засобах масової інформації призводить до їх засвоєння людьми, особливо молоддю, які і “втільнюють” їх у подальше життя, відбувається фактична підміна загальнолюдських ідеалів – благородства, доброти, поваги до свого ближнього. 90,4% опитаних автором працівників судових і правоохоронних вважають, що пропаганда у телепередачах відвертих сцен насильства, “вільного статевого життя” і т.п. безумовно впливає на зростання рівня злочинності, 69,3% з них підтримують впровадження заходів щодо обмеження занадто частотої появи у телепросторі такого типу продукції (див. Додаток Б). Кроки, що здійснюються державою у даному напрямку, а це і прийняття Закону України “Про захист суспільної моралі” від 20 листопада 2003 р. (№1296-IV), який встановив правові основи захисту суспільства від розповсюдження продукції, яка негативно впливає на суспільну мораль, і вжиття заходів щодо переорієнтації телебачення з демонстрації культу жорстокості, цинізму і насильства на прищеплення загальнолюдських цінностей, не викликають бажаного ефекту. Навіть досконалий закон не буде діяти, якщо не буде політичної волі його неухильного виконання, а що цього не сталося, можна пересвідчитись, проглянувши програму телепередач чи ознайомившись із пресою, книжковою продукцією.

МВС України неодноразово зазначало, що проблема подолання рецидивної злочинності залишається достатньо гострою. Певна частина опитаних працівників-практиків вважає, що профілактична робота із особами, які раніше вчинили злочини, організовується, але не задовольняє нагальних потреб (судді - 53,8%, слідчі прокуратури - 57,6%, слідчі ОВС - 50,6%), інші ж взагалі заперечують її проведення (судді - 45,5%, слідчі прокуратури - 38,4%, слідчі ОВС - 17,6%). Переважна їх більшість (судді - 78,6%, слідчі прокуратури - 84,8%, слідчі ОВС - 70,4%) притримуються думки про недостатню ефективність застосування заходів, передбачених ЗУ “Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі” (див. Додаток Б).

Як впливає із уже згадуваної Постанови Кабінету Міністрів (№1120) проблема нелегальної міграції продовжує здійснювати значний вплив на криміногенну ситуацію в країні, поступово підпадаючи під контроль організованих злочинних угруповань та стаючи прибутковим видом злочинної діяльності. Неблоковані державою чинники спричинили наплив в Україну нелегальних мігрантів з південноазійського, близькосхідного і африканського регіонів, які використовують нашу територію для транзиту до найбільш розвинених країн та пошуків у них притулку.

Охорона громадського порядку є важливим комплексом профілактичних заходів, зокрема агресивної злочинності. Функції із запобігання та припинення злочинів покладена на апарати охорони громадського правопорядку (служба охорони, міліцейські патрулі і т.п.), службу відомчої охорони. Підкреслюючи профілактичне значення патрульно-постової служби, МВС України у звіті за 1997 р. разом з тим визнавав, що нарядами ППС перекрито 9-13% території міст через “відволікання значних сил і засобів... на забезпечення масових заходів” [цит. за 130, с.109-110]. Переважна більшість опитаних автором працівників судових і правоохоронних органів (судді - 88,3%, слідчі прокуратури - 91,2%, слідчі ОВС - 69,3%) вважають, що робота по здійсненню заходів з попередження протиправних посягань через регулярне патрулювання,

створення стаціонарних постів МВС і т.п., організована неналежним чином, поверхнево (див. Додаток Б).

ВРУ 22 червня 2000 р. було прийнято закон “Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону” (№1835-III), яким відновлена діяльність таких формувань, в подальшому вживалися заходи щодо розширення їх мережі та заохочень за виконувани функції. До прикладу, на території Запорізької області в 2000 р. діяли 402 громадські формування, з них: народних дружин – 266; загонів самозахисту – 77; спеціалізованих народних дружин ВДАІ – 19; загонів сприяння міліції – 36; інших громадських формувань – 4. За участі членів громадських формувань розкрито 235 злочинів, ними особисто розкрито 13 злочинів та попереджено 171 [9]. В Полтавській області станом на 1 квітня 2004 р. діє 799 громадських формувань, що налічують 23586 членів. Ними спільно з працівниками міліції проведено 783 рейди по відпрацюванню населених пунктів. У 2005 р. за участю членів громадських формувань затримано 1558 правопорушників, спільно з працівниками міліції розкрито 159 злочинів [74].

Однак практика свідчить, що працівники правоохоронних органів все-таки в недостатньому обсязі використовують допомогу громадськості у запобіганні злочинам (судді – 82,7%, слідчі прокуратури – 86,4%, слідчі ОВС – 82,5%) (див. Додаток Б). Адже участь громадськості у процесі запобігання злочинам не повинна обмежуватись лише напрямком охорони громадського порядку, об’єднання громадян (релігійні, благодійні, спортивні та інш.) можуть займатися проведенням виховно-профілактичної роботи із правопорушниками, благодійних акцій по відношенню до малозабезпечених осіб, осіб без постійного місця проживання, інших соціально необлаштованих груп населення, сприяння їх соціальній адаптації, організації різного роду соціальних центрів допомоги, сімейних будинків тощо.

Автором не ставилось на меті з’ясування реального стану виконання всіх напрямків профілактичної роботи компетентних органів з урахуванням всіх

спеціально-профілактичних заходів з огляду на їх значну чисельність, пов'язаність із заходами загально-соціального характеру та інші моменти.

Процес запобігання злочинності в Україні і до цього часу не має самостійної правової бази, український законодавець більш ніж за 15 років існування незалежної Української держави не спромігся прийняти Закон “Про профілактику правопорушень”, нагальна потреба у якому визнана давно і практично на всіх рівнях, в тому числі і на законодавчому. До ідеї прийняття такого закону схвально ставиться більшість науковців-теоретиків [103, с.370; 109, с.128; 99, с.137]. Що стосується опитаних автором працівників судових і правоохоронних органів, то ствердну відповідь на питання відносно прийняття Закону України “Про профілактику правопорушень” з них дали: судді – 95,2%, слідчо-прокурорські працівники – 53%, слідчі працівники УВС – 76,9% (див. Додаток Б). На жаль, опитані працівники в переважній своїй більшості не навели своїх міркувань стосовно положень, які необхідно включити до даного Закону у випадку його прийняття.

Фактично ж склалася ситуація, коли регламентація здійснення різноманітних профілактичних заходів закріплюється у численних нормативно-правових актах різних галузей права у розпорошеному вигляді і є фрагментарною, що не сприяє ефективності профілактичної діяльності. Вбачається, що існуюча ситуація потребує зміни, і Верховною Радою України невідкладно повинен бути прийнятий Закон України “Про профілактику правопорушень” – нормативно-правовий акт, який своєю метою мав би створення правової бази для ефективної діяльності суб'єктів профілактики з виявлення і усунення причин та умов правопорушень, здійснення профілактичного впливу на осіб, схильних до вчинення правопорушень; який чітко б визначав принципи профілактики правопорушень, коло суб'єктів профілактики, владні повноваження та правову основу їх діяльності, встановлював перелік ефективних заходів профілактичного впливу та порядок їх застосування.

Підводячи підсумки огляду проблем кримінологічної (профілактичної) політики в Україні, необхідно відмітити, що профілактика злочинності повинна плануватися на всіх рівнях. Загальновідомим є те, успішній реалізації політики у сфері профілактики, прийняттю своєчасних рішень повинен передувати прогноз кримінології, на основі якого плануються профілактичні заходи. При цьому важливо знати перспективу можливих негативних і позитивних моментів, що можуть вплинути на злочинність, тенденції її зміни, закономірності й особливості прояву з урахуванням соціально-історичних, економічних, соціально-демографічних, територіальних умов як на загальнодержавному, так і на регіональному рівні. На жаль, далеко не в кожному регіоні проводилися і проводяться необхідні наукові дослідження характеристик злочинності, закономірностей її прояву, причин і умов поширеності з урахуванням територіальних особливостей. Практика ж потребує наукових рекомендацій про розстановку сил, повне використання прийомів і засобів у боротьбі зі злочинністю (в т. ч. з урахуванням місцевих умов), особливості прояву окремих соціальних процесів, що детермінують рівень, поширеність, характеристику й інші показники злочинності.

3.2. Основні напрямки загально-соціальної профілактики злочинності

Вбачається, що негативні явища, характерні для перехідного періоду нашої держави, з більшою чи меншою ефективністю контролювані зараз уповноваженими органами. Однак невикоріненими залишились наслідки, породжені цим етапом історичного розвитку України, які і далі справляють свій негативний вплив. Тому на сучасному етапі основними напрямками розвитку нашої держави є, безперечно, подальше зміцнення економіки країни, підвищення матеріального благополуччя наших громадян, зростання їх духовної культури. Вирішення зазначених політичних, соціально-економічних та культурно-виховних завдань передбачає необхідність інтенсивного

використання методів і засобів соціального контролю за дотриманням норм поведінки у суспільстві. Відповідно повинні застосовуватись різноманітні (державні і громадські, правові і моральні) санкції до осіб, які порушують норми громадського співіснування.

Частиною загальної системи соціального контролю є система правоохоронних органів, які застосовують правові норми. Її специфіка визначається тим, що це організований апарат у руках всього суспільства, який виконує волю держави та суворо дотримується у своїй діяльності правових приписів. Можна сказати, що в нашому суспільстві юстиція заслужено займає центральне місце у системі соціального контролю, що забезпечує дотримання правопорядку. Ведучи розмову про соціальний контроль, обов'язково слід згадати про такий його напрямок, як профілактика злочинності, що здійснюється різноманітними державними і громадськими органами.

Ще на ранніх етапах існування суспільства кращі його представники зрозуміли, що стримувати злочинність тільки за допомогою покарання неможливо. Виникло розуміння, що раціональніше запобігти злочину, ніж бути вимушеним карати за його вчинення. Давньогрецький філософ Платон вважав, що у суспільстві повинно діяти ідеальне законодавство, яке мусить відвертати людей від злочинів. Інший видатний філософ Аристотель стверджував, що суспільство необхідно влаштувати таким чином, щоб воно боролось із негативними звичками та традиціями, які суперечать розумові. У відомому трактаті “Про дух законів” Ш. Монтеск'є обґрунтував положення про розподіл влади у суспільстві, де панує право, та сформулював вимогу, що “хороший законодавець піклується не стільки про покарання за злочин, скільки про його попередження” [109, с.103].

Про те, що краще запобігти злочину, ніж карати за його вчинення, писали і засновник теорії кримінального права Ч. Беккарія, і великий мислитель XVIII ст. Ф.-М. Вольтер та багато інших видатних вчених [131, с.178].

В українській літературі XVIII-XIX ст.ст. ідеї про переваги профілактики злочинів над покараннями за їх вчинення, яка б ґрунтувалася на прогресивних

перетвореннях у суспільстві, ідеї загальної превенції розвивали П.І. Пестель, С.Ю. Десницький, Л.Є. Владимиров, О.Ф. Кістяківський, Л.С. Белогриць-Котляревський, у тогочасній російській – О. Радищев, О. Герцен, М. Чернишевський та ін.

На жаль, ідеї загально-соціального запобігання злочинності та кримінологічної профілактики злочинів, починаючи з Жовтневого перевороту 1917 р., не отримали свого подальшого логічного розвитку, оскільки в тогочасній кримінальній політиці Радянської держави утвердилась думка про те, що саме невідворотність покарання є головним чинником у боротьбі із злочинністю. Особливо яскраво це виявилось у політиці часів Сталінського тоталітаризму. І тільки починаючи з 60-х рр. минулого століття, профілактика злочинності знову стала розглядатися як основний напрямок політики держави у сфері боротьби із злочинністю. Значний внесок у дослідження цієї проблеми зробили такі вчені-кримінологи, як Г.А. Аванесов (“Кримінологія і соціальна профілактика”), М.М. Бабаєв (“Значення профілактики у боротьбі із злочинністю”), А.Е. Жалинський (“Спеціальне попередження злочинності в СРСР”), А.П. Закалюк (“Прогнозування і попередження індивідуальної злочинної поведінки”, “Громадський вплив і попередження правопорушень”), В.С. Зеленецький (“Попередження злочинів слідчим”, “Загальна теорія боротьби із злочинністю”), В.К. Звирбуль (“Діяльність прокуратури по попередженню злочинності”, “Боротьба із злочинністю неповнолітніх у великих містах”), К.Е. Ігошев (“Вступ до курсу профілактики правопорушень”, “Соціальні аспекти попередження правопорушень”), В.М. Кудрявцев (“Причини правопорушень”), А.Г. Лекар (“Основні проблеми теорії і практики попередження злочинів органами охорони громадського порядку”, “Профілактика злочинів”), А.Ф. Лопушанський (“Слідча профілактика злочинів: досвід, проблеми, рішення”), Г.М. Міньковський (“Предмет кримінологічної профілактики і деякі проблеми її ефективності”, “Поняття і система засобів попередження злочинності серед молоді”), А.Б. Сахаров (“Соціальна система попередження злочинності”, “Роль кримінологічної науки

в попередженні злочинності”), А.П. Тузов (“Профілактика правопорушень серед молоді”), А.С. Шляпочников (“До питання про класифікацію мір попередження злочинності”) та ін.

У кримінологічній літературі використовуються численні терміни “попередження”, “профілактика”, “превенція”, “припинення”, “запобігання” тощо. У буквальному розумінні “профілактика” означає сукупність заходів, які попереджують від чого-небудь чи запобігають чому-небудь [169, с.574-575], “превентивний” – попереджуючий що-небудь, запобігаючий чому-небудь [203, с.1064]. Однак деякі автори вважають за необхідне розмежовувати вказані терміни, пов’язуючи їх із різними рівнями, напрямками та видами вказаної діяльності. Наприклад, В.В. Голіна, А.Ф. Зелінський пропонують усі форми та заходи превентивного характеру об’єднати терміном “попередження”, а “профілактикою” називати заходи щодо усунення або нейтралізації криміногенних чинників. Уявляється, все-таки, що ці слова повинні використовуватись як слова-синоніми, а різне розуміння рівнів та напрямів профілактичної діяльності повинне пов’язуватись передусім із їх відмінним змістовим наповненням.

У радянській літературі “запобігання” злочинності розглядалось як “широкий комплекс взаємопов’язаних заходів, які проводяться державними органами і громадськістю з метою викорінення злочинності та причин, що їх породжують” [229, с.180-181].

А.А. Герцензон зауважує, що “запобігання злочинності в широкому розумінні – це реалізація всієї системи державних і громадських заходів, заходів виховного, культурного та економічного характеру, пов’язаних у необхідних випадках із заходами примусу” [цит. за 11, с.115].

На думку Н.Р. Миронова, поняття запобігання злочинності слід розглядати в широкому розумінні – як “комплекс заходів, які застосовуються державними органами і громадськими організаціями з метою повного викорінення злочинності” [цит. за 11, с.115].

Автори монографії “Профілактика злочинів” визначають профілактику злочинів як “особливий вид соціального управління, покликаний забезпечити безпеку правоохоронюваних цінностей, який полягає у розробці та здійсненні системи цілеспрямованих заходів з виявлення та усунення причин злочинів, умов, які сприяли їх вчиненню, а також у певному попереджувальному впливі на осіб, схильних до протиправної поведінки” [17, с.26].

Є. Бафія дає таке тлумачення терміну запобігання злочинності: “запобігання злочинності – це вчення про систему заходів (програму), які із урахуванням даних інших наук, і, зокрема інших розділів кримінології, слід впровадити в життя, щоб обмежити соціальне явище злочинності” [11, с.122].

А.Ф. Зелінський запропонував таке розуміння цього поняття – “це система заходів, які вживає суспільство для того, щоб стримувати зростання злочинності і, по можливості, знизити її реальний рівень шляхом усунення та нейтралізації її причин та умов, що їй сприяють (профілактики), а також через запобігання та припинення окремих конкретних злочинів” [72, с.140].

М.В. Щедрин вважає, що “запобігання злочинності – це специфічний різновид соціального управління, метою якого є зменшення ймовірності злочинної поведінки, для чого суб’єкт, використовуючи весь комплекс законних заходів впливу (в тому числі і примусових), стимулює включення об’єкту в систему суспільно корисних відношень та обмежує його негативні зв’язки” [255, с.8].

Г.А. Аванесов визначення профілактики злочинів подає у двоякому розумінні. В широкому розумінні цього слова, на його думку, профілактика означає “недопущення конкретних злочинів, охорона окремих членів суспільства від вчинення ними правопорушень, винних протиправних діянь, що представляють собою злочини”. У вузькому розумінні слова під профілактикою слід розуміти, аргументує свої положення вчений, “діяльність по виявленню причин злочинів, умов та обставин, які сприяють їх вчиненню, і осіб, які можуть вчинити злочин (в силу їх антигромадського спрямування), діяльність

по проведенню з ними необхідних попереджувальних заходів” [цит. за 81, с.12-13].

Таких визначень терміну “профілактика” злочинності можна, як приклад, навести багато, однак є цілком зрозумілим, що профілактика злочинності є діяльністю саме у стримуванні злочинності та можливого зменшення її рівня і говорити про повне викорінення злочинності навіть як про можливу мету цієї діяльності було б перебільшенням.

Основною метою профілактики злочинності як окремого виду соціального управління є:

- 1) обмеження дії негативних явищ і процесів, взаємопов’язаних із злочинністю;
- 2) усунення (нейтралізація) детермінант злочинних проявів;
- 3) ліквідація криміногенних факторів у мікросередовищі особи, які формують її антисуспільну позицію і мотивацію злочинної поведінки;
- 4) превентивний вплив на особу, яка за своїм антисуспільним способом життя здатна вчинити злочин.

У відповідності до зазначених на узагальненому рівні цілей, завданнями профілактики виступатимуть: 1) виявлення й аналіз явищ, процесів і обставин, які виступають детермінантами злочинів; 2) вивчення чинників, що призводять до формування особи злочинця та реалізації злочинних намірів; 3) встановлення кола осіб, від яких можна очікувати вчинення злочинів, і цілеспрямований профілактично-виховний вплив на них; 4) усунення або нейтралізація криміногенних факторів на загально-соціальному та індивідуальному рівнях.

Як і кожна діяльність, що здійснюється уповноваженими державою органами та зачіпає права і інтереси громадян нашої країни, профілактика злочинності також повинна здійснюватись на основі певних принципів, тобто керівних ідей, які впливають як із відношення суспільства до методів боротьби із злочинністю, так і з способів їх вираження в правових нормах, зокрема в нормах кримінального права. Їх можна розділити на такі групи:

- 1) *загальноправові;*
- 2) *управлінські;*
- 3) *спеціально-профілактичні.*

Чільне місце у системі загальноправових принципів профілактики злочинності займає принцип **законності**. У відповідності до нього всі профілактичні заходи повинні здійснюватись у рамках закону і ніяке прагнення до ефективності не може виправдати його порушення. Законність діяльності по профілактиці злочинності передбачає наявність та розвиток правової бази, неухильне виконання її вимог. Іншими словами, наявність достатнього правового регулювання на рівні закону та інших нормативно-правових актів, завдань, методів, форм профілактики, прав та обов'язків суб'єктів (учасників) цієї діяльності, гарантій законних інтересів осіб, у відношенні до яких вона здійснюється. Тому назріла гостра потреба у прийнятті законодавчого акту про профілактику злочинів. До предмету його регулювання повинні бути включені і такі актуальні питання, як компетенція держави, її суб'єктів, органів місцевого самоврядування в цій сфері та механізм їх взаємодії, участь громадських об'єднань, комерційних та інших господарюючих організацій, джерела ресурсного забезпечення, підстави, форми і межі використання елементів державного примусу, рівні, етапи, напрямки, види профілактичної роботи. Правове регулювання профілактики злочинності повинно враховувати нові демографічні, соціальні, економічні, ідеологічні (ціннісні), психологічні, політичні реалії держави та суспільства. Водночас не можна допускати декларативності, яка може знецінити профілактичну діяльність як нову галузь права, що тільки розвивається. Законність діяльності по профілактиці злочинів вимагає конкретного опису у відповідних нормативно-правових актах компетенції та повноважень суб'єктів профілактики, змісту її мір, підстав та умов їх застосування і т.п.

Демократизм у профілактиці злочинності означає, що вона здійснюється:

- a) під контролем органів представницької влади відповідного рівня;

б) за безпосередньої участі і під контролем громадських об'єднань та формувань, роль яких у цьому зв'язку не можна зводити лише до ролі “помічників” державних органів;

в) із врахуванням результатів постійного моніторингу громадської думки.

Гуманізм і справедливість профілактичної діяльності означає: особи, щодо яких вона здійснюється, розглядаються як суб'єкти взаємодії з органами профілактики, а не як безправні об'єкти; ставиться завдання якомога раніше виявити та попередити подальший розвиток криміногенних процесів, щоб мінімізувати шкоду для особистості, суспільства і держави; профілактичний вплив починається із мір, найбільш легких, і лише за їх недостатності здійснюється перехід до більш інтенсивного впливу. Говорячи про гуманізм як про принцип профілактичної діяльності, не можна зводити його до вимоги “не нашкодь” стосовно осіб, що втягуються до сфери профілактики. При всій важливості цього повинен враховуватись й інший аспект, а саме: значення профілактичної діяльності в цілому, її напрямків, конкретних мір для забезпечення безпеки життєдіяльності, стабільності в суспільстві, прав, свобод та законних інтересів його громадян, які можуть стати потерпілими від злочинів. Тому мінімізація профілактичного впливу виправдує себе лише до того моменту, коли вона вступає у протиріччя із цілями профілактичної діяльності. Іншими словами, принципи гуманізму та справедливості у взаємодії із іншими принципами профілактики злочинності знаходять свій вираз у вимозі своєчасності та необхідної достатності профілактичних мір будь-якого рівня, етапу, виду, напрямку, а не у самоцільно проголошеній максимальній мінімізації їх інтенсивності.

Оскільки профілактика злочинності є специфічним різновидом соціального управління, то діяльність із профілактики злочинів повинна відповідати всім вимогам, що ставляться до соціального управління. Специфіка діяльності щодо профілактики злочинів полягає у тому, що значна її частина пов'язана із примусом, вторгненням у сферу особистого життя, з обмеженням

конституційних прав та свобод особистості. До управлінських принципів профілактики злочинності відносяться:

✓ **принцип системності**, який включає в собі:

а) підхід у профілактиці злочинності як до особливої сфери соціального управління;

б) комплексність заходів, взаємодія суб'єктів профілактики, що досягається шляхом програмування профілактичної діяльності, а також правових і організаційних заходів у її координації.

Про системність профілактики злочинності свідчить і поєднання різноманітних рівнів, етапів профілактичної діяльності. Системний підхід до розробки і здійснення мір профілактики злочинності вимагає розуміння дії різних ланок профілактичної діяльності, диференційованих за масштабом, функціями, властивостями і в той же час взаємодіючими у вирішенні профілактичних завдань.

✓ **принцип об'єктивності** вимагає максимального співвіднесення керованих процесів із закономірностями та тенденціями розвитку соціальних процесів. Що ж до профілактики злочинності, це означає – попереджувальна діяльність не можлива без пізнання та врахування закономірностей функціонування об'єкта та соціуму в цілому.

✓ **принцип основної ланки** дозволяє віднайти головне завдання діяльності у профілактиці злочинів, виділити головну чи декілька проблем та сконцентрувати на їх вирішенні всі наявні ресурси.

✓ **принцип оптимальності та ефективності** вимагає, щоб при найменшій затраті сил та засобів, матеріальних та фінансових ресурсів отримати найкращий результат у найкоротший термін. Ефективність – скерованість профілактики на досягнення конкретних результатів. Показником ефективності стає сповільнення темпів росту, стабілізація, зменшення рівня злочинності та її окремих видів в країні, регіоні, галузі соціальної життєдіяльності і т.п., а також якісне підвищення соціально-профілактичної активності населення, державних і недержавних господарських, наукових та

інших структур, підтримки профілактичної роботи громадською думкою. Необхідною передумовою ефективності діяльності щодо профілактики злочинності є її соціальна та економічна обґрунтованість, тобто відповідність розроблюваних та здійснюваних мір фактичній наявності, “вазі”, тенденціям криміногенних процесів, явищ, ситуацій і можливостям вплинути на них у даних умовах з допомогою даних засобів.

Не менш значну увагу необхідно приділити спеціально-профілактичним принципам, серед яких вирізняють такі:

✓ ***принцип громадського осуду злочинної поведінки.***

Необхідним елементом профілактики злочинності стає атмосфера солідарності у неприйнятті злочинності. Результати зниження рівня злочинності можуть бути незначними, якщо в суспільстві панують суперечливі думки про генезис злочинності, методи боротьби з нею. Цей принцип здійснюється, з одного боку, шляхом розробки заборон, які переконують у небезпеці протизаконних діянь, формуванні законодавцем у громадян негативного ставлення до певних видів поведінки, з іншого – шляхом стимулювання активності сил, які борються зі злочинністю, їх поповнення та надання підтримки у формі практичної діяльності державних органів.

Принцип громадського осуду злочинної поведінки тісно пов’язаний із системою моральних оцінок. Якщо мораль розуміти як систему цінностей, то це означає, що людське життя і його елементи усвідомлюються як цінність, котра схиляє людину до її визнання та викликає почуття провини у випадку протилежних дій.

✓ ***принцип адекватності методів та засобів профілактики криміногенної ситуації.***

Основною передумовою профілактичної діяльності є з’ясування зв’язків та функцій, які мають кримінологічне значення. Профілактика може впливати лише із знань про злочинність, її генетичні та динамічні фактори. Відповідно до названих принципів для розробки програм профілактики і конкретних профілактичних дій слід керуватися не тільки загальною теорією генезису та

динаміки злочинності, а й типами криміногенних ситуацій і знаннями про дію домінуючих криміногенних факторів при вчиненні певних видів злочинів і на основі цього застосовувати необхідні адекватні засоби.

✓ ***принцип систематичності та багатоплановості профілактичних заходів.***

Профілактичні заходи слід розглядати як постійний, нормальний елемент організації державної і громадської діяльності. Хоча це не заперечує існування форм діяльності, які носять тимчасовий характер. У будь-якому разі вони повинні бути складовою частиною широкої програми профілактичних заходів, створеної на базі комплексних глибинних знань про злочинність, форми і методи її подолання тощо.

Цей принцип зумовлює необхідність розробки програм профілактичної діяльності, як глобальних, так і спеціальних, і підкреслює, що навіть невеликі за масштабом профілактичні заходи мають значення для боротьби із злочинністю, якщо вони проводяться систематично і носять масовий характер.

✓ ***принцип невідворотності розкриття злочинів.***

Уявлення про злочинність як негативне явище були б неповними, якщо залишилась поза увагою її латентність, тобто прихованість, невиявленість, неявна її частина, інформація про яку не надійшла до державних органів і, відповідно, не потрапила до статистики. Велика кількість невиявлених злочинів є, як правило, фактором, що сприяє злочинності. Їх наявність створює почуття безкарності у злочинців. Латентність завжди буде високою, адже занадто багато різноманітних інтересів – політичних, корисливих і т.д. – зійшлися у цій проблемі. Однак в інтересах справи необхідно досягнути з допомогою наявних методів і засобів показник злочинності, який би наближався до істинного. Виявляти латентну злочинність можна за допомогою проведення науково організованих опитувань населення, аналізуючи відомості про тілесні пошкодження в бюро судово-медичної експертизи, в травм пунктах та лікарнях та інше. Однак основним засобом обмеження кількості латентних злочинів залишатиметься високе розкриття злочинів.

✓ принцип переваги профілактичних засобів перед засобами кримінальної репресії.

Кримінальне право повинно бачити у кримінальній репресії тільки допоміжну функцію профілактики злочинності. За допомогою одних тільки покарань неможливо вирішити основні проблеми, оскільки джерела злочинності дуже складні. При вирішенні кожної соціальної проблеми слід думати передусім про засоби профілактики порушень норм права, в тому числі організаційно-технічні, і тільки в останню чергу – про покарання. Не слід забувати також про необхідність врахування можливостей зростання рівня злочинності внаслідок вирішення певної соціальної проблеми. Варто згадати лише про будівництво в колишньому СРСР Байкало-Амурської магістралі, після завершення якої держава б отримала залізничний вихід до Тихого океану – і як результат – розв’язання багатьох проблем. Однак натомість, внаслідок чисельних негативних факторів (робота на будівництві відвертих злочинців, які поширювали свій вплив на новоприбулу молодь, неприйнятні умови проживання тощо) Сибір отримала в кінцевому підсумку різке зростання рівня злочинності, наслідки якого ліквідовувались ще протягом тривалого часу.

✓ принцип залежності кримінологічної політики від кримінологічних знань про злочинність.

Кримінальна політика, яка проявляє себе як в законодавстві, так і в практиці призначення покарань судами, повинна виходити із знань про злочинність, зокрема із знань про генезис та динаміку цього явища. Органи державної влади, розробляючи і застосовуючи конкретні програми з боротьби із злочинністю, повинні оперувати достовірними даними про причини цього негативного соціального явища, які, в більшості випадків, лежать у соціальній сфері життя нашого суспільства, а також про умови, що сприяють вчиненню злочинів. Для кримінальної політики у відношенні проблеми призначення покарання важливо знати динаміку злочинності, оскільки злочинність в жодній державі, в жодній соціально-політичній системі не може залишатися величиною незмінною – її рівень, підкорюючись внутрішнім закономірностям

цього явища і в той же час віддзеркалюючи глибинні чи відкриті протиріччя у розвитку суспільних відносин, то зростає, то проявляє тенденції до зменшення.

✓ *принцип науковості.*

Науковість як принцип профілактики означає:

а) наявність у програмуванні та плануванні профілактичної діяльності, правового регулювання, наукової концепції цієї діяльності, заснованої на пізнанні її закономірностей та місця в соціальних системах;

б) супроводження профілактичної діяльності всіх рівнів, етапів, напрямків та видів науково-методичним забезпеченням, заснованим на комплексному використанні даних науки з боротьби із злочинністю, об'єднаних кримінологією та кримінальною політикою; наявність при цьому механізму впровадження в життя наукових рекомендацій після їх об'єктивної оцінки;

в) використання практикою наукових знань закономірностей злочинності та можливостей боротьби з нею для точної оцінки ситуації в перспективі (ближній, середній, дальній), та прийняття обґрунтованих стратегічних і тактичних рішень;

г) усвідомлення за допомогою практики того, що спроби вирішити проблеми концептуальної бази, правового регулювання, управління профілактикою і т.п., (вони вимагають професійного використання наукових знань, не звертаючись до них, а використовуючи понятійний апарат на рівні побутового вживання слів) призводять тільки до серйозних упущень; у цьому зв'язку повинна бути усвідомлена і необхідність виокремлювати у всіх програмно-планових документах розділ про наукове забезпечення профілактичної діяльності;

д) проведення, в процесі підготовки, кримінологічних чи комплексних експертиз законодавчих та підзаконних нормативних документів, пов'язаних із профілактикою злочинності.

Втілення в життя принципу науковості дозволяє створити достатню за обсягом та надійністю інформаційну базу профілактики злочинності. Вона повинна забезпечувати своєчасність зібрання та необхідну повноту даних про

стан об'єктів профілактичного впливу, обсяг та напрямки виконуваної роботи, її результативність. Зняття обмежень на публікацію даних про зареєстровану злочинність, судимості, діяльність правоохоронних органів, даних статистики соціальних аномалій, прогнозних оцінок ситуації суттєво розширило б можливості розвитку необхідної інформаційної бази. Але потрібен також і науковий аналіз існуючої системи звітності та вже накопиченого масиву даних для оцінки їх зіставлення, співвідношення реєстрованої та нереєстрованої частини явищ, з якими йде боротьба, повноти схеми збирання, узагальнення та оцінки цих даних.

Профілактика злочинності як особлива галузь соціального регулювання процесами, пов'язаними із усуненням і блокуванням причин та умов злочинності, характеризується ознакою спеціалізації, тобто наявності різних ланок профілактичної діяльності, диференційованих за рівнем, масштабом, функціями тощо. Впорядкувати її, враховуючи всю складність і багатогранність, допомагає класифікація профілактичних заходів.

У кримінологічній літературі зустрічаються різноманітні їх класифікації: за мірою вираження кримінологічних завдань, за масштабом (залежно від моменту початку реалізації), за рівнем радикальності, за мірою інтенсивності впливу на особистість, за правовою характеристикою, за об'єктом і суб'єктом тощо. Розглянемо більш докладно питання загально-соціальної та спеціально-кримінологічної профілактики.

Загально-соціальна профілактика злочинів є визначальною підсистемою системи профілактики злочинів. Вона охоплює найбільш масштабні, довготривалі та ефективні види діяльності, найбільш значні соціальні заходи, які спрямовані на досягнення мети профілактики злочинності. А.Г. Лекар визначає загальну профілактику злочинів як “виявлення і усунення об'єктивних зовнішніх причин, що породжують злочини, і умов, котрі сприяють їх вчиненню, а також обставин, які полегшують досягнення злочинного результату” [цит. за 81, с.52]. Автори монографії “Профілактика злочинів” вважають, що це визначення потребує певного уточнення, і під загальною

профілактикою злочинів розуміють “діяльність у виявленні причин злочинів та умов, що сприяють їх вчиненню, розробці та здійсненні мір, спрямованих на усунення таких причин і умов” [17, с.116]. На думку інших вчених, під загальною профілактикою злочинів треба розуміти “діяльність щодо виявлення детермінант злочинності, а також розробки і здійснення заходів, спрямованих на їх усунення чи нейтралізацію” [122, с.141].

Загально-соціальна профілактика визначається в основному як система заходів економічного, політичного, ідеологічного, організаційного характеру, спрямованих на розвиток економіки, підвищення рівня життя громадян, які тим самим вирішують завдання ліквідації злочинності [59, с.75]. Ці заходи не ставлять перед собою спеціальних цілей боротьби із злочинністю та попередження злочинів. Однак вони мають важливий кримінологічний аспект, стаючи основою, платформою спеціальної профілактики, оскільки їх спрямованість на вирішення проблемних завдань, які стоять перед нашою державою, створює передумови для зменшення рівня злочинності. Наприклад, підвищення матеріального благополуччя, посилена увага до людини, забезпечення правового захисту населення не може не вплинути на зменшення рівня як корисливої, так і побутової злочинності. Проти побутової злочинності спрямовані і такі загально-соціальні міри, як вирішення житлової проблеми, заходи для зміцнення сім’ї, поліпшення умов праці та організації дозвілля.

Соціальним адресатом загальної профілактики може бути як усе населення нашої держави, так і окремих регіонів чи місцевостей. Загальна профілактика спрямована на мобілізацію усіх членів суспільства для боротьби із такими явищами об’єктивної дійсності, які при певних умовах створюють можливість переходу окремих індивідів на антигромадські позиції. Загальна профілактика покликана забезпечити нормальну, тобто правомірну поведінку всіх членів суспільства. Це – утримуючий від правопорушень вплив на всіх осіб, який має своїм джерелом соціальні, в тому числі правові норми, відповідну поведінку державних органів, громадських організацій та окремих осіб. Метою загальної

профілактики є доведення до всіх членів суспільства правил (норм) поведінки, роз'яснення, тлумачення наслідків вчинених правопорушень.

Об'єктом загальної профілактики виступає злочинність та її причини, умови та обставини, які сприяють вчиненню злочинів. З точки зору спрямованості попереджувальних заходів у загальній профілактиці можна виділити об'єкти загального та більш окремого характеру. Наприклад, причини злочинності як явища; причини окремих видів злочинності; умови й обставини, що сприяють настанню конкретного злочинного результату. Загальна профілактика злочинності може проявлятися у цілому ряді напрямків стосовно різних видів злочинів, різних сфер громадського життя, соціальних груп, галузей економіки та господарства тощо.

Характерними ознаками загальних заходів профілактики злочинності слід вважати: а) їх **всеохоплюючий та різносторонній характер**; б) **комплексність та взаємозалежність**; в) **радикальність**. Всеохоплюючий та різносторонній характер загальних заходів профілактики злочинів проявляється у тому, що вони проводяться у всіх сферах соціального життя, включаються у всі напрямки соціального розвитку. Вони здійснюються у сфері економіки, культурного будівництва, науки, техніки тощо. Комплексність та взаємозалежність загальних заходів профілактики злочинності впливає із системності соціальних процесів, зміст яких вони становлять. Комплексність загальних заходів – це фактор, який необхідно враховувати вже у момент їх планування. Взаємозалежність загальних заходів означає посилення попереджувального ефекту при їх поєднанні. І навпаки, відсутність свідомо закладеної у загальні заходи взаємодії різко знижує їх попереджувальний ефект. Радикальність загальних заходів означає, що вони призводять не тільки до самих різноманітних змін у тих сферах, у яких криються причини злочинності, а й до невідворотних, з історичної точки зору, змін.

Система заходів загальної профілактики включає у себе:

- ✓ заходи з виявлення та вивчення причин злочинності як явища;
- ✓ заходи з попередження окремих видів злочинності;

✓ заходи з виявлення та усунення причин вчинення окремих груп та видів злочинів, умов, що їм сприяли;

✓ заходи з ліквідації об'єктивних обставин, які роблять можливим вчинення злочинів чи полегшують досягнення злочинного результату.

Загальними профілактичними заходами є: правові, соціально-економічні, організаційно-управлінські, ідеологічні, соціально-психологічні, медичні, психолого-педагогічні, соціально-культурні і технічні. Загальнопрофілактичні заходи носять всеохопний характер, визначаючи напрямки та методику боротьби зі злочинністю. Це обумовлюється тим, що загально-соціальна профілактика злочинів забезпечується у першу чергу розвитком нашої держави як правової країни, країни, де найвищою соціальною цінністю визнається людина, створенням її матеріально-технічної бази.

Правові заходи профілактики злочинності повинні включати в себе: 1) удосконалення кримінального, адміністративного, трудового, цивільного, сімейного та інших галузей законодавства з тим, щоб забезпечити оптимальні умови для виявлення, усунення, послаблення, нейтралізації причин та умов злочинів, загальної та індивідуальної превенції, ресоціалізації осіб, схильних до злочинів; 2) введення та вдосконалення правових заборон та обмежень, що сприятимуть попередженню та припиненню виникненню умов для злочинності (наприклад, регулювання торгівлі алкогольною продукцією; виготовлення, придбання, зберігання та носіння зброї і т.п.); 3) введення та вдосконалення адміністративно-правових норм, спрямованих на те, щоб заходами стягнень за правопорушення припинити формування звичок та стереотипів поведінки, які у певній ситуації можуть призвести до вчинення злочинів; 4) введення та вдосконалення кримінально-правових норм так званої подвійної превенції, спрямованих на те, щоб не допустити тяжких і особливо тяжких злочинів шляхом притягнення до відповідальності осіб, що створили для цього відповідну обстановку; 5) введення та вдосконалення норм, заохочуючих припинення злочинних проявів та самозахист від них; 6) заохочення добровільної відмови від доведення злочину до кінця; 7) заохочення повного

виявлення та розкриття злочинів; 8) правову регламентацію діяльності суб'єктів профілактики; 9) виховання правосвідомості з тим, щоб досягнути рівня дотримання правових норм із особистих переконань; 10) виховання профілактичної активності громадян, їх готовності допомагати боротьбі із злочинністю; 11) нормативне закріплення стандартів безпеки від злочинів. Правове виховання, пропаганда юридичних знань мають своєю метою дати населенню необхідний мінімум юридичної освіти. Проте завдання правового виховання можна буде вважати успішно вирішеними тільки тоді, коли люди будуть не тільки знати основні принципи нашого законодавства, але й керуватися ними. Для підвищення рівня правосвідомості громадян та їх поваги до закону необхідно, щоб:

- ✓ робота правоохоронних та інших державних органів, з якою населення пов'язує стан законності, силу закону чи його беспорядність, здійснювалась на відповідному рівні;

- ✓ не припинялась боротьба із корупцією в цих органах, що підриває авторитет держави та її посадових осіб і породжує у населення зневіру в справедливість законів, що приймаються;

- ✓ вживались заходи, спрямовані на ліквідацію "тіньової юстиції", що бере на себе функції правосуддя, яке може належати виключно народу і державі;

- ✓ була відновлена система правової освіти і виховання громадян та посадових осіб (через книговидавництво, радіо, телебачення, лекційну та іншу пропаганду права) [118, с.286].

До соціально-економічних заходів профілактики злочинності відносяться практично всі позитивні соціально-економічні перетворення у країні:

- ✓ працевлаштування та вдосконалення організації праці: заходи для створення додаткових робочих місць, забезпечення ритмічності виробництва, зменшення понаднормових робіт; поширення прогресивних форм праці.

- ✓ підготовка та використання кадрів: заходи щодо вдосконалення системи професійної підготовки працівників та підвищення їх кваліфікації.

✓ поліпшення умов праці робітників: заходи для зменшення малокваліфікованої та некваліфікованої праці; для зменшення кількості працівників на шкідливих та особливо шкідливих роботах; зменшення виробничого травматизму, професійної захворюваності, тимчасової непрацездатності.

✓ покращення сфери вдосконалення матеріального стимулювання працівників: заходи із вдосконалення системи та практики преміювання, використання фондів матеріального заохочення, засобів матеріального стимулювання для підвищення рівня професійної кваліфікації кадрів.

✓ поліпшення умов проживання громадян, сфери культури і побуту: заходи з метою вводу в експлуатацію об'єктів житлового призначення; будівництва спортивних комплексів, оздоровчих профілакторіїв, щодо поліпшення практики обліку та розподілу житла; вдосконалення роботи підприємств побутового обслуговування та торгівлі.

Із заходами економічного і соціального характеру тісно пов'язані організаційно-управлінські заходи профілактики злочинності, до яких можна віднести:

- ✓ заходи з покращення обліку та зберігання майна;
- ✓ заходи, що полягають у правильному підборі керівних кадрів;
- ✓ заходи з відшкодування шкоди із винних осіб.

До групи організаційно-управлінських входять також заходи, які пов'язані із вдосконаленням діяльності щодо профілактики злочинів, її нормативного, інформаційного та матеріального забезпечення. До організаційно-управлінських заходів належить також вдосконалення соціального контролю (державного і громадського) за роботою апаратів управління, її ефективністю з тим, щоб максимально обмежити масштаби недоліків та порушень, які сприяють існуванню та розширеному відтворенню майнової, економічної, службової та іншої злочинності, в тому числі і корупційної. Профілактичний аспект соціального контролю включає, зокрема, заходи з вдосконалення контрольно-ревізійної та аудиторської діяльності.

До ідеологічних відносяться заходи, які усувають чи обмежують криміногенні фактори шляхом формування у членів суспільства моральної позиції, орієнтованої на базові загальнолюдські цінності: заходи, що формують у громадському середовищі думку нетерпимості до злочинів та інших правопорушень; заходи підвищення людської культури. Особливої уваги потребує молодь, яка в силу своєї недостатньої сформованості світогляду та навичок соціальної життєдіяльності, різкої зміни ідеологічних цінностей у суспільстві особливо схильна до негативного впливу стандартів поведінки, що заповнили створений вакуум соціальних орієнтацій.

З ідеологічними тісно пов'язані заходи соціально-психологічного змісту. Вони спрямовані на формування в країні, окремих регіонах і місцевостях, в середовищі окремих контингентів та груп населення як атмосфери громадського спокою, впевненості у власній безпеці, так і готовності до взаємодопомоги, взаємопідтримці у важких життєвих ситуаціях, довіри до правоохоронних органів і т.п.

Медичні та психолого-педагогічні заходи профілактики включають:

- 1) попередження поширення хвороб, які становлять собою небезпеку для оточуючих; лікування та ресоціалізація таких осіб;
- 2) протидія поширенню форм поведінки, пов'язаних із соціальною дезадаптацією та відтворенням злочинності, – проституції, алкоголізму, серйозних побутових конфліктів і т.п.; соціальна, психолого-педагогічна, медична допомога носіям такого виду поведінки.

Самостійне місце в комплексних планах соціальної профілактики правопорушень відводиться соціально-культурним заходам. Нині ми спостерігаємо несприятливий період в житті суспільства. Для його подолання необхідні більші зусилля не тільки самих діячів культури, гуманітарної і технічної інтелігенції, але й багатьох державних органів. Затрати на культуру мінімальні. Театри, клуби, бібліотеки, видавництва – їх функціонування викликає лише співчуття. Очевидно, як і в соціальній сфері, тут повинні бути вироблені пріоритетні міри, спрямовані на зміну культурної політики в кращу

сторону. Від американізованої “масової культури” (в гіршому її варіанті) необхідно перейти до відновлення та розвитку справжніх художніх і моральних цінностей. Моральним обов’язком письменників, журналістів, інших творчих працівників повинні бути підтримка та поширення серед населення гуманістичних, демократичних ідей, захист норм моралі та права, виховання молоді в дусі поваги до особистості, турбота не про свою кишеню, а про загальне благо. Підтримка науки, культури і освіти можлива лише за сприяння держави, в тому числі і шляхом прийняття необхідних для цього законів.

До технічних заходів відносяться різноманітні засоби та пристосування, які спрямовані на усунення перекручувань кількісних та якісних показників при виробництві, зберіганні й транспортуванні матеріальних цінностей, фальсифікації банківських операцій, попередженні проникнень у сховища з метою розкрадання тощо, використання автоматів для визначення кількісних та якісних показників товару, впровадження технічної сигналізації, технічний захист документів. Мова йде, зокрема, про різноманітні вимірювальні прилади, автомати для фіксування виробничих процесів, зупинки механізмів при виникненні аварійних ситуацій; засоби охоронної сигналізації, прилади швидкого виклику працівників міліції тощо. Технічні засоби можуть бути пов’язані також із усуненням обставин, які сприяють виробничому травматизмові, аваріям на транспорті.

Детальна класифікація загальних заходів профілактики злочинів проведена А.С. Шляпочниковим. Розділивши їх на групи залежно від рівня проведення – загального, особливого та одиничного, А.С. Шляпочников також класифікує загальні заходи щодо рівня причин злочинності, що підлягають усуненню. Зокрема, він виділяє заходи, спрямовані на постійне усунення розмежування між містом та селом, фізичною та розумовою працею, зближення рівня життя різних соціальних груп; усунення негативних явищ, які супроводжують процеси міграції, урбанізації тощо [59, с.77].

М.М. Бабаєв, класифікуючи загальні заходи профілактики злочинності, виділяє при цьому чотири групи: нейтралізуючі та компенсуючі об’єктивні

негативні явища, попереджуючі виникнення небажаних суб'єктивних явищ, тих, що ліквідують їх.

Автори монографії “Профілактика злочинів” пропонують свою систему класифікації заходів загально-соціальної профілактики, головними критеріями якої є суб'єкти та об'єкти цих заходів, конкретні завдання, які стоять перед ними, організаційна форма, рівень врегулювання правом [17, с.116].

За суб'єктом заходи загальної профілактики поділяються на загальні і спеціальні. Під загальними слід розуміти такі заходи, що приймаються тими органами, для яких боротьба із злочинністю є лише одним – не головним – напрямком діяльності. Під спеціальними, відповідно, слід розуміти заходи, що проводяться спеціальними суб'єктами профілактики злочинів, тобто правоохоронними органами.

За об'єктом впливу загальнопрофілактичні заходи можна розподілити на три основні класи. До першого з них відносяться ті, мета яких полягає у попередженні будь-яких злочинних посягань, наприклад, правове навчання і виховання громадян. Другий акумулює попередження окремих видів злочинності (злочинність серед неповнолітніх, рецидивна злочинність) чи окремих груп злочинів. Третій поєднує в собі заходи попередження конкретних злочинів, наприклад, встановлення на об'єкті охоронної сигналізації.

За характером конкретного завдання заходи загальної профілактики злочинів поділяються на два класи. Перший з них утворює заходи, спрямовані на виявлення причин злочинів та умов, що сприяли їх вчиненню. До другого відносяться заходи, безпосередньо спрямовані на усунення причин злочинів та умов, які сприяли їх вчиненню.

За організаційною формою заходи загальної профілактики поділяються на заходи-сигнали та заходи-дії. Заходами-сигналу стають пропозиції, вимоги про необхідність цілеспрямованого впливу на криміногенні фактори. Типовим прикладом заходів такого роду є окремі ухвали судів про усунення виявлених у процесі судового розгляду причин злочинів та умов, що сприяли їх вчиненню. Що стосується всіх інших суб'єктів профілактики злочинів, то вони

здійснюють цілком чи переважно тільки заходи-дії, тобто безпосередньо працюють над усуненням тих причин злочинів і умов, сприяючих їх вчиненню, на які їм було вказано в заходах-сигналах чи які були виявлені ними самостійно

За ступенем врегулювання правом заходи загальної профілактики злочинів можна розподілити на правові і неправові, оскільки одні профілактичні заходи врегульовані законом у всіх суттєвих деталях їх змісту та форми, а конкретний зміст та форма інших заходів в значній мірі визначаються волею безпосереднього виконавця.

Розглянуті класифікації загальнопрофілактичних заходів не є єдино можливими. Існують й інші класифікації, побудовані за іншими критеріями. У кожній із них є свої переваги і свої недоліки, але, взяті в цілому, вони дозволяють впорядкувати та конкретизувати уявлення про загально-соціальну профілактику злочинів, виявити взаємозв'язок заходів, які утворюють даний вид попереджувальної діяльності.

З урахуванням вищезазначених класифікацій загальнопрофілактичних заходів і з огляду на соціальні фактори, що справляли свій вплив на стан, структуру і динаміку злочинності в Україні, та склали предмет монографічного дослідження, можна виокремити наступні сфери загального державно-громадського впливу.

У політичній сфері основними напрямками зменшення рівня конфліктності, що впливає на злочинність, мають виступати: забезпечення “прозорих” виборів депутатів Рад усіх рівнів (за умови зібрання максимально повної і достовірної інформації відносно кандидатів), чіткий розподіл (який не допускати неоднозначного тлумачення) повноважень та меж компетенції органів місцевого самоврядування і державних органів існуючих автономних утворень з метою усунення випадків зловживання високими посадовими особами своїми повноваженнями, цивілізована процедура проведення передвиборної боротьби, різноманітних акцій опозиційно налаштованих груп та партій тощо.

В економічному плані державні зусилля повинні бути спрямовані на розробку перспективного плану розвитку, виконання практичних положень якого зумовило б загальне оздоровлення економіки країни. В Україні, як і в будь-якій іншій державі, переважна більшість злочинів мотиваційно пов'язана із матеріальним збагаченням, їх, в свою чергу, можна поділити (зберігаючи при цьому певну умовність такого поділу) на “багату” і “бідну” злочинність.

Злочини корисливого спрямування в значній частині своїх випадків пов'язані із зубожінням громадян. Очевидно, що боротьба з “бідною” злочинністю вимагає суттєвого вирівнювання рівня життя в межах держави. В комплексі першочергових заходів економічного характеру необхідно виділяти: створення робочих місць і збільшення зайнятості, підвищення рівня доходів населення, вдосконалення оплати та характеру праці, забезпечення сприятливих житлових і соціально-побутових умов, збільшення розміру прожиткового мінімуму та постійне його коригування в залежності від фінансово-економічних показників розвитку держави, ріст пенсій та надання матеріальної допомоги соціально незахищеним верствам населення, обґрунтована цінова політика в плані надання комунальних послуг і т.д. На зниження рівня молодіжної злочинності корисливого спрямування безперечно впливатиме більш широке охоплення її роботою, закріплення у КзПП України (ст.ст. 196, 197) для підприємств обов'язку бронювання прийняття молоді на роботу та надання їй першого робочого місця. Уявляється необхідним закріпити й матеріальну відповідальність господарюючих суб'єктів за недотримання такого роду вимог, щоб це положення не залишилось на рівні декларацій. Дана відповідальність полягала б у щорічній сплаті відповідним відділенням Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття штрафних санкцій у розмірі середньої річної заробітної плати на конкретному підприємстві, установі, організації за кожне робоче місце, не зайняте молоддю після закінчення або припинення навчання у загальноосвітніх, професійних навчально-виховних і вищих навчальних закладах.

Що стосується злочинності “багатих”, то одне підвищення життєвого рівня бажаної користі не принесе, адже до вчинення цих злочинів причетними є матеріально забезпечені люди. В цьому плані необхідні заходи іншого спрямування, а саме: розвиток виробництва на основі сучасних технологій, справедливий розподіл власності (наслідком такого розподілу буде припинення хаотичної і самовільної приватизації), зміцнення національної валюти та зменшення інфляції, жорсткий контроль за джерелами поповнення та каналами реалізації бюджету, контроль за прибутками та витратами державних службовців усіх рівнів, боротьбу із тіньовою економікою, проведення амністії капіталів, вивезених в свій час за кордон, ефективне регулювання процесів, що відбуваються у сферах зовнішньоекономічної діяльності, кредитно-фінансовій, підприємництва. В Україні повинні бути проведені такі реформи фінансового, податкового, банківського, земельного законодавства, спрямовані на загальнопревентивні міри, що зробили б вчинення злочинів економічно не вигідним.

Загальнопрофілактичні заходи економічного спрямування безумовно є першочерговими, однак не слід залишати без належної уваги і інші соціальні області – об’єкти профілактичного впливу.

Масштабні соціальні перетворення в державі безумовно справлять позитивний ефект на демографічну і медичну ситуацію в державі, заходи, що покращать стан речей, повинні бути спрямовані на позитивні зрушення у відтворенні населення, підвищення абсолютних і відносних показників народжуваності, зниження рівня смертності, боротьбу з захворюваннями різної етимології (СНІДу, хвороб, що передаються статевим шляхом, туберкульозу тощо).

Якщо брати до уваги географічне становище України і пов’язане з ним транзитне переміщення іноземного населення, а також рух місцевого населення всередині країни, то першочергове значення мало б прийняття нормативно-правового акту, що регулював основні засади міграційних процесів в нашій державі. Уявляється, що значний ефект принесе створення системи служб

працевлаштування, ланки якої будуть складатися з центрального бюро для всієї країни і регіональних (місцевих) відділень. До компетенції даних служб відноситимуться питання: збору і поширення інформації про можливості найму робочої сили в ті райони, де вона потрібна (внутрішня міграція); реалізації цієї інформації на практиці; підтримання стосунків із спеціально уповноваженим державним органом виконавчої влади з питань імміграції і через нього із службами працевлаштування в інших країнах з метою обміну інформацією про необхідність найму робочої сили до країн-учасниць таких відносин (міждержавна міграція); вжиття заходів, спрямованих на обмеження міграції, коли вона вважається небажаною в інтересах мігрантів та місцевих громад країн – приймаючих сторін тощо.

В світлі висновків про пов'язаність урбанізаційних процесів із рівнем злочинності в конкретних регіонах питання планування і забудови відповідних територій набуває кримінологічного значення. До Закону України “Про основи містобудування” від 16.11.92 р. (№2780-ХІІ) доцільно було б внести зміни і передбачити структурним компонентом комплексної державної експертизи проектів об'єктів містобудування, метою якої є забезпечення сталого соціально-економічного розвитку та удосконалення соціальної, виробничої, відпочинкової інфраструктури, і кримінологічну експертизу, яка б проводилась для оцінки можливого впливу такого виду діяльності на протиправну поведінку в окремому районі.

Органи державної влади і управління повинні активніше долучатися до вирішення проблемних питань у сфері освіти, науки, культури, спорту: допомога молоді у здобутті вищої освіти через пільгове кредитування, підтримання перспективних наукових і технічних програм, збереження і розвиток закладів культурного призначення (бібліотек, музеїв), створення умов для відпочинку молоді та проведення нею вільного часу, розвиток мистецтва, боротьба із засиллям продукції, що пропагує неприйнятні стереотипи поведінки, залучення молоді до спорту з метою уникнення негативного впливу на неї з боку навколишнього оточення тощо. Важливе попереджувальне

значення мало прийняття ВР України 20.11.03 р. Закону України “Про захист суспільної моралі” (№1296-IV), що встановив правові основи захисту суспільства від розповсюдження усього масиву продукції, яка негативно впливає на суспільну мораль. Однак і до нього виникають запитання. Якщо положення, що стосуються відповідальності за порушення вимог закону в частині поширення продукції еротичного характеру (вилучення з продажу продукції, скасування ліцензій теле- і радіокомпаній) передбачені цим законом, то відповідальність за виробництво і розповсюдження продукції, що принижує або ображає націю чи особистість за національною ознакою, пропагує наркоманію, токсикоманію, алкоголізм, тютюнопаління і ін. у вигляді аналогічних заходів є відсутньою, що являється неприпустимим.

Ідеологічні заходи повинні мати своєю метою і усунення передумов, що можуть призвести до конфліктів на релігійному підґрунті (міжконфесійних, міжцерковних), через створення рівних умов і забезпечення рівних можливостей для розвитку релігійних організацій, що сповідують різну віру. На думку автора, Законом України “Про свободу совісті та релігійні організації” від 23.04.91р. (№987-ХІІ) передбачені досить ліберальні умови набуття релігійною громадою правоздатності юридичної особи, достатньою є лише наявність громадян в кількості не менше десяти чоловік, які утворили її і досягли 18-річного віку. Як уже зазначалось, в Україні функціонує велика кількість релігійних організацій, і така ситуація багато в чому зумовила появу негативних моментів, пов’язаних з цими умовами. Уявляється, що вимоги, що ставляться до реєстрацій релігійних організацій у вищезазначеному Законі України, повинні бути посилені – в плані кількісного і вікового цензу; перелік випадків припинення діяльності релігійної організації у судовому порядку (ст.16) доцільно доповнити випадками поєднання обрядової чи проповідницької діяльності релігійної організації з посяганнями на майнові права громадян; не тільки систематичного порушення релігійною організацією встановленого законодавством порядку проведення публічних релігійних заходів, а й

проведення взагалі обрядів, які суперечать суспільним нормам; навернення громадян у свою віру шляхом обману чи насилля.

Через достатньо напружену ситуацію, що склалася, наркоманія та алкоголізм, токсикоманія, проституція, які мають пряме відношення до стимулювання злочинності, повинні бути одними із першочергових об'єктів для профілактичного впливу на загально-соціальному рівні. Серед напрямків боротьби із поширенням наркотиків можна вирізнити, зокрема: здійснення широкої профілактичної діяльності, спрямованої на недопущення втягнення молоді у вживання наркотиків. З цією метою повинні застосовуватись досягнення медицини, психіатрії, педагогіки, залучатися громадськість; розробку і впровадження правових, економічних та інших заходів боротьби із наркоманією. В основі профілактики проституції мають бути саме загально-соціальні заходи поліпшення умов життя жінок та їх сімей – самотнім матерям і багатодітним сім'ям слід надавати необхідну матеріальну допомогу, у зв'язку із зростанням безробіття варто розробляти і впроваджувати в життя спеціальні програми для працевлаштування жінок, які виховують малолітніх дітей, мають на утриманні батьків і ін.

3.3. Спеціально-кримінологічна та індивідуальна профілактика злочинів

Із загально-соціальною профілактикою злочинності тісно взаємопов'язана спеціальна профілактика злочинів, під якою слід розуміти соціальний процес, основою якого є використання спеціальних методів і прийомів, знань та навичок регулювання соціальних відносин винятково з метою ліквідації тих їх негативних моментів, які можуть викликати вчинення злочинів, тобто з метою забезпечення кримінально-правових вимог [60, с.10].

У цілому можна виділити такі зв'язки між загально-соціальною та спеціально-кримінологічною профілактикою:

✓ загально-соціальна профілактика злочинів як самостійна підсистема цілісної системи профілактики злочинів здійснюється у першу чергу, тобто передусім слід намагатися використовувати можливості загальних заходів або переконатися у тому, що їх розвиток та інтенсифікація на даній ділянці не дадуть бажаного результату;

✓ загальні заходи є основою інших методів впливу, створюють умови для їх здійснення;

✓ одночасно загальні заходи і самі випробовують позитивний вплив правильно організованої спеціально-кримінологічної профілактики;

✓ потреби у проведенні спеціально-кримінологічної профілактики можуть визначатися і здійснюватись тільки з урахуванням розмаху та ефективності загальних заходів. При прийнятті рішення, зокрема про проведення спеціально-кримінологічних заходів, обов'язково слід враховувати інформацію про інтенсивність, види загальних заходів, які застосовуються щодо конкретного об'єкта;

Спеціальна профілактика включає заходи, які безпосередньо спрямовані на усунення чи нейтралізацію криміногенних факторів, виправлення і перевиховання осіб, що вчинили чи можуть вчинити злочини. У працях А.А. Герцензона (“Питання методики вивчення попередження злочинів”, “Соціальна профілактика правопорушень у соціалістичному суспільстві”), І.А. Гельфанда (“Попередження злочинів – основа боротьби із викоріненням злочинності”), А.Е. Жалинського (“Спеціальне попередження злочинів у СРСР”), Н.Р. Миронова (“Про деякі питання попередження злочинності та інших антигромадських явищ і боротьби з ними в сучасних умовах”) та інших учених-кримінологів спеціальне попередження злочинів розглядалось як діяльність соціальна, різноманітна, яка здійснюється широким колом суб'єктів. Більшість учених як об'єкт спеціальної профілактики злочинів розглядали причини й умови, що сприяли вчиненню злочинів.

Спеціальній профілактиці злочинів притаманні такі характерні риси:

✓ цей вид профілактики здійснюється на основі суворого дотримання принципу законності;

✓ єдиною метою спеціальної профілактики злочинів виступає забезпечення дотримання правил поведінки, які регулюються кримінальним законом;

✓ спеціальна профілактика злочинів є комплексною за своєю природою, поєднуючи у собі різноманітні елементи, що функціонують на єдиній політичній, правовій, науковій основі;

✓ вона включає у собі не тільки власне діяльність, а й організаційні, матеріальні та інші основи цієї діяльності, тобто її зовнішню структуру та матеріально-ресурсну базу, що дозволяє розглядати профілактику як підсистему соціального регулювання;

✓ спеціальна профілактика злочинів потребує затрат певних соціальних ресурсів, що спрямовані в кінцевому підсумку на усунення негативних та розвиток позитивних явищ;

✓ цей вид профілактики пов'язаний із використанням спеціальних навиків та знань;

✓ спеціальна профілактика злочинів здійснюється із врахуванням особливостей реальної соціальної обстановки.

Запобігання злочинності стає основною, єдиною метою спеціальної профілактики, спеціальне призначення та цілеспрямованість на боротьбу із злочинністю відрізняє її від загально-соціальної профілактики. Сутність спеціальної профілактики як своєрідного засобу регулювання поведінки громадян та попередження з їх сторони злочинів втілена у діяльності судових і правоохоронних органів України.

Спеціально-кримінологічні заходи повинні відповідати певним вимогам, а саме:

✓ послідовній реалізації вимог закону про завдання, засоби і гарантії профілактичної діяльності, про компетенцію окремих органів, про дотримання в ході профілактичної діяльності прав та інтересів громадян й організацій;

✓ обґрунтованістю, яка визначається: а) повнотою і правильністю встановлення і оцінки причин та умов, що сприяють вчиненню злочинів; б) відповідністю мір у змісті, інтенсивності та терміні застосування поставленого завдання; в) наявністю реальної потреби у їх застосуванні;

✓ конкретності, максимальній “прив’язці” до різних видів злочинів і типів злочинної поведінки з урахуванням наявності специфічних криміногенних факторів;

✓ реальності, соціально-економічній обґрунтованості;

✓ системності й комплексності;

✓ орієнтованості на викорінення за можливістю основних недоліків у діяльності організацій, які мають криміногенне значення;

✓ використанні при розробці попереджувальних заходів комплексу кримінологічних, економічних, психолого-педагогічних та інших спеціальних знань.

В основу класифікації методів та заходів спеціально-кримінологічної профілактики можуть бути покладені різноманітні критерії.

Наприклад, В.Г. Танасевич пропонує в якості критерію використовувати дві ознаки: урегульованість кримінально-процесуальним законом (заходи процесуальні і непроцесуальні) та характер діяльності (заходи впливу на конкретну особу, заходи попередження окремого злочину і міри для усунення причин та умов вчинення злочинів). Заходи з усунення причин і умов вчинення злочинів, у свою чергу, поділяються на такі, що приймаються за матеріалами конкретної кримінальної справи, за матеріалами узагальнення групи справ і за матеріалами вивчення стану, динаміки, структури злочинності в різних масштабах. За своєю спрямованістю заходи профілактики можуть бути: такі, що усувають обставини, пов’язані із несприятливими умовами формування особистості; а також обставини, які пов’язані із обстановкою вчинення злочину та сприяють досягненню злочинного результату [81, с.42-43].

А.Е. Жалинський, розглядаючи структуру спеціально-кримінологічного попередження, пропонує виокремити такі елементи: мету, прийоми та навички,

організаційні форми заходів, умови, попереджувальний ефект. На його думку, спеціальні заходи попередження злочинів можна поділити на три групи, залежно від механізму впливу на криміногенні фактори:

✓ заходи-норми, тобто спеціальні норми правил поведінки, що полегшують виконання кримінального закону та перешкоджають вчиненню злочину;

✓ заходи-команди (сигнали), тобто спонуки до проведення профілактичної роботи (подання, окремі ухвали, узагальнення судової практики, накази, що не носять нормативного характеру);

✓ заходи-дії, які полягають у безпосередньому впливі на криміногенні фактори та в реальній зміні несприятливої ситуації. Заходи-дії, в свою чергу, поділяються на такі види: заходи контрольно-наглядного характеру, спрямовані на підтримання існуючих режимів, процесів і станів, на захист їх від різного роду порушень; заходи регулювання ситуацій, що вже склалися, виправлення несприятливої обстановки, що може призвести до злочину [59, с.158-161].

М.М. Бабаєв пропонує провести класифікацію заходів спеціальної профілактики головним чином за мірою їх радикальності:

- ✓ заходи, які попереджують виникнення криміногенних явищ та ситуацій;
- ✓ заходи, які усувають криміногенні явища та ситуації;
- ✓ заходи, які нейтралізують явища та ситуації;
- ✓ заходи, які послаблюють чи утруднюють виникнення криміногенних явищ та ситуацій [81, с.44].

Можливі класифікації спеціально-кримінологічних заходів і за іншими критеріями:

✓ залежно від **масштабу**:

- 1) ті, які здійснюються на всій території країни (загальнодержавні);
- 2) регіональні (галузеві);
- 3) ті, що здійснюються у масштабі об'єкту; розраховані на групи конкретних осіб;
- 4) розраховані на певну особу (індивідуальні);

✓ виходячи із моменту їх застосування (початку реалізації) – раннє спеціальне запобігання, безпосереднє запобігання, запобігання рецидиву;

До раннього спеціального запобігання входять:

1. Заходи з виявлення та усунення несприятливих умов формування особистості у сімейно-побутовому та навчальному середовищі до того, як вони вплинуть на конкретну особу. Сюди відносяться, зокрема: заходи з влаштування, надання допомоги, виховної роботи, поліпшення умов, мікросередовища та соціального контролю.

2. Заходи, які полягають у виявленні та усуненні явищ, що можуть безпосередньо формувати антигромадську позицію особистості. Це - заходи для припинення чи нейтралізації дії джерел негативних явищ.

3. Заходи, які включають припинення розпочатого процесу неправильного формування особистості, забезпечення її корекції та оздоровлення мікросередовища.

До безпосереднього запобігання входять: заходи, що утримують від вчинення злочинів осіб, поведінка і зв'язки яких вказують на наявність такої можливості, та заходи, що забезпечують подальшу корекцію особистості, оздоровлення мікросередовища.

Запобігання рецидиву – це заходи, які вирішують аналогічні завдання стосовно осіб, що вже вчинили злочини.

✓ за ступенем “радикальності”:

1. Попередження можливості виникнення криміногенних явищ та ситуацій в регіоні, колективі, певному контингенті, мікросередовищі і т.д.

2. Усунення криміногенних явищ та ситуацій (заходи для припинення дії джерел негативних явищ, з влаштування осіб, які не навчаються і не працюють і т.п.).

3. Нейтралізації чи максимальному послабленню дії криміногенних явищ чи ситуацій, характер яких поки що не дозволяє усунути їх існування.

✓ за мірою інтенсивності:

1. Заходи, які складають функціонально виділену частину загальної організаторської та виховної роботи в регіоні, контингенті, колективі, і поширюють свою дію: а) на весь регіон, контингент, колектив (міри правового виховання); б) на спеціально виділену групу осіб, соціальна характеристика яких вимагає диференційованої програми виховання та контролю; в) на спеціально виділену групу осіб, соціальна характеристика яких вимагає подальшої інтенсифікації диференційованої програми виховання та контролю у зв'язку з припиненням та корекцією розпочатого процесу соціальної деформації.

2. Заходи, які використовуються винятково для впливу на осіб, поведінка і зв'язки яких свідчать про реальну загрозу вчинення злочину чи рецидиву.

✓ за їх правовою характеристикою:

1. Заходи, які не мають безпосередньої правової регламентації. До них відносяться, зокрема, такі, що мають своїм змістом вплив громадської думки, засобів масової інформації, окремих осіб. Одночасно і ці заходи завжди базуються на принципах законності, з яких випливають їх зміст, підстави застосування тощо.

2. Заходи, безпосередньо передбачені нормами певної галузі права:

конституційного (наприклад, попереджувальна діяльність місцевих органів влади, використання делегованих заходів правового характеру громадськими організаціями);

адміністративного (попереджувальна діяльність органів управління, забезпечення належної поведінки у громадських місцях тощо);

трудового (наприклад, використання з метою спеціальної профілактики правових заходів працевлаштування, заохочень та стягнень; обмеження зайняття певних посад);

цивільного (обмеження дієздатності, відшкодування збитків і т.п.);

кримінально-правового (заходи покарання, профілактична спрямованість яких включає: а) створення умов, що обмежують можливість вчинення нового злочину у період відбування покарання; б) виправлення та перевиховання; в)

попереджувальний вплив на нестійких членів суспільства; в) вплив на громадську думку, формування готовності громадян брати участь у боротьбі зі злочинністю);

кримінально-виконавчого (діяльність у виконанні покарань, постпенітенціарний контроль).

3. Заходи комплексного характеру, наприклад, вплив на винну особу за допомогою сукупності заходів процесуального, цивільно-правового та кримінально-правового характеру.

✓ залежно від об'єкта:

1. Усунення криміногенних факторів у середовищі формування та діяльності особистості, тобто її життя та виховання.

2. Усунення обставин, які сприяють прояву вище перерахованих факторів чи обставин, що безпосередньо сприяють створенню ситуації для злочину.

3. Безпосереднього профілактичного та коригуючого впливу на особу [229, с.182-189].

Таким чином, в основу класифікації спеціальної профілактики злочинів різні автори ставлять різні критерії: одні – особливості суб'єкта, другі – особливості способів проведення профілактики, треті – врегулювання заходів попередження нормами права, четверті (їх більшість) – характер профілактичних заходів.

З огляду на проведене автором дослідження впливу соціальних факторів на показники злочинності в нашій державі, спеціально-профілактичні заходи протидії можна розподілити і за:

✓ їх змістовним наповненням:

1. Соціально-економічні заходи, спрямовані на подолання чи нейтралізацію криміногенних чинників у економіці держави. Основними сферами застосування таких заходів повинні бути передусім: зовнішньоекономічна діяльність, кредитно-фінансова сфера, підприємництво, діяльність агропромислового комплексу і інш.;

2. Соціально-політичні заходи, спрямовані на зменшення рівня кримінальної конфліктності у політичному житті країни. Повинні бути спрямовані, в свою чергу, на попередження злочинних проявів, пов'язаних: 1) із здобуттям політичної влади. 2) з її утриманням та використанням отриманих в результаті можливостей;

3. Соціально-демографічні заходи, які регулюють відтворюваність населення, його структуру в окремих регіонах; забезпечують відновлення соціального контролю в районах з високою міграцією;

4. Соціально-урбаністичні заходи, попереджувальне призначення яких реалізується через контрольовані темпи росту міст, дотримання вимог відносно планування забудови міських і сільських районів, недопущення різкої соціальної диференціації та стратифікації;

5. Ідеологічні і культурно-виховні заходи, попереджувальне значення яких пов'язується із вихованням духовності нації, прищепленням загальної культури (правової, культури сімейно-шлюбних відносин, культури поведінки і емоцій), культури толерантності до відмінного способу самореалізації інших громадян у релігійній сфері;

6. Організаційно-управлінські заходи попереджувального характеру, пов'язані з недоліками у діяльності різних організацій, помилками у кадровій політиці та зумовленим подальшим неналежним виконанням такими особами посадових обов'язків тощо;

7. Технічні заходи, скеровані на усунення можливості використання недоліків технічного характеру (проблеми забезпечення контролю над матеріальними цінностями на етапах виробництва, зберігання, транспортування тощо) в якості умов, що полегшують вчинення злочинів.

✓ ступенем їх пріоритетності:

1. Заходи, здійснювані суб'єктом, запобігання злочинам для якого є головним із обов'язкових статутних функціональних завдань (наприклад, у відповідності до ст.2 Закону України "Про міліцію" одним із основних завдань міліції є запобігання правопорушенням та їх припинення).

2. Заходи, здійснювані суб'єктом, профілактика злочинів для якого не є головним із передбачених для нього чинним законодавством статутних функціональних завдань. Хоча ст.2 Закону України “Про державну прикордонну службу України” і передбачає серед її функцій ведення оперативно-розшукової діяльності (в інтересах забезпечення **захисту державного кордону** України) і участь у боротьбі з організованою злочинністю та протидію незаконній міграції на державному кордоні України та в межах контрольованих прикордонних районів, однак головними обов'язковими статутними функціональними завданнями все-таки є охорона державного кордону України, здійснення в установленому порядку прикордонного контролю і пропуску через державний кордон осіб, транспортних засобів, вантажів та іншого майна і т.д.

✓ моментом їх актуалізації:

1. Постійні, тобто заходи, що здійснюються спеціалізованими суб'єктами постійно у процесі здійснюваної попереджувальної діяльності.

2. Періодичні, тобто заходи, що здійснюються суб'єктами з певною циклічністю, з огляду на настання актуалізуючих факторів (наприклад, профілактичні заходи по відношенню до злочинів, об'єктом яких є виборче право громадян України обирати і бути обраним до органів державної влади та місцевого самоврядування, – охорона громадського порядку на виборчих дільницях, забезпечення охорони виборчих документів, унеможливлення їх підробки через встановлення різних ступенів захисту тощо).

Із усіх органів, що ведуть боротьбу із злочинністю, органи внутрішніх справ найбільше пов'язані із практичним перетворенням у життя політики попередження злочинності. Аналіз чинного законодавства та відомчих нормативних актів МВС України дає змогу назвати такі основні напрями профілактичної діяльності органів внутрішніх справ: 1) профілактика злочинів у сфері економічних відносин; 2) участь у забезпеченні громадського порядку, охороні державної і приватної власності, конституційних прав і свобод громадян, перекриття каналів незаконного збагачення. 3) профілактика

організованої і професійної злочинності як найбільш небезпечних її проявів; 4) профілактика пияцтва, наркоманії, проституції, поширення вірусу СНІДу, які не тільки згубно впливають на здоров'я і моральний стан людей, завдають значних матеріальних збитків суспільству, а й штовхають індивідів на злочини; 5) профілактика злочинів серед неповнолітніх; 6) боротьба з рецидивною злочинністю.

Профілактичні функції притаманні і роботі органів прокуратури, що втілюється у: 1) роботі слідчого, адже встановлення осіб, винних у вчиненні злочину та доведення їх вини забезпечують виконання принципу незворотності покарання, справляють загальний та спеціально-попереджувачий вплив як на осіб, винних у злочині, так і на інших громадян. Слідчий зобов'язаний за матеріалами кримінальної справи внести подання про вжиття заходів щодо усунення причин і умов, що сприяли вчиненню злочину (ст. 23¹ КПК України); 2) у процесі здійснення нагляду за виконанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство; 3) роботі в судах (з напрямків, обумовлених статутними функціональними завданнями прокуратури) тощо.

Конкретним повноваженнями у частині здійснення профілактичних заходів володіють і суди. До прикладу, згідно даних судової статистики, суди загальної юрисдикції у I півріччі 2005 р. на усунення причин і умов, що сприяли вчиненню злочинів, та з інших підстав постановили майже 4 тис. (3,5 тис.) окремих ухвал, що на 13,2% більше, ніж аналогічний період минулого року. Водночас їх питома вага залишилася незначною і складала 3,8% (3,2 %) від кількості справ, провадження в яких закінчено [4].

Не викликає жодних сумнівів і необхідність застосування у всіх ланках пенітенціарної системи комплексного підходу до запобігання злочинів серед осіб, що відбувають покарання у вигляді позбавлення волі. Профілактичні заходи, що застосовуються в установах виконання покарань, спрямовані на виявлення криміногенних факторів (недоліків у роботі, що сприяють вчиненню злочинів засудженими, кількісних та якісних змін контингенту засуджених,

злочинної субкультури у кожній установі тощо) та їх подальше усунення, нейтралізацію чи блокування.

Повноваженнями у частині здійснення профілактичних заходів володіють і інші спеціалізовані суб'єкти – підрозділи СБУ, Державної податкової адміністрації, у складі якої працює податкова міліція, Державної митної служби, Державної прикордонної служби України у справах їх компетенції і інш.

У системі органів, що ведуть боротьбу зі злочинністю, на якісно новому рівні повинні бути створені спеціалізовані профілактичні служби, функціонуючі на загальнодержавному і регіональному (обласному) щаблях. Реалізуючи це питання на практиці, необхідно уникати ситуацій, характерних для 80-90-их рр. минулого століття. За радянської доби профілактична діяльність була практично повністю покладена на службу дільничних інспекторів міліції, відділи профілактики перетворилися на центри, що виконували методичну функцію. В незалежній Україні система профілактики в органах МВС була ліквідована взагалі, домінувала думка, що цією діяльністю повинні займатися всі працівники міліції, і через це існування спеціальних підрозділів визнавалось невиправданим.

Саме тому новостворювані відділи профілактики повинні займатися аналітичною, методичною, координаційною діяльністю, поєднаною з наявністю у них реальних можливостей державного впливу на ситуацію. У функціональних обов'язках даних підрозділів повинно бути виявлення факторів, що визначають рівень злочинності, та оцінка ступеня їх актуальності на певному етапі розвитку, виявлення, відповідно до розроблених методик осіб, антисоціальна спрямованість дій яких свідчить про можливість вчинення ними у майбутньому злочинів, подальші їх дії за принципом виставлення *“червоних карток”*. Створення такого роду підрозділів повністю відповідає положенням директивних документів, що втілюють кримінологічну політику незалежної України. Так, Концепція Комплексної програми профілактики правопорушень на 2006-2008 роки одним із своїх пріоритетних напрямів передбачає

необхідність оптимізації структури органів, які займаються профілактикою правопорушень, у тому числі і шляхом створення нових підрозділів [193].

Наразі не стоїть питання, у яких органах будуть функціонувати ці підрозділи (МВС України, прокуратурі, суді і т.д), однак враховуючи, що органи внутрішніх справ найбільше пов'язані із практичним перетворенням у життя політики запобігання злочинності, доцільно було б відновити їх діяльність саме у цій структурі.

Утворення таких служб вимагає достатньо великих матеріальних і людських ресурсів, однак якщо брати до уваги ціну злочинності, ті економічні, соціальні, моральні і інші шкідливі наслідки, що спричиняє це явище, даний аргумент не повинен бути визначальним. Втрати, яких зазнає держава у зв'язку із фактичною ліквідацією профілактичної ланки, вимагають негайної реанімації цієї діяльності.

Причини злочинів (якими б вони не були і до якої сфери соціальної дійсності не відносилися) діють лише опосередковано – через особистість злочинця. Вплив, який здійснюється на особистість за допомогою зовнішніх факторів, сам по собі не викликає злочинної поведінки; кримінально каране діяння є в кінцевому результаті лише актом людської волі. Тому профілактика злочинів в одному зі своїх головних аспектів – це попередження певних форм людської поведінки. Іншими словами, з урахуванням активної ролі особистості в генезисі злочинної поведінки, профілактичний вплив **постійно** повинен здійснюватись не тільки на зовнішні щодо неї фактори, а й на саму особистість. Адже за деякими кримінологічними даними 65-67% населення країн становлять особи, які потенційно спроможні порушити кримінально-правові приписи залежно від конкретної життєвої ситуації, 23-25% населення – це громадяни, які за будь-яких обставин уникатимуть порушування кримінально-правових заборон і практично до 7% населення будь-якої країни становлять особи, які, не зважаючи на умови соціального буття, завжди порушуватимуть кримінально-правові приписи – вчинятимуть злочини [240, с.34].

Поведінка особистості, яка відповідає вимогам закону, може бути зумовлена різними причинами. В більшості випадків такою причиною є солідарність її із законом - вимоги, які ставляться законом, і вимоги, що ставляться особою до самої себе співпадають. У деяких же випадках відповідна вимогам закону поведінка становить собою результат страху перед покаранням чи іншими обставинами, що не вказують на солідарність особистості із законом. Тотожність зовнішнього та внутрішнього контролю є результатом нормальної соціалізації особистості, в процесі якої вона не просто зрозуміла, які вимоги ставить до неї суспільство, але і почала розглядати ці вимоги як свої власні. І навпаки, протиріччя між зовнішнім та внутрішнім контролем становлять собою наслідок та вираз порушень процесу соціалізації особистості.

Отже, якщо особистість недостатньо соціалізована, навіть незначна зміна зовнішніх умов може призвести до злочину. Необхідність індивідуальної профілактики злочинів виникає у тих випадках, коли соціалізація певної особи відбувалась незадовільно. Кінцева мета індивідуальної профілактики полягає, власне, в тому, щоб усунути допущені на більш ранніх стадіях формування особистості дефекти соціалізації, привести внутрішній контроль до відповідності із зовнішнім. Поряд із цією метою (кінцевою) в індивідуальної профілактики злочинів є проміжна мета. Це посилення зовнішнього контролю за поведінкою певної особи до рівня, який забезпечуватиме дотримання вимог кримінального закону, не зважаючи на дефекти внутрішнього контролю, які можуть ще зберігатися у неї. З огляду на це можна виділити основне завдання індивідуальної профілактики, а саме: виявити реальні закономірності антигромадської поведінки, показати механізм її формування та зміни. Для цього необхідно своєчасно виявляти осіб, від яких можна очікувати вчинення правопорушень та здійснювати щодо них профілактичний вплив. Це передбачає вирішення комплексу питань, до числа яких, зокрема, відносяться такі: виявлення осіб, чия поведінка, погляди, мотиви і т.п. свідчать про можливість вчинення правопорушення; вивчення цих осіб та джерел негативного впливу на них; дослідження можливостей створення сприятливої обстановки з тим, щоб

не допустити вчинення злочинів; усунення джерел негативного впливу; контроль за поведінкою таких осіб та способом їх життя; періодичні перевірки результатів проведених профілактичних заходів. Завдання індивідуальної профілактики можна вважати виконаними, якщо ведучими (панівними) елементами системи внутрішнього контролю особистості стануть моральні, правові приписи й імперативи суспільства.

Індивідуальну профілактику злочинів вчені-кримінологи визначають як “сукупність взаємопов’язаних виховних та інших мір впливу, що застосовуються до особи з метою попередження вчинення нею злочинів” [17, с.121]; “діяльність, яка виражається у виявленні осіб, схильних до злочинів, у їх вивченні, у впливі на них, що забезпечує усунення неприйнятних нашому суспільству особистісних рис та ліквідацію негативного впливу несприятливих для формування особистості умов” [76, с.43]; “діяльність державних органів і громадськості у виявленні осіб, що своєю поведінкою засвідчили схильність до злочинів і спрямування на них попереджувального впливу засобами виховання, допомоги, контролю, який здійснюється з метою усунення чи нейтралізації конкретних причин і умов, що сприяють злочинам за допомогою мір, які не носять характеру покарання” [81, с.63-64] та інш. Спільною рисою для усіх цих визначень є те, що індивідуальна профілактика – це діяльність уповноважених органів щодо “індивідів”, тобто окремих, конкретних людей, носіїв неповторних особливостей особистості, що склались у результаті обставин їх розвитку, життєдіяльності та виховання. Ведучи мову про індивідуальне попередження, слід пам’ятати про взаємопов’язаність профілактичних заходів не тільки з типовою характеристикою особи злочинця та причинами злочинності, а й з особливостями такої особистості, умовами її формування.

Індивідуальна профілактика злочинів становить собою складну, багатопланову діяльність. Її необхідність викликається цілим рядом явищ. По-перше, зберіганням у реальній дійсності негативних факторів, які, будучи елементами мікросередовища особистості, сприяють переходу її на антигромадські позиції. По-друге, наявними проблемами, недоліками і

помилками виховного та контролюючого впливу соціальних суб'єктів на духовний світ, поведінку та спосіб життя таких індивідів. У зв'язку з цими безпосередніми об'єктами індивідуальної профілактики виступають як конкретні особи, так і соціальне середовище, що їх оточує. Коли мова йде про конкретних осіб як об'єктів профілактики, маються на увазі індивіди, поведінка і спосіб життя котрих свідчить про реальну можливість вчинення ними суспільно небезпечних діянь. Щодо таких індивідів, заходи індивідуальної профілактики виконують роль соціального інструменту, покликаного не тільки усунути негативні риси духовного життя і поведінки, а й сформувати ті якості, які забезпечать неухильне дотримання соціальних норм і правил цим індивідом у реальних життєвих ситуаціях. Коли ж мова йде про профілактичний вплив на конкретне соціальне середовище, то маються на увазі негативні елементи матеріального і духовного порядку, котрі деформують особистість. До цього числа належать несприятливі матеріальні і побутові умови індивіда, міжособистісні відносини тощо.

Індивідуальна профілактика злочинів здійснюється у двох формах – безпосередньої та ранньої профілактики. На думку Г.А. Аванесова, “... виникає необхідність здійснення не тільки безпосередньої профілактики (коли об'єктом профілактичного впливу виступає особа, яка знаходиться, умовно кажучи, у стані, наближеному до вчинення злочину), а й ранньої профілактики (тут об'єктом впливу є особистість, яка характеризується негативно, знаходиться, однак, на стадії, умовно кажучи, ще віддаленій від вчинення злочину)” [2, с.403]. Основними критеріями розмежування профілактики на ранню і безпосередню є, по-перше, час, який “віддаляє” особу від моменту можливого вчинення злочину; по-друге, міра “соціальної зіпсованості” особи.

Безпосередня профілактика стає основною формою профілактичної роботи. Суть її полягає в організації та здійсненні превентивної діяльності, спрямованої конкретно на виявлення та усунення причин і умов злочинів, на виявлення осіб, від яких можна очікувати злочинів та проведення з ними роботи з метою недопущення злочинів. Тільки факти достовірної протиправної

поведінки дають підстави стверджувати, що особа наближається до тієї межі, за якою знаходиться злочин. Сигналом для початку ранніх профілактичних заходів може бути антигромадський вчинок особи, порушення ним правил співжиття, взагалі неправильна поведінка, а також негативний вплив на особу з боку іншої людини чи групи осіб, найближчого соціального оточення, яке спотворює ціннісно-нормативну орієнтацію особистості.

Автори монографії “Запобігання злочинності” вважають, що індивідуальна профілактика (залежно від стадій антигромадської поведінки та моменту початку попереджувальної роботи) поділяється на чотири види:

- ✓ рання дозлочинна профілактика на стадії правопорушень та аморальності, яка полягає у виявленні та усуненні криміногенного впливу на конкретних осіб, профілактичному та коригуючому впливі на них при вчиненні ними правопорушень;

- ✓ припинення на стадії приготування чи замаху на злочин, що включає в себе заходи, спрямовані на те, щоб не допустити продовження уже розпочатого злочину та доведення його до кінцевого результату, а також створення обстановки, що виключатиме подальшу злочинну діяльність;

- ✓ профілактичні заходи за фактом вчиненого злочину, що передбачають дотримання усіх принципів призначення покарання і його індивідуалізації, та забезпечують досягнення мети загальної та спеціальної превенції, тобто попередження нових злочинів як цією особою, так і широким колом осіб;

- ✓ профілактика рецидиву на стадії відбування покарання та ресоціалізації після звільнення для осіб, засуджених до позбавлення волі, що включає в себе усунення та нейтралізацію негативних умов пенітенціарного і постпенітенціарного характеру, а також виправлення та перевиховання засуджених до покарання, не пов’язаного з ізоляцією від суспільства.

Таким чином, індивідуальна профілактика злочинів повинна здійснюватись стосовно осіб, які: а) не вчинили протиправних дій, але знаходяться у несприятливих умовах чи під їх впливом можуть вчинити такі дії; б) ведуть антигромадський спосіб життя, чинять кримінально карані

правопорушення, характеризуються формуванням мотиву та умислу на вчинення злочину, готуванням до конкретного злочину; в) розпочали злочин, але не довели його до кінця; г) вчинили злочин і можуть допустити рецидив [38, с.12].

Індивідуальний профілактичний вплив повинен здійснюватись не тільки, а іноді навіть не стільки на особистість саму по собі, скільки на особистість у її взаємозв'язках із соціальним мікросередовищем, найближчим оточенням. Роль мікросередовища у формуванні поведінки надто велика, щоб припускати, що його вплив на особу зникає, коли здійснюється профілактика.

Виділяючи індивідуальну профілактику злочинів разом із загальною в окремий вид запобіжної діяльності, не слід забувати про їх тісний зв'язок. В основу попереджувальної діяльності слід покласти принцип єдності загальної та індивідуальної профілактики. Він знаходить свій організаційний вираз у тому, що більшість суб'єктів попереджувальної діяльності здійснюють обидва види профілактики злочинів.

Індивідуальна профілактика розрахована передусім на конкретну роботу з кожною окремою людиною. Вона використовується тоді, коли поведінка індивіда свідчить про реальну можливість його переходу на антигромадські позиції. Заходи індивідуальної профілактики забезпечують відповідний вплив, з однієї сторони, на особистість, а з іншої, на умови середовища, що безпосередньо її оточують. Основними елементами системи індивідуальної профілактики є: по-перше, детальне вивчення осіб, які ведуть антигромадський спосіб життя, з тим, щоб виявити категорії з числа таких осіб, щодо яких особливо корисний (і доцільний) індивідуальний вплив; по-друге, визначення основних заходів, спираючись на які можна було б на практиці здійснювати таку роботу; по-третє, розробка раціональних методів організації, контролю та встановлення ефекту індивідуального профілактичного впливу. Важливою проблемою індивідуальної профілактики злочинів є науково обґрунтоване встановлення осіб, стосовно яких вона дійсно є необхідною та може вважатись допустимою з точки зору закону, а також визначення її кримінологічних основ.

Сукупність типових ознак її особистостей, поведінки та середовища, тісно пов'язаних із вчиненням злочину, і становлять її кримінологічне підґрунтя.

Індивідуальний профілактичний вплив як складний процес повинен включати в себе такі стадії:

✓ підготовчу, яка полягає у діяльності з виявлення осіб з антисуспільними установками та орієнтаціями, а також елементів мікросередовища, які здійснюють негативний вплив, у вивченні цих осіб і мікросередовища;

✓ безпосередню, яка складається з комплексу заходів в організації, плануванні та безпосередньому впливі на особистість, а також на середовище, що її оточує;

✓ заключну, коли здійснюється аналіз та перевірка результатів проведених профілактичних заходів, ставляться нові завдання щодо зміцнення досягнутих результатів профілактичного впливу [76, с.45].

На думку О.В. Філімонова, зміст індивідуальної профілактики злочинів повинен складатись із таких етапів: 1) виявлення осіб, чия поведінка і погляди свідчать про можливість вчинення ними злочинів; 2) вивчення цих осіб, а також джерел негативного впливу на них; 3) створення в міру можливого сприятливої обстановки для того, щоб такі особи не могли вчиняти злочини; 4) усунення джерел негативного впливу; 5) виховний вплив (за необхідності й примусовий) на осіб, схильних до злочинів; 6) контроль за поведінкою та способом життя таких осіб; 7) періодична перевірка результатів проведеної роботи [237, с.17].

Оскільки заходи індивідуальної профілактики злочинів завжди спрямовані на певного члена суспільства, то вони становлять собою специфічну форму міжособистісного зв'язку, в якому одна сторона намагається трансформувати, змінити поведінку іншої у бажаному для суспільства напрямку. Відповідно до цього заходи індивідуальної профілактики злочинів підкоряються усім основним закономірностям, які характерні для міжособистісних зв'язків.

Передусім слід пам'ятати, що вплив міжособистісного зв'язку на поведінку його учасника тим сильніший, чим тіснішим є психологічне єднання учасників цього зв'язку. Тобто першою вимогою, що повинна ставитись до мір

індивідуальної профілактики злочинів, повинна бути свобода від різних виявів формалізму. Будь-який профілактичний захід доведе свою ефективність лише тоді, коли його виконавець зможе віднайти правильний підхід до особи, стосовно якої здійснюється профілактика, ввійти з нею у психологічний контакт.

Іншою вимогою, якій повинні відповідати заходи індивідуальної профілактики злочинів, є вимога психологічної обґрунтованості. Це означає, що використання заходів профілактичного впливу повинно здійснюватись із урахуванням індивідуально-психологічних особливостей особи, щодо якої ці заходи застосовуються. Тому індивідів доцільно типізувати в залежності від міри вияву та глибини їх антигромадської спрямованості і зумовленої нею ймовірності вчинення злочинних діянь. Можна виділити: а) осіб, які вперше виявили початкові ознаки соціальної неврівноваженості поведінки (порушення загальних норм моралі, правил нормального співіснування, незначні правопорушення), і які легко підпадають під негативний вплив; б) осіб, поведінка та спосіб життя яких свідчить про їх неповагу до соціальних норм, про наявність системності у їхніх діях; в) осіб, які раніше вчиняли злочини. В рамках цих типологічних груп слід мати на увазі особливості індивідуальних характеристик осіб, стосовно яких обираються заходи профілактики: особливості духовної сфери людини, життєвий досвід, звичні форми поведінки, специфіку умов, у яких формувалась особистість тощо. Знання типологічних та індивідуальних особливостей дозволяє виробити найбільш оптимальну програму соціального оздоровлення особистості.

Вимога педагогічної правильності заходів профілактичного впливу на індивіда означає їх відповідність основним науково-педагогічним засобам та методам (виховання в колективі, поєднання переконання та примусу, індивідуальний підхід тощо). Наступна вимога полягає у забезпеченні взаємодомовленості, послідовності та безперервності цих заходів. Кожний захід профілактичного впливу на особу повинен впливати із попереднього, підсилувати та розвивати його. Дана вимога може бути реалізована лише у

тому випадку, коли заходи індивідуальної профілактики будуть проводитись планомірно.

Заходи профілактичного впливу повинні носити саме індивідуальний характер. Дійовість індивідуальної профілактики злочинів у великій мірі залежить від того, наскільки її заходи будуть враховувати реальні особливості конкретної особистості, умови її життя. При плануванні та здійсненні заходів індивідуальної профілактики слід звертати увагу на риси особи, які свідчать про її приналежність до певного соціального типу.

Класифікація заходів індивідуальної профілактики в літературі ще недостатньо розроблена. Автори монографії “Профілактика злочинів” поділяють заходи індивідуальної профілактики за змістом завдань, на вирішення яких вони спрямовані: а) інформаційні заходи; б) заходи впливу; в) заходи контролю [17, ст.130].

До інформаційних відносяться заходи з виявлення осіб, які потребують профілактичного впливу, а також заходи, пов’язані з накопиченням інформації, необхідної для правильної побудови роботи з цими людьми. Саме заходи впливу покликані забезпечити усунення дефектів соціалізації особистості, а також утримати її у міру можливості від злочину. Завдання заходів контролю полягає в тому, щоб з’ясувати, які результати принесли заходи впливу і залежно від цього або визнати профілактичний вплив достатнім, або застосувати додаткові заходи впливу.

Заходи впливу, в свою чергу, можна поділити за методом їх проведення на три підкласи: заходи переконання, заходи примусу та заходи допомоги. Заходи переконання носять чисто виховний характер, вони жодною мірою не обмежують права особи, стосовно якої здійснюється профілактика. Основою для застосування заходів примусу завжди виступають конкретні протиправні вчинки особи, причому вчинки реально встановлені. Заходи допомоги повинні полягати головним чином у налагодженні відношень особи – об’єкта впливу, із соціальним середовищем (допомогти стати рівноправним членом колективу, вивести його з-під негативного впливу тощо).

О.В. Філімонов класифікує заходи індивідуального профілактичного впливу у відповідності до правового примусу. Він виділяє дві відносно самостійні групи заходів: ті, що спрямовані безпосередньо на попередження злочинів, і ті, що мають на меті з'ясувати підґрунтя для подальшого індивідуально-профілактичного втручання з боку державних органів та громадськості.

При цьому в першій групі цих заходів О.В. Філімонов виділяє:

- ✓ заходи виховання особи, щодо якої застосовується профілактичний вплив: попередження, офіційна засторога про недопустимість такої поведінки, направлення інформації за місцем роботи чи навчання для вживання інших мір громадського впливу;

- ✓ заходи усунення чи нейтралізації умов, які об'єктивно сприяють вчиненню злочинів;

- ✓ заходи, які поєднують у собі функції виховання та усунення умов, що сприяють вчиненню конкретних злочинів [237, с.56-57].

Індивідуальна профілактика охоплює собою вплив не тільки на особистість, від якої можна очікувати злочинів, а й на мікросередовище цієї особистості. Вирішення другого із цих завдань можна досягнути за допомогою різних заходів. В одних випадках слід впливати на мікросередовище з тим, щоб змінити характер впливу на особу, в інших – радикально змінити саме мікросередовище. Вибір цих заходів повинен залежати від міри занедбаності соціального середовища, можливостей його перебудови у бажаному напрямку, інтенсивності його впливу на особу та інших обставин.

Індивідуальна профілактика злочинної поведінки завжди пов'язана із значними труднощами, адже її заходи спрямовані на конкретного члена нашого суспільства. Це не є впливом активного суб'єкта на пасивний об'єкт, а специфічною формою міжособистісного зв'язку, в якому одна сторона намагається трансформувати, скерувати поведінку іншої у бажаному для суспільства напрямку. Робота з людьми завжди є важкою справою, особливо складно працювати із таким контингентом, як особи, від яких з високою

ймовірністю можна очікувати вчинення злочинів. І тому ефективність їх індивідуальної профілактики багато в чому залежатиме від усвідомлення суб'єктами профілактичної діяльності важливості та корисності цієї соціальної функції, а також від їх уміння встановити зв'язок з особами, які схильні до злочинів, тісний психологічний зв'язок та переконати у неправомірності їх поведінки.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження причинного комплексу злочинності в Україні протягом часу становлення її як незалежної держави, дозволило обґрунтувати наступні висновки:

1. На стан і динаміку злочинності в Україні у період 1991-2006 рр., справляли суттєвий вплив соціальні процеси глобального характеру, які проходили на той час у державі. Поштовхом до розвитку цих процесів став розпад колишнього СРСР та здобуття нашою країною незалежності. Масштабні зміни, які відбувалися на той момент у політичній, економічній, соціальній сферах нерідко викликали коригування життєвих планів і перспектив наших громадян у сторону конфлікту із законом.

2. У досліджуваному періоді соціального розвитку України як незалежної держави можна вирізнити три основні етапи, з якими, в свою чергу, слід пов'язувати і показники злочинності.

На першому етапі (1991-1995 рр.) відбувалося стрімке падіння життєвого рівня населення. Загальнокризова ситуація у різних сферах суспільного життя зумовила зростання рівня злочинності в країні на цьому етапі (**етапі злочинної експлозії**) – кількість зареєстрованих органами внутрішніх справ злочинів збільшилась з 480,5 тис. у 1991 р. до 539,3 тис. у 1993 р. та 641,9 тис. у 1995 р. Зросли (за окремими видами злочинів) показники насильницької злочинності (наприклад, у 1995 р. приріст умисних вбивств до 1992 р. склав 30%, тілесних ушкоджень різних ступенів тяжкості – 15,8%); показники загальнокримінальної

корисливої злочинності (наприклад, у 1995 р. приріст шахрайств до 1992 р. становив 76%, крадіжок – 15,9%); показники економічної злочинності, при чому приріст зареєстрованих злочинів у сфері господарської діяльності склав у 1995 р. порівняно з 1992 р. – 64,4%.

На другому етапі – **етапі стабілізації** (1996-1999 рр.), – поступово зменшується падіння життєвого рівня населення, за окремими напрямками вдалося стабілізувати ситуацію, незважаючи на неприйнятність окремих соціально-економічних показників. Реалізація комплексу правових, організаційних і практичних заходів, відповідно, змінили криміногенну ситуацію в державі, розширили спектр позитивних тенденцій в організації профілактики злочинних проявів. Починаючи з 1996 р. на даному етапі відбулися позитивні зміни у структурі і динаміці злочинності, зменшилась кількість зареєстрованих злочинів. Зменшення кількості злочинів відбулося за рахунок злочинів насильницького і загальнокримінально корисливого спрямування. Однак кількість злочинів у сфері економіки збільшилась і склала у 1999 р. 11,8% від загального числа зареєстрованих злочинів.

Третій етап (2000-2006 рр.) – **етап маятникового коливання**, – характерний коливаннями рівня зареєстрованих злочинів в бік його зменшення чи зростання. Тенденція до зниження рівня злочинності, зафіксована у 2002-2003 роках, в подальшому була втрачена – впродовж 2003 р. в державі було зареєстровано 566,4 тис. злочинів, що на 23% більше, ніж у 2002 р. У 2004-2006 рр. органами внутрішніх справ було зареєстровано 527,8 тис., 485,7 тис. і 420,9 тис. злочинів відповідно.

3. У зазначений період економічний фактор безсумнівно чітко корелював зі станом та динамікою злочинності в державі. Внаслідок проголошених курсів переходу від командно-адміністративної економіки соціалізму до ринкової економіки не заставили себе чекати такі наслідки, як падіння виробництва, безробіття і подальше масове зубожіння населення, розбалансованість економіки, інфляція і гіперінфляція, зниження продуктивності праці тощо. Спостерігались значні темпи спаду обсягів виробництва промислової продукції

і товарів народного споживання. Взагалі економічна політика в Україні характеризувалась, поряд з позитивними, і рядом негативних обставин, а саме: ринкові перетворення здійснювались непослідовно, супроводжувались прийняттям необдуманих і поспішних рішень; в умовах зламу старої соціально-економічної структури не було забезпечено чіткого контролю за розвитком економічної ситуації з боку державних розпорядчо-управлінських структур; основна маса населення не була підготовлена до докорінних реформ у сфері економіки.

Економічні процеси, що відбувалися в державі, адекватно відбивалися на розвитку криміногенної ситуації в країні. Стрімке соціальне й економічне розшарування населення, що проявилось у появі незначного відсотка дуже багатих людей поруч з основною частиною, що перебувала за межею бідності, зміни у мотиваційній сфері кримінальної поведінки, потягнули за собою розподіл злочинності на “багату” (злочинність осіб з високими матеріальними можливостями) і “бідну” (злочинність незаможних людей). Економічні негаразди в Україні після 1991 року зумовили різке зростання кількості традиційних корисливих та економічних злочинів, появу нових видів злочинної поведінки (у сферах зовнішньоекономічної діяльності, кредитно-фінансовій, підприємництва, приватизації тощо), рівня корумпованості чиновницького апарату, вирівнювання відсотку міської і сільської злочинності тощо. Економічний фактор впливає на злочинність і опосередкованим чином, оскільки різка стратифікація населення за рівнем доходів викликає таку психологічну атмосферу в суспільстві, що веде не тільки до вчинення різного роду протиправних посягань, а й до морального виправдовування вчинюваних злочинів.

4. У досліджуваний період нового якісного значення набув політичний фактор. У період колишнього СРСР, коли панувала єдина державна ідеологія та одна політична партія, яка цю ідеологію впроваджувала в життя, неможливо було уявити собі ситуацію боротьби за владу численних політичних партій, активного протистояння між собою різних гілок влади (передусім законодавчої

і виконавчої), участі у законотворчій діяльності осіб із сумнівним, а інколи із злочинним минулим. Радикальна ж зміна політичної системи в Україні у 1991 році та поступова поява політиків так званої “нової формації” засвідчили той факт, що політичні конфлікти в нашому суспільстві тісно межують із злочинними проявами, прямо впливаючи на їх кількісні і якісні показники. Такого роду конфлікти нерідко тягнули за собою підриви міжнаціональних та міжрелігійних відносин, політичні фігури державного масштабу дозволяли використовувати для боротьби із своїми конкурентами суто кримінальні способи. Відповідно політична нестабільність у державі, що спостерігалась в Україні, безпосередньо пов’язана із подальшою економічною та соціальною ситуацією в суспільстві.

5. Зі станом і динамікою злочинності в країні у досліджуваній період взаємодіяли і інші соціальні фактори (ідеологічний, організаційно-управлінський, демографічний, еколого-техногенний, соціальні хвороби нашого суспільства тощо). Серед основних чинників вищезазначених факторів, які певним чином обумовлювали та визначали показники злочинності, слід назвати наступні: ідеологічного змісту – незадовільна політика держави у плані виховання правової культури, культури побуту (культури сімейно-шлюбних відносин) та культури поведінки громадян, засилля теле- і газетного простору продукцією, що пропагує насильство, жорстокість, цинізм; організаційно-управлінського спрямування – низький рівень організації діяльності державних структур, безвідповідальність державних службовців, помилки у доборі керівних кадрів; демографічного напрямку – негативні зрушення у відтворенні населення, зниження рівня народжуваності, підвищення смертності; поширення алкоголізму, наркоманії, токсикоманії і ін.

Фактор ідеологічного змісту у взаємодії із економічним зумовив зміни у соціально-демографічній та кримінально-правовій структурі злочинності: стійку тенденцію до зростання освітнього рівня злочинців, втягування ж у злочинність верств населення, які раніше вважалися кримінологічно благополучними (людей з вищою та середньою спеціальною освітою, наукових

співробітників і т. д.), викликало якісні зміни злочинності, яка все частіше стала зачіпати сфери діяльності, пов'язані з використанням високих технологій; появу злочинів на релігійному підґрунті і т.д. Демографічний фактор проявив себе у значному коливанні рівня смертності населення від вбивств, самогубств, нещасних випадків та інших зовнішніх дій; вплив на злочинність міграційних процесів потягнув за собою активізацію діяльності організованих злочинних груп у цій сфері з ознаками злочинного промислу та суттєве зростання криміналізації суспільства в прикордонних районах України; неприйнятна політика держави у протидії наркоманії привела до різкого зростання рівня злочинів у сфері наркотиків та злочинів, вчинених під безпосереднім їх впливом на організм, змін у структурі даного виду злочинності: омолодженню та фемінізації, залученню всіх соціальних груп тощо.

6. Самостійним елементом (складовою) політики у сфері боротьби зі злочинністю є кримінологічна (профілактична) політика, під якою слід розуміти вироблену Українською державою та здійснювану на підставі основоположних правових принципів стратегію і тактику виявлення, аналізу і оцінки причинного комплексу злочинності, розробку найбільш оптимальних напрямів по реалізації заходів, метою яких є досягнення позитивних зрушень в характеристиках злочинності, ліквідація або зниження потенціалу криміногенних факторів, що її детермінують.

Завдання кримінологічної (профілактичної) політики пов'язані із:

- 1) визначенням загальних засад здійснення профілактичної діяльності;
- 2) виявленням, аналізом і оцінкою явищ об'єктивно-суб'єктивної дійсності, які можуть бути віднесені до категорії причин і умов злочинності та потребують попереджувального впливу;
- 3) формуванням в теорії і реалізації на практиці найбільш оптимальних стратегічних і тактичних напрямів запобігання і протидії різним видам злочинної діяльності, обранням ефективних заходів та засобів, що мають своєю метою усунення (блокування, нейтралізацію) криміногенних факторів, зміну антигромадської спрямованості особи тощо;

4) взаємодією з іншими елементами (складовими) політики у сфері боротьби зі злочинністю.

Центральним місцем кримінологічної політики нашої держави повинне бути створення і розвиток на сучасному рівні конкретної системи профілактики (попередження) злочинів, яка має бути визначена на законодавчому рівні (із прийняттям Закону України “Про профілактику правопорушень”) та деталізована підзаконними нормативно-правовими актами.

7. Вбачається, що основними напрямками зменшення рівня конфліктності у сферах, що потребують профілактичного впливу, мають виступати:

✓ у економічній сфері державні зусилля повинні бути спрямовані на розробку перспективного плану розвитку, виконання практичних положень якого зумовило б загальне оздоровлення економіки країни. В комплексі першочергових заходів економічного характеру необхідно виділяти: розвиток виробництва, зміцнення національної валюти та зменшення інфляції, контроль за джерелами поповнення та каналами реалізації бюджету, боротьбу із тіньовою економікою, ефективне регулювання процесів, що відбуваються у сферах зовнішньоекономічної діяльності, кредитно-фінансовій, підприємництва, створення робочих місць і збільшення зайнятості населення, підвищення рівня доходів та постійне його коригування в залежності від фінансово-економічних показників розвитку держави та ін.;

✓ у політичній сфері: забезпечення “прозорих” виборів депутатів Рад усіх рівнів, чіткий розподіл повноважень та меж компетенції органів місцевого самоврядування і державних органів існуючих автономних утворень, цивілізована процедура проведення передвиборної боротьби, різноманітних акцій опозиційно налаштованих груп та партій тощо;

✓ у соціальній сфері: масштабні соціальні перетворення в державі безумовно справлять позитивний ефект на демографічну і медичну ситуацію в державі, заходи, що покращать стан речей, повинні бути спрямовані на позитивні зрушення у відтворенні населення, підвищення абсолютних і відносних показників народжуваності, зниження рівня смертності, боротьбу з

захворюваннями різної етимології (СНІДу, хвороб, що передаються статевим шляхом, туберкульозу) тощо.

8. Обґрунтовано необхідність внесення змін і доповнень до чинного законодавства України з метою посилення його профілактичного потенціалу. Кодекс законів про працю України доцільно доповнити нормою, що передбачала б матеріальну відповідальність господарюючих суб'єктів за невиконання встановленого ст.ст. 196,197 обов'язку бронювання прийняття молоді на роботу та надання їй першого робочого місця. Дана відповідальність полягала б у щорічній сплаті відділенням Фонду соціального страхування на випадок безробіття штрафних санкцій у розмірі середньої річної заробітної плати на підприємстві за кожне робоче місце, не зайняте молоддю. Необхідно посилити вимоги, що ставляться до реєстрації релігійних організацій у Законі України “Про свободу совісті та релігійні організації” – в плані кількісного і вікового цензу засновників; перелік випадків припинення діяльності релігійної організації у судовому порядку (ст.16) уявляється необхідним доповнити випадками поєднання обрядової чи проповідницької діяльності з посяганнями на права (зокрема, майнові) громадян; проведення обрядів, які суперечать суспільним нормам; навернення громадян у свою віру шляхом обману чи насилля. В Законі України “Про захист суспільної моралі” слід передбачити відповідальність за виробництво та розповсюдження продукції, що принижує або ображає націю чи особистість за національною ознакою, пропагує наркоманію, токсикоманію, алкоголізм, тютюнопаління і ін. У Законі України “Про основи містобудування” доцільно передбачити структурним компонентом комплексної державної експертизи проектів об'єктів містобудування кримінологічну експертизу, яка б оцінювала можливість впливу цієї діяльності на протиправну поведінку в окремому районі.

9. Уявляється за необхідне відновити діяльність спеціальних профілактичних підрозділів, які б функціонували на загальнодержавному і регіональному (обласному) рівнях. Новостворювані відділи повинні займатися аналітичною, методичною, координаційною діяльністю, поєднаною з наявністю

у них реальних можливостей здійснення впливу на ситуацію. У функціональних обов'язках даних підрозділів повинно бути виявлення факторів, що визначають рівень злочинності, та оцінка ступеня їх актуальності на певному етапі розвитку; виявлення, відповідно до розроблених методик, осіб, антисоціальна спрямованість дій яких свідчить про можливість вчинення ними в майбутньому злочинів, подальші їх дії за принципом виставлення "червоних карток". Запропонована класифікація спеціально-профілактичних заходів протидії злочинності, які можна розподілити за: 1) змістовним наповненням – соціально-економічні, соціально-політичні, соціально-демографічні, ідеологічні і культурно-виховні, організаційно-управлінські і ін.; 2) ступенем пріоритетності – заходи, здійснювані суб'єктами, попередження злочинів для яких є головним із обов'язкових статутних функціональних завдань, передбачених чинним законодавством, та заходи, здійснювані суб'єктами, для яких вказана діяльність не є головним статутним функціональним завданням; 3) моментом актуалізації – постійні, тобто заходи, що здійснюються спеціалізованими суб'єктами постійно у процесі здійснюваної попереджувальної діяльності та періодичні, тобто заходи, що здійснюються суб'єктами з певною циклічністю, з огляду на настання актуалізуючих факторів.

Таким чином, отримані результати дають досить чітке уявлення про взаємодію соціальних факторів із показниками злочинності з 1991 по 2006 роки. Дослідження дозволяє прогнозувати подальший розвиток подій, а також виявляти відповідні причини та умови, які сприяють зростанню рівня злочинності, і справляти на них конкретний профілактичний вплив.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Аванесов Г.А.* Криминология и социальная профилактика. – М., 1980. – 528 с.
2. *Аванесов Г.А.* Криминология. – М.: Академия МВД СССР, 1984. – 500 с.
3. *Алексеев А.И.* Правовые основы профилактики преступлений органами внутренних дел: Лекция. – М.: Московская ВШ МВД СССР, 1980. – 148 с.
4. *Аналіз роботи судів загальної юрисдикції у I півріччі 2005 р. (за даними судової статистики)* // www.scourt.gov.ua/clients/vs.nst/
5. *Антонян Ю.М.* Личность преступника: методика изучения и проблемы воздействия. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1988. – 342 с.
6. *Антонян Ю.М.* Механизмы преступного поведения. – М.: Наука, 1981. – 220 с.
7. *Антонян Ю.М., Бородин С. В.* Преступность и психические аномалии. – М.: Наука, 1987. – 284 с.
8. *Антонян Ю.М.* Социальная среда и формирование личности преступника (неблагоприятное влияние на личность в микросреде). – М., 1975. – 158 с.
9. *Ахтирська Н.М., Войтович Є.М., Сергач О.І., Хряпінський П.В.* Злочинність в Запорізькій області за 2000 р.: Стан, динаміка та тенденції // www.ckrime-research.iatp.org.ua/library/crimes.htm
10. *Бабаев М.М.* Причины преступности и меры борьбы с ней. – М., 1974. – 162 с.
11. *Бафия Е.* Проблемы криминологии: диалектика криминогенной ситуации. – М.: Прогресс, 1978. – 149 с.
12. *Белокобыльская Г.К., Голоднюк М.Н.* Проблемы криминологической детерминации // Вестник Московского университета. Серия 2-я. Право. – 1985. - №6. – с.32-35.

13. *Берлач А.* Зовнішньоекономічна діяльність АПК в Україні: запобігання злочинності в цій сфері // *Право України.* – 1999. – №11. – с.55-57.
14. *Білецький В.* Удосконалення боротьби із злочинами у сфері зовнішньоекономічної діяльності // *Право України.* – 1997. - №9. - с.32-35.
15. *Білецький В.* Фіктивне підприємництво і економічна злочинність // *Право України.* – 1997. – №5. – с.34-36.
16. *Блувштейн Ю.Д.* Предупреждение преступлений. – Минск, 1980. – 319 с.
17. *Блувштейн Ю.Д., Зырин М.И., Романов В.В.* Профилактика преступлений. – Минск: Издательство “Университетское”, 1986. – 286 с.
18. *Бойко А.* Загальнотеоретичний аналіз соціально-економічних та соціально-психологічних причин та умов економічної злочинності // *Вісник ЛДУ. Серія юридична.* – 2000. – Випуск №35. – с.25-28.
19. *Бородин С.В.* Борьба с преступностью: теоретическая модель комплексной программы. – М.: Наука, 1990. – 245 с.
20. *Вандышев А., Овчинский В.* Стратегия профилактики // *Советская юстиция.* – 1991. – №1. – с.21-24.
21. *Вермеш М.* Основные проблемы криминологии / Под ред. Стручкова Н. А. – М.: Прогресс, 1978. – 135 с.
22. *Влияние* социальных условий на преступность (Сборник научных трудов). – М.: Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1983. – 268 с.
23. *Волков Б.С.* Детерминистическая природа преступного поведения. – Казань: Издательство Казанского университета, 1975. – 164 с.
24. *Воронин Э.И., Воронин С.Э.* Деятельность следователя органов внутренних дел по раскрытию и предупреждению преступлений. – Хабаровск, 1992. – 180 с.
25. *Гаухман Л.Д.* Правовые основы предупреждения преступлений. – М., 1990. – 296 с.

26. Гега П., Доля Л. Криміногенна ситуація в Україні за роки її незалежності // Прокуратура. Людина. Держава. – 2004. - №12 (42). – с.82-92.
27. Гегель Г.Ф. Энциклопедия философских наук. – М.: Мысль, т.1, 1975. – 440 с.
28. Генезис преступного поведения (Сборник статей). – Тарту, 1980. – 120 с.
29. Гернет М.Н. Избранные произведения. – М.: Юридическая литература, 1974. – 315 с.
30. Гернет М.Н. Общественные причины преступности. Социальное направление в науке криминального права. – М., 1906. – 160 с.
31. Герцензон А.А. Введение в советскую криминологию. – М.: Юридическая литература, 1965. – 388 с.
32. Гилинский Л.И. Проблема причинности в криминологической науке // Советское государство и право. – 1986. - №8. – с.32-34.
33. Голина В.В. Криминологическая профилактика, предотвращение и пресечение преступлений. – К.: УМКВО, 1989. – 69 с.
34. Голина В.В. Поняття і характеристика предмету спеціальної профілактики злочинів // Радянське право. – 1984. – №1. – с.54-57.
35. Голина В.В. Попередження злочинності. Лекція. – Харків, 1994. – 32 с.
36. Голина В.В. Работа органов внутренних дел и прокуратуры по предупреждению преступности: Учебн. пособие. – Харьков, 1981. – 210 с.
37. Голованов В.Г. Актуальные проблемы предупреждения правонарушений // Вестн. Белорус. ун-та. – Сер. 2. – Минск, 1990. – №1. – с.15-18.
38. Голоднюк М.Н., Зубкова В.И. Предупреждение преступности. – М., 1990. – 112 с.
39. Горбуза А.Д., Сибиряков С.Л. Профилактическая работа следователя органов внутренних дел: Лекция. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1985. – 72 с.
40. Горяинов К.К., Силаев А.И. Криминологическая обстановка и ее региональные особенности. – М.: ВНИИ МВД, 1985. – 84 с.

41. *Григорьев Н.И.* Алкоголизм и преступления в г. Санкт-Петербурге. – СПб: Типография П. П. Сайкина, 1900. – 143 с.
42. *Гришаев П.И.* Влияние социальных явлений на преступность. – М.: ВЮЗИ, 1984. – 276 с.
43. *Гришаев П.И.* Структура полной причины преступности. Классификация причин и условий преступности. – М.: ВЮЗИ, 1984. – 198 с.
44. *Даньшин И.Н.* Общетеоретические проблемы криминологии. – Х.: Прапор, 2005. – 224 с.
45. *Джуужа О.,* Мозоль А. Міграційні процеси та злочинність в Україні: їх взаємодія // Право України. – 1998. – № 7. – с.62-65.
46. *Джуужа О.,* Голосніченко Д., Чернявський С. Злочини у сфері кредитно-фінансової та банківської діяльності: криминологічний аналіз // Право України. – 2000. - №11. – с.43-45.
47. *Джуужа О.* Віктимологія на захисті прав і законних інтересів жертв злочину // Право України. – 2002. – №2. – с.133-138.
48. *Джуужа О.,* Кирилюк А. Криминологічна експертиза як один із напрямків криминологічної практики // Право України. – 2003. – №10. – с.95-100.
49. *Джуужа О.М.,* Василевич В.В., Кирилюк А.В. Теоретичні проблеми сучасного погляду на розвиток криминології // mndc.naiu.kiev.ua/Gurnal/6text/6_17htm
50. *Джуужа О.М.* Науково-практичний інтерес до становлення кримінально-виконавчої та криминологічної політики України // mndc.naiu.kiev.ua/Gurnal/11text/g11_20.htm
51. *Джуужа О.М.,* Мойсеев Є.М., Василевич В.В. Криминологія. Альбом схем (Загальна і Особлива частина): Навч. посібник / За заг. ред. О.М. Джуужи – К., 2000. – 360 с.
52. *Джуурук В.Ф.* Криминогенні аспекти банківсько-фінансової діяльності // Донецьк: НЭПИ НАУ. – 1996. – с.38-41.

53. *Дубинин Н.П., Карпец И.И., Кудрявцев В.Н.* Генетика, поведение, ответственность: о природе антиобщественных проступков и путях их предупреждения. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Политиздат, 1989. – 350 с.
54. *Дубинин Н.П., Карпец И.И., Кудрявцев В.Н.* О природе антиобщественных проступков и путях их предупреждения. – М.: Политиздат, 1982. – 284 с.
55. *Дубинин Н.П.* Философские и социальные аспекты генетики человека // Вопросы философии. – 1971. - №2. - с.57-60.
56. *Емельянов В.П.* Преступность лиц из психическими аномалиями. – Саратов, 1980. – 330 с.
57. *Єленський В.Є., Перебенесюк В.П.* Релігія, церква, молодь. – К.: “А.Л.Д.”, - 1996. – 180 с.
58. *Жалинский А.Э.* Социально-правовое мышление: проблемы борьбы с преступностью. – М.: Наука, 1989. – 189 с.
59. *Жалинский А.Э.* Специальное предупреждение преступлений в СССР. – Львов: Вища школа, 1976. – 193 с.
60. *Жалинский А.Э.* Условия профилактики преступлений. – М., 1978. – 133 с.
61. *Жалинский А.Э., Костицкий М.В.* Эффективность профилактики преступлений и криминологическая информация. – Львов: Издательство ЛГУ, 1980. – 212 с.
62. *Жижиленко А.А.* Преступность и ее факторы. – Петербург: Мир знаний, 1922. – 244 с.
63. *Жуков Н.М.* Предупредительная деятельность следователя по уголовному делу. – Саратов, 1990. – 180 с.
64. *Закалюк А.П.* Роль трудового коллектива в предупреждении правонарушений. – К.: Политиздат, 1973. – 119 с.
65. *Закалюк А.П.* Общественное воздействие и предупреждение правонарушений. – К.: Наукова думка, 1975. – 263 с.

66. *Закалюк А.П.* Прогнозирование и предупреждение индивидуального преступного поведения. – М.: Юридическая литература, 1986. – 144 с.
67. *Зарипов З.С.* Правовой механизм профилактики правонарушений. – Ташкент, 1990. – 79 с.
68. *Заросинський Ю.,* Рощина І. Запобігання злочинам: деякі питання теорії і практики // Право України. – 2003. – №10. – с.78-81.
69. *Звирбуль В.К.* О некоторых тенденциях в развитии криминологии. – М., 1973. – 188 с.
70. *Зеленецкий В.С.* Общая теория борьбы с преступностью. – Харьков: Основа, 1994. – 321 с.
71. *Зеленецкий В.С.* Предупреждение преступлений следователем. – Харьков: Вища школа, 1975. – 172 с.
72. *Зелінський А.Ф.* Кримінологія: курс лекцій. – Харків, 1996. – 259 с.
73. *Злочинність в Україні: Статистичний збірник.* – К., 1998. – 268 с.
74. *Злочинність у Полтавській області: стан та проблеми протидії* // www.mia.pl.ua/official/2004/2004_04/htm
75. *Зудин В.Ф.* Социальная профилактика преступлений. Криминологические и криминалистические проблемы. – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1983. – 54 с.
76. *Игошев К.Е.,* Устинов В.С. Введение в курс профилактики правонарушений. – Горький, 1977. – 93 с.
77. *Игошев К.Е.,* Шмаров И.В. Социальные аспекты предупреждения правонарушений: (Проблема социального контроля). – М.: Юрид.лит., 1980. – 176 с.
78. *Иниаков С.М.* Криминология: Учебник. – М., 2000. – 388 с.
79. *Исмаилов И.А.* Преступность и уголовная политика / Актуальные проблемы организации борьбы с преступностью. – Баку, 1990. – с.55-59.
80. *Исмаилов И.А.* Проблемы предупреждения преступлений. – Баку, 1990. – 172 с.

81. *Каиржанов Е.И.* Понятие, структура и виды профилактики преступлений. – Караганда: ВШ МВД СССР, 1986. – 87 с.
82. *Карпец И.И.* О природе и причинах преступности в СССР // Сов. государство и право. – 1966. – №4. – с.14-17.
83. *Карпец И.И.* Правовая наука и борьба с преступностью. – М.: Знание, 1967. – 212 с.
84. *Карпец И.И.* Преступность: иллюзии и реальность. – М.: Российское право, 1992. – 344 с.
85. *Карпец И.И.* Проблема преступности. – М.: Юридическая литература, 1969. – 167 с.
86. *Карпец И.И.* Современные проблемы уголовного права и криминологии. – М.: Юридическая литература, 1976. – 175 с.
87. *Кирилюк А.В., Джужа О.М.* Пенітенціарна кримінологія та спеціально-попереджувальна діяльність. Загальна частина. – К.: НВТ “Правник” – НАВСУ, 1997. – 264 с.
88. *Коваленко В.* Загально-соціальні умови профілактики злочинів в економічній сфері // Право України. – 2004. - №8. – с.12-17.
89. *Колб О.Г., Барчук А.І.* Запобігання злочинності у місцях позбавлення волі. – Луцьк: Вежа, 2000. – 55 с.
90. *Колб О.Г.* О механизме защиты прав, свобод и гарантий персонала учреждений исполнения наказаний Украины // Актуальные проблемы реформирования правовой системы Российской Федерации: Сборник материалов международной научно-практической конференции. - Ч.III. – Белгород: Изд-во БелГУ, 2002. – с.36-41.
91. *Колб О.Г.* Чи є альтернативи позбавленню волі в Україні // Проблеми вдосконалення правового регулювання щодо забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина в Україні: Матеріали Регіональної міжвузівської наукової конференції молодих вчених та аспірантів. – Івано-Франківськ, 2003. – с.214-221.

92. *Комплексное изучение системы воздействия на преступность (Методические и теоретические основы)* / Под ред. П.П. Осипова – Ленинград.: Издательство ЛГУ, 1978. – 194 с.
93. *Конституція України*. – Відомості Верховної Ради України. – 23 липня 1996 р. - №30.
94. *Костицький М.В.* Злочин можна попередити . – К., 1989. – 48 с.
95. *Коробейников Б.В., Селиванов Н.А., Скворцов К.Ф.* Изучение факторов, влияющих на изменение уровня и структуры преступности // Сов. государство и право. – 1982. – №1. – с.41-44.
96. *Кримінальний Кодекс України*. – Відомості Верховної Ради України. – 29 червня 2001 р. - №25-26.
97. *Криміногенна ситуація в Україні*. – К., 1998. – 278 с.
98. *Криміногенна ситуація в Україні у 2005 році* // mvsinfo.gov.ua/official/2006/01/012406_1.html
99. *Кримінологія: курс лекцій* / Ю.В. Александров, А.П. Гель, Г.С. Семаков. – К.: МАУП, 2002. – 294 с.
100. *Кримінология. Общая часть: Учеб. для вузов* / Н.А. Беляев, И.В. Волгарева, Н.М. Кропачев и др.; Под ред. В.В. Орехова. – СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 1992. – 211 с.
101. *Кримінологія. Особлива частина* / Під ред. І.М. Даньшина. – Харків: Право, 1999. – 230 с.
102. *Кримінологія: Загальна та Особлива частини* / За ред. проф. І.М. Даньшина. – Харків: Право, 2003. – 352 с.
103. *Кримінология* / Под ред. А.И. Долговой. – М.: Норма-Инфра, 1997. – 779 с.
104. *Кримінология* / Под ред. А.И. Долговой. – 3-е изд., перераб. и доп. - М.: Норма, 2005. – 912 с.
105. *Кримінологія і профілактика злочинів: Курс лекцій. У 2-х кн.* / Ю.В. Александров, А.П. Гаврилишин, О.М. Джужа та ін.; За ред. В. Г. Лихолоба – К., 1996. - Кн.1: Загальна частина. – 355 с.

106. *Кримінологія і профілактика злочинів: Курс лекцій. У 2-х кн.* / Ю.В. Александров, А.П. Гаврилишин, О.М. Джужа та ін.; За заг. ред. О.М. Джужа – К.: НАВСУ, 2000. кн.2: Особлива частина. – 378 с.
107. *Кримінологія* / За заг. ред. О.М. Джужа. – К.: Прецедент, 2004. – 208 с.
108. *Кримінологія* / Н.Н. Кондрашов, Б.А. Коробейников, Н.Ф. Кузнецова. – М.: Юридическая литература, 1988. – 374 с.
109. *Кримінологія* / Под ред. В.Н. Кудрявцева, В.Е. Эминова. – М.: Юрист, 1995. – 512 с.
110. *Кримінологія: Учебник* / Под ред. акад. В.Н. Кудрявцева, проф. В.Е. Эминова. – 2-е изд. перераб. и доп. – М., 2000. – 564 с.
111. *Кримінологія* / Под ред. Н.Ф. Кузнецовой, Г.М. Миньковского. – М.: БЕК, 1998. – 553 с.
112. *Кримінологія* / Под ред. В.К. Звирбуля, В.В. Ключкова, Н.Ф. Кузнецовой – М.: Юрид. лит., 1979. – 304 с.
113. *Крупка Ю.М.* Попередження побутових злочинів. – К.: Т-во “Знання”, 1988. – 48 с.
114. *Кудрявцев В.Н.* Преступность и нравы переходного общества. – М.: Гардарики, 2002. – 278 с.
115. *Кудрявцев В.Н.* Причинность в криминологии. – М.: Юридическая литература, 1968. – 176 с.
116. *Кудрявцев В.Н.* Причины правонарушений. – М., 1976. – 285 с.
117. *Кудрявцев В.Н.* Проблемы причинности в криминологии // Вопросы философии. – 1971. - №10. – с.23-26.
118. *Кудрявцев В.Н.* Стратегии борьбы с преступностью. – М.: ЮРИСТЪ, 2003. – 312 с.
119. *Кузнецова Н.Ф.* Преступление и преступность. – М.: Издательство Московского университета, 1969. – 208 с.
120. *Кузнецова Н.Ф.* Проблемы криминологической детерминации. – М., 1984. – 238 с.

121. *Кузьменко Б.* Корупція та економічна злочинність в сучасній Україні: вплив на національну безпеку держави // *Право України.* – 1997. – №7. – с.52-54.
122. *Курс кримінології: Підручник.* – У 2-х кн. / О.М. Джужа, П.П. Михайленко, О.Г. Кулик та ін.; За заг. ред. О.М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – Кн.1: Загальна частина. – 352 с.
123. *Курс кримінології: Підручник.* У 2-х кн. / О.М. Джужа, П.П. Михайленко, О.Г. Кулик та ін.; За заг. ред. О.М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – Кн.2: Особлива частина. – 480 с.
124. *Курс советской криминологии. Предупреждение преступности /* Под ред. В.Н. Кудрявцева, И.И. Карпеца, Б.В. Коробейникова. – М.: Юридическая литература, 1986. – 352 с.
125. *Курс советской криминологии: Предмет, методология, преступность и ее причины, преступник /* Под ред. Т.В. Дашкова, В.Н. Кудрявцева, В.В. Панкратова – М.: Юрид. лит., 1985. – 416 с.
126. *Лекарь А.Г.* Профилактика преступлений. – М.: Юридическая литература, 1972. – 182 с.
127. *Личность преступника /* Под ред. Б.С. Волкова – Казань: Издательство Казанского университета, 1972. – 187 с.
128. *Лопушанський Ф.А., Туркевич І.А.* Правопорушення та відповідальність. – К.: Наукова думка, 1982. – 112 с.
129. *Лопушанский Ф.А.* Следственная профилактика преступлений: Опыт, проблемы, решения. – К.: Наукова думка, 1980. – 132 с.
130. *Литвак О.М.* Держава і злочинність: Монографія. – К.: Атіка, 2004. – 304 с.
131. *Литвак О.М.* Державний вплив на злочинність. Кримінологічно-правове дослідження. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 278 с.
132. *Литвак О.М.* Злочинність, її причини та профілактика. – К., 1997. – 274 с.

133. *Литвак О.* Про причини зростання злочинності та умови, що цьому сприяють // Віче – 1997. - №11. – с.43-47.
134. *Лубський В.І.* Сучасний іслам і питання війни і миру. – К.: Знання, 1990. – 160 с.
135. *Лунеев В.В.* Преступность XX века. Мировой криминологический анализ. – М.: Норма, 1997. – 525 с.
136. *Люшненко М.* Як зміцнити порядок у ВТУ: точка зору практика // Право України. – 1992. - №3. – с.33-35.
137. *Марчук Ф.* Державний вплив на злочинність // Прокуратура. Людина. Держава. – 2004. - №10 (40). – с.68-73.
138. *Марцев А.И., Максимов С.В.* Общее предупреждение преступлений и его эффективность. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1989. – 166 с.
139. *Марценко Є.В.* Характеристика злочинності в АПК (кримінологічний аналіз) // Адвокат. – 2003. - №1. – с.14-17.
140. *Медицький І.Б.* Співвідношення соціального і біологічного як детермінантів злочинної поведінки // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Зб. наук. ст. – м. Івано-Франківськ. – 2001. – Вип. VI. – с.151-157.
141. *Медицький І.Б.* Деякі підходи до розуміння причин і умов злочинності // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Зб. наук. ст. – м. Івано-Франківськ. – 2002. – Вип. IX. – с.129-133.
142. *Медицький І.Б.* Поняття і сутність індивідуальної профілактики злочинів // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Зб. наук. ст. – м. Івано-Франківськ. – 2002. – Вип. X. – с.168-173.
143. *Медицкий И.Б.* Действие экономического фактора преступности в современных условиях // Сб. матер. междуна. научн.-практ. конференции “Актуальные проблемы реформирования правовой системы Российской Федерации”. – Часть III. – Белгород: изд-во БелГУ, 2002. – с.351-357.
144. *Медицький І.Б.* Механізм дії причин і умов злочинності // Нові Цивільний і Кримінальний кодекси – важливий етап кодифікації законодавства

України: Матер. наук.-практ. конф. [Івано-Франківськ] 3-4 жовтня 2002. / Редкол.: Басай В. Д. (гол. ред.) та ін. – Івано-Франківськ: Обласна друкарня, 2002. – с.176-178.

145. *Медицький І.Б.* Місце і роль профілактики злочинів в системі соціального контролю // Збірник матеріалів до лекцій по правовій тематиці для населення. – м. Івано-Франківськ. – Вип. 7. – 2002. – с.17-27.

146. *Медицький І.Б.* Міграція і урбанізація в сучасному суспільстві та їх вплив на динаміку злочинності // Наше право. – 2003. – №2. – с.61-64.

147. *Медицький І.Б.* Політичні конфлікти та злочинність // Наше право. – 2004. – №1. – с.53-56.

148. *Медицький І.Б.* Рілігійні переконання і злочинні прояви: кримінологічний аспект // Наукові записки. Серія “Право”. – Острог: Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2004. – – Острог, 2005. – с.309-312.

149. *Медицький І.Б.* До питання впливу окремих соціальних факторів злочинності на криміногенну ситуацію в Україні // Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини: Матер. VI Всеукраїнської наук.-практ. конф. [Острог] 28-29 квітня 2005. – с.338-339.

150. *Медицький І.Б.* До питання попередження злочинних проявів у місцях позбавлення волі // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Зб. наук. ст. – м. Івано-Франківськ. – 2005. – Вип. XV. – с. 187-192.

151. *Медицький І.Б.* Кримінологічна (профілактична) політика незалежної України // Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина в Україні: Матеріали Всеукраїнської міжвузівської наук. конф. молодих вчених та аспірантів (28 квітня 2006 р.) – м. Івано-Франківськ, - 2006. – с. 316-320.

152. *Медицький І.Б.* Концептуальні засади кримінологічної (профілактичної) політики // Матеріали науково-теоретичного семінару “Актуальні проблеми боротьби та попередження злочинності” (12-13 травня 2006 року). – м. Івано-Франківськ, - 2006. – с.61.

153. *Мельник М.* Запобігання корупції: поняття, рівні, напрямки // Підприємництво, господарство і право. – 2002. - №5. – с.63-66.
154. *Мельник М.І.* Корупція: сутність, поняття, заходи протидії: Монографія. – К.: Атіка, 2001. – 304 с.
155. *Мельник М.* Соціальна ціна корупції // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – №4. – с.85-88.
156. *Методологические вопросы изучения социальных условий преступности (Сборник научных трудов) / Под ред. В.К. Звирбуля, А.Б. Сахарова – М.: Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1979. – 143 с.*
157. *Міллер А.* Що таке причини та умови злочинів? // Право України. – 2001. – №5. – с.89-92.
158. *Миндагулов А.Х.* Принципы организации профилактики преступлений // Сов. государство и право. – 1981. – №12. – с.23-26.
159. *Миндагулов А.Х.* Причины преступности. – Хабаровск: Хабаровская ВШ МВД СССР, 1988. – 184 с.
160. *Михайленко П.П.* Кримінальне право, кримінальний процес та кримінологія України: (Статті, доповіді, рецензії): В 3-х томах. – К.: Генеза, 1999. – 944 с.
161. *Михайленко П.П., Гельфанд И.А.* Предупреждение преступлений – основа борьбы за искоренение преступлений. – М.: Юрид.лит., 1964. – 203 с.
162. *Наркотики и преступность / Отв. ред. И.П. Лановенко – К.: Наукова думка, 1994. – 354 с.*
163. *Никонов В.А.* Уголовное наказание и его общепредупредительное воздействие на преступность. – Тюмень, 1992. – 267 с.
164. *Ной И.С.* Методологические проблемы советской криминологии. – Саратов, 1975. – 221 с.
165. *Номоконов В.А.* Преступное поведение: детерминизм и ответственность. – Владивосток, 1989. – 157 с.

166. *Овчинников Б.Д.* Вопросы теории криминологии. – Ленинград, 1982. – 260 с.
167. *Овчинников Б.Д.* Теоретические предпосылки объяснения преступного поведения в аспекте соотношения социального и биологического (психофизиологического). – В сб.: Проблемы советского государства и права. – Вып. 6. – Иркутск, 1973. – 247 с.
168. *Огурцов Н.А., Маруков Ф.С.* Вопросы борьбы с преступностью в ИТК: Учебное пособие. – Рязань, 1978. – 72 с.
169. *Ожегов С.И.* Словарь русского языка. – М.: Рус. яз., 1970. – 816 с.
170. *Олександра Примаченко.* Уроки минулих виборів. За фальсифікації покарані окремі виконавці // www.zn.kiev.ua/nn/show/580/52309
171. *Оробець К.М.* Спеціально-кримінологічне попередження злочинності в місцях позбавлення волі // Митна справа. – 2004. - №3(33). – с.55-60.
172. *Пехов А.П.* Наследственность и социальная среда. // Здоровье. – 1969. – №12. – с.6-7.
173. *Питання боротьби із злочинністю (Збірник статей).* – К.: Академія правових наук України. – Випуск №3. – 1999. – 226 с.
174. *Питання боротьби із злочинністю (Збірник статей).* – К.: Академія правових наук України. – Випуск №5. – 2001. – 264 с.
175. *Практичне значення віктимології: [у контексті попередження злочинності]* // Юридичний вісник України. – 2003. - №17. – с.24.
176. *Преступность и ее предупреждение (Сборник статей) /* Под ред. Н.П. Кена, М.Д. Шаргородского. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1971. – 224 с.
177. *Проблемы причинности в криминологии и криминальном праве (межвуз. сборник) /* Редколлегия В.А. Номоконов и др. – Владивосток: Издательство Дальневосточного университета, 1983. – 342 с.
178. *Програма з'їзду кримінологів України “Стан, завдання, перспективи розвитку кримінології в Україні”.* – К., 2000.

179. *Послання* Президента України до Верховної Ради України “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році”. – К., 2003. – с.44.

180. *Послання* Президента України до Верховної Ради України “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році” // www.rada.gov.ua

181. *Послання* Президента України до Верховної Ради України “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році” // www.rada.gov.ua

182. *Про* захист суспільної моралі: Закон України від 20.10.03р. №1296-IV // www.rada.gov.ua

183. *Про* основи містобудування: Закон України від 11.16.92р. №2780-XII // www.rada.gov.ua

184. *Про* свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.91р. №987-XII // www.rada.gov.ua

185. *Про* державну програму боротьби із злочинністю: Постанова Верховної Ради України від 25.06.93р. №3325-XII // www.rada.gov.ua.

186. *Про* комплексну програму профілактики злочинності на 2001-2005 роки: Указ Президента України від 25.12.00р. №1376 // Офіційний Вісник України. – 2001. – №52. – с.31-58.

187. *Про* національну програму протидії зловживанню наркотичними засобами та їх незаконному обігу на 1994-1997 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 14.12.93р. №1034 // www.rada.gov.ua.

188. *Про* Основні напрями політики щодо грошових доходів населення України: Указ Президента України від 7.08.99р. №969 // Урядовий кур’єр. – 1999. – №182. – с.56-64.

189. *Про* Основні напрями соціальної політики на період до 2004 року: Указ Президента України від 24.05.00р. №717 // Урядовий кур’єр. – 2000. – №21. – с.14-21.

190. *Про* національну програму протидії зловживанню наркотичними засобами та їх незаконному обігу на 1994-1997 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 14.12.93р. №1034 // www.rada.gov.ua.

191. *Про* Програму боротьби із нелегальною міграцією на 1999-2000 роки: Постанова Кабінету Міністрів від 27.02.99р. №273 // www.rada.gov.ua
192. *Про* заходи Кабінету Міністрів України щодо реалізації Стратегії подолання бідності в Україні: Постанова Кабінету Міністрів України від 21.12.01р. №1712 // Офіційний Вісник України. – 2002. – №52. – с.22-35.
193. *Про* схвалення Концепції Комплексної програми профілактики правопорушень на 2006-2008 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 01.03.06р. №116-р // www.rada.gov.ua
194. *Про* затвердження Комплексної програми профілактики правопорушень на 2007-2009 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.12.06р. №1767 // www.rada.gov.ua
195. *Рощина І.* Нове у законодавстві України і перспективи запобігання злочинності // Право України. – 2004. – №3. – с.60-63.
196. *Савченко А.* “Відмивання” грошей: кримінально-правовий та порівняльний аспекти // Право України. – 1997. - №5. – с.54-57.
197. *Сафронов С.* Профілактична діяльність слідчого органів внутрішніх справ України // Право України. – 2002. – №2. – с.35-38.
198. *Сахаров А.Б.* О концепции причин преступности в социалистическом обществе // Сов. государство и право. – 1976. – №9. – с.42-44.
199. *Сахаров А.Б.* О личности преступника и причинах преступности в СССР. – М.: Росюриздат, 1961. – с.23-26.
200. *Семаков Г.С.* Криминологія: курс лекцій. – К., МАУП, 1999. – 126 с.
201. *Сергиевский В., Орынбаев Р.* Проблемы профилактики преступлений. – Алма-Ата, 1991. – 221 с.
202. *Скрибець В.* Тенденції корисливої злочинності в сільській місцевості та її особливості // Право України. – 1997. – №11. – с.66-68.
203. *Советский* энциклопедический словарь. – М., “Советская энциклопедия”, 1981. – 1600 с.
204. *Социальный* мониторинг “Инногенти” – Исследовательский центр ЮНИСЕФ “Инногенти” (Флоренция), 2003. – 137 с.

205. *Социальная профилактика правонарушений: советы, рекомендации.* / Под ред. Д.А. Каримова, М.М. Бабаева, А.Э. Жалинского. – М.: “Юридическая литература”, 1989. – 234 с.
206. *Статистичний щорічник України за 1991 рік.* – К.: “Техніка”, 1992. – 468 с.
207. *Статистичний щорічник України за 1992 рік.* – К.: “Техніка”, 1993. – 464 с.
208. *Статистичний щорічник України за 1993 рік.* – К.: “Техніка”, 1994. – 494 с.
209. *Статистичний щорічник України за 1994 рік.* – К.: “Техніка”, 1995. – 565 с.
210. *Статистичний щорічник України за 1995 рік.* – К.: “Техніка”, 1996. – 576 с.
211. *Статистичний щорічник України за 1996 рік.* – К.: “Українська енциклопедія”, 1997. – 618 с.
212. *Статистичний щорічник України за 1997 рік.* – К.: “Українська енциклопедія”, 1998. – 624 с.
213. *Статистичний щорічник України за 1998 рік.* – К.: “Техніка”, 1999. – 576 с.
214. *Статистичний щорічник України за 1999 рік.* – К.: “Техніка”, 2000. – 644 с.
215. *Статистичний щорічник України за 2000 рік.* – К.: “Техніка”, 2001. – 598 с.
216. *Статистичний щорічник України за 2001 рік.* – К.: “Техніка”, 2002. – 608 с.
217. *Статистичний щорічник України за 2002 рік.* – К.: “Консультант”, 2003. – 624 с.
218. *Статистичний щорічник України за 2003 рік.* – К.: “Консультант”, 2004. – 593 с.

219. *Статистичний довідник України за 2004 рік.* – К.: Видавництво “Консультант”, 2005. – 256 с.
220. *Статистичний бюлетень за 2005 р.* – К.: Держ. к-т статистики України, 2006. – 215 с.
221. *Статистичний бюлетень за січень-березень 2006 р.* – К.: Держ. к-т статистики України, 2006. – 223 с.
222. *Статистичний бюлетень за 2006 р.* – К.: Держ. к-т статистики України, 2007. – 167 с.
223. *Статистичний бюлетень за січень 2007 р.* – К.: Держ. к-т статистики України, 2007. – №2. – 173 с.
224. *Статистичний бюлетень за січень-травень 2007 р.* – К.: Держ. к-т статистики України, 2007. – 105 с.
225. *Стручков Н.А.* О механизме взаимного влияния обстоятельств, обуславливающих совершение преступлений // Сов. государство и право. – 1966. – №10. – с.32-35.
226. *Стручков Н.А.* Преступность как социальное явление. – Ленинград, 1979. – 352 с.
227. *Таганцев Н.С.* Русское уголовное право. – М.: Наука, т.1, 1994. – 380 с.
228. *Тарарухин С.А.* Преступное поведение: социальные и преступные черты. – М.: Юридическая литература, 1974. – 221 с.
229. *Теоретические основы предупреждения преступности /* Под ред. В.К. Звирбуля, В.В. Клочкова, Г.М. Миньковского. – М.: Юридическая литература, 1977. – 256 с.
230. *Теоретические вопросы изучения причинного комплекса преступности: Сборник научных трудов.* – М.: Академия МВД СССР, 1981. – 274 с.
231. *Травис Дж.* Международные стратегии предупреждения преступности в обществах переходного периода: проблемы и перспективы // Право и политика. – 2001. – №2. – с.8-11.

232. *Тузов А.П.* Профілактика правопорушень серед молоді. – К.: Політвидав, 1978. – 63 с.
233. *Укрепление законности и борьба с преступностью в условиях формирования правового государства: [Материалы конференции 29 ноября –1 декабря 1989 г.] / Редкол.: С.В. Бородин – М.: ИГПАН, 1990. – 360 с.*
234. *Устинов В.С.* Методы предварительного воздействия на преступников. – Горький, 1989. – 66 с.
235. *Ущановський В.* Тіньова економіка як інфраструктура організованої злочинності: сутність, тенденції розвитку, кримінально-правові проблеми // *Право України.* – 2001. – №2. – с.62-65.
236. *Федоренко Д.* Про особливості рівня злочинності в урбанізованих регіонах України // *Вісник Академії правових наук України.* – 2003. – №4. – с.208-218.
237. *Филимонов О.В.* Индивидуальная профилактика преступлений. – Томск, 1985. – 158 с.
238. *Филимонов О.В.* Профилактика преступлений и социальный контроль // *Правовые вопросы борьбы с преступностью на современном этапе.* – Томск, 1989 – с.38-41.
239. *Фріс П.Л.* Кримінальне право України. Загальна частина. – К.: Атіка, 2004. – 488 с.
240. *Фріс П.Л.* Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. – К.: Атіка, 2005. – 332 с.
241. *Фріс П.Л.* Кримінально-правова політика України. Автореф. дис... д-ра юрид. наук:12.00.08 / Київський Національний університет внутрішніх справ. – К., 2005. – с.35.
242. *Фридрих В.* Близнецы. – М., 1985. – 274 с.
243. ЦДАВО України, Ф. 1012, оп.2, спр. 241, с.35.
244. ЦДАВО України, Ф. 1314, оп.4, спр. 439, с.65-70.
245. ЦДАВО України, Ф. 2323, оп.7, спр. 456, с.24-28.
246. ЦДАВО України, Ф. 1220, оп.2, спр. 287, с.51-57.

247. ЦДАВО України, Ф. 1459, оп.8, спр. 512, с.41-44.
248. ЦДАВО України, Ф. 1871, оп.1, спр. 667, с.101-108.
249. ЦДАВО України, Ф. 1017, оп.2, спр. 184, с.76-82.
250. Чуб В.И., Судаков О.Э. Экономическая преступность в Украине и ее главные детерминанты // Тезисы докладов и выступлений, рекомендации “круглого стола” 16 ноября 1995. – Донецк, 1996. – с.72-76.
251. Шаkun В. Нинішні проблеми боротьби із злочинністю і урбанізація // Право України. – 1997. – №7. – с.34-37.
252. Шаkun В.І. Особливості вчинення злочинів у великих містах. – К.: Українська Академія внутрішніх справ, 1996. – 263 с.
253. Шаkun В.І. Суспільство і злочинність. – К.: Атіка, 2003. – 784 с.
254. Шестаков Д.А., Бурлаков В.Н. Специальная профилактика преступлений: проблемы и перспективы // Вестн. Ленингр. ун-та. – Сер.6. – Л., 1990. – Вып.4. – с.21-23.
255. Щедрин Н.В. Основы общей теории предупреждения преступности. Учебное пособие. – Красноярск, 1999. – 142 с.
256. Шнайдер Г.Й. Криминология. – М.: Универс, 1994. – 504 с.
257. mvsinfo.gov.ua/official/2006/01/012406_1.html
258. www.scnm.gov.ua
259. www.mns.gov.ua
260. <http://dialogs.org.ua/print.php?part=project ua&m id=9210>

ДОДАТКИ

Додаток А

АНКЕТА

1. Чи вважаєте Ви за необхідне прийняття Верховною Радою України Закону України “Про профілактику правопорушень” ?

- а) так
- б) немає потреби

2. Чи варто проводити спільні засідання працівників правоохоронних органів з метою вивчення й узагальнення результатів профілактичних заходів у попередженні злочинності?

- а) так
- б) ні
- в) достатньо діяльності координаційних комітетів
- г) інше
-

3. Чи ефективним є функціонування окремих служб у структурі правоохоронних органів, які займаються аналітичною діяльністю та виробленням практичних рекомендацій для профілактики злочинності?

- а) так
- б) ні
- в) інше
-

4. Чи в повному обсязі працівники правоохоронних органів використовують допомогу громадськості у розкритті та попередженні злочинів ?

- а) так
- б) в недостатньому обсязі
- в) інше
-

5. Чи варто відновити діяльність громадських формувань з охорони громадського порядку, які б тісно співпрацювали з працівниками правоохоронних органів?

- а) так
- б) ні
- в) інше
-

6. Чи виправдовує себе існуюча в правоохоронних органах практика отримання інформації від громадян про вчинені злочини чи злочини на стадії готування через спеціальні поштові скриньки, оприлюднення списків органів чи посадових осіб, до яких можна звернутись у разі необхідності ?

- а) так
- б) ні

- в) така практика не приносить ніякої користі
- г) інше
-

7. Чи має користь, на Вашу думку, для профілактики правопорушень організація публікацій з питань боротьби із злочинністю у засобах масової інформації та теле- і радіопередачах?

- а) так
- б) ні
- в) незначну користь
- г) інше
-

8. Чи впливає на зростання рівня злочинності пропаганда у телепередачах відвертих сцен насильства, “вільного статевого життя” тощо ?

- а) безперечно
- б) не впливає жодним чином
- в) вплив незначний і його можна залишити поза увагою

9. Чи виправданим буде впровадження конкретних заходів щодо обмеження надто частої появи у телепросторі низькопробної кінопродукції із сценами насильства, порнографії тощо?

- а) матиме значний ефект
- б) відбудуться незначні зміни
- в) позитивного результату це не принесе
- г) інше
-

10. Чи впливають на динаміку злочинності заходи щодо попередження посягань на особистість через регулярне патрулювання, створення стаціонарних постів силами МВС у найбільш криміногенних зонах?

- а) так
- б) ні
- в) в недостатньому обсязі
- г) інше
-

11. Як, на Вашу думку, організована згадана у п.10 діяльність ?

- а) питання організації не викликає жодних претензій
- б) дана діяльність здійснюється лише поверхнево
- в) інше
-

12. Чи організовується з боку правоохоронних органів профілактична робота із особами, які раніше вчинили злочини і яким чином?

- а) так

- б) ні
- в) організовується, але не задовільняє нагальних потреб
-

13. Як використовується працівниками правоохоронних органів аналіз слідчої та судової практики, узагальнення матеріалів кримінальних справ з метою виявлення і усунення конкретних причин та умов вчинення злочинів ?

- а) тільки для “своїх”
- б) сприяє при розслідуванні кримінальних справ
- в) використовується поверхнево
- г) інше
-

14. Чи приносить конкретні результати робота з узагальнення судами, органами внутрішніх справ, прокуратури інформації про причини вчинення повторних злочинів та умов, що сприяли їх вчиненню ?

- а) так
- б) ні
- в) інше
-

15. Чи здійснюються працівниками правоохоронних органів заходи щодо підвищення рівня правового виховання неповнолітніх та молоді (проведення круглих столів, занять у школах, вікторин на правові теми) і з якою регулярністю ?

- а) так, постійно
- б) так, але нечасто
- в) ні, вони не приносять користі
- г) інше
-

16. Чи проводяться працівниками правоохоронних органів регулярні рейди з метою виявлення неповнолітніх, схильних до алкоголізму і зловживання наркотиками; безнаглядних підлітків; осіб, які ухиляються від навчання ?

- а) так
- б) ні
- в) нерегулярно
- г) інше
-

17. Яка ефективність застосування заходів щодо адміністративного нагляду працівниками правоохоронних органів за особами, які відбули покарання за вчинені злочини ?

- а) значна
- б) недостатня
- г) інше

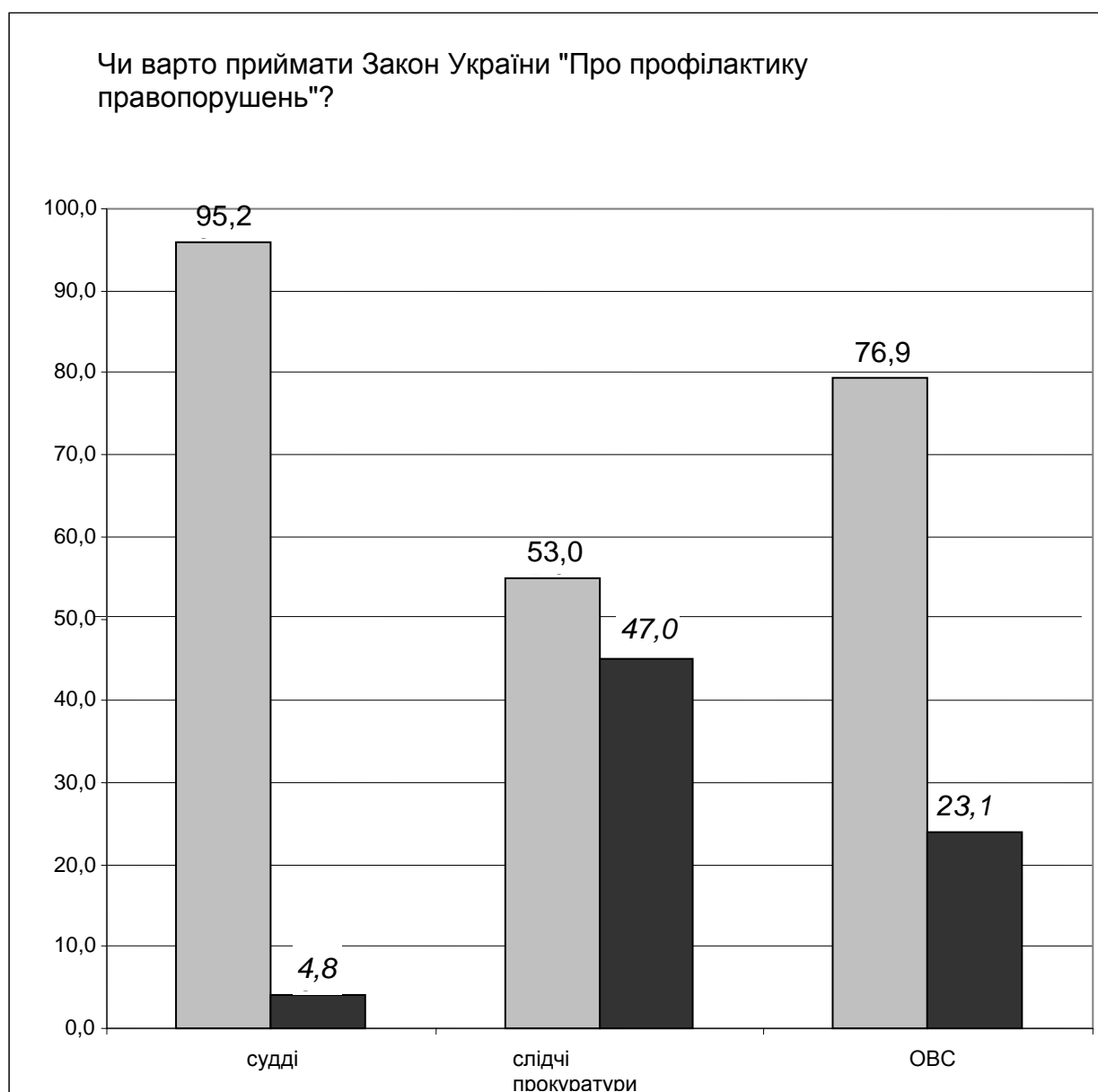
Додаток Б

Результати анкетування

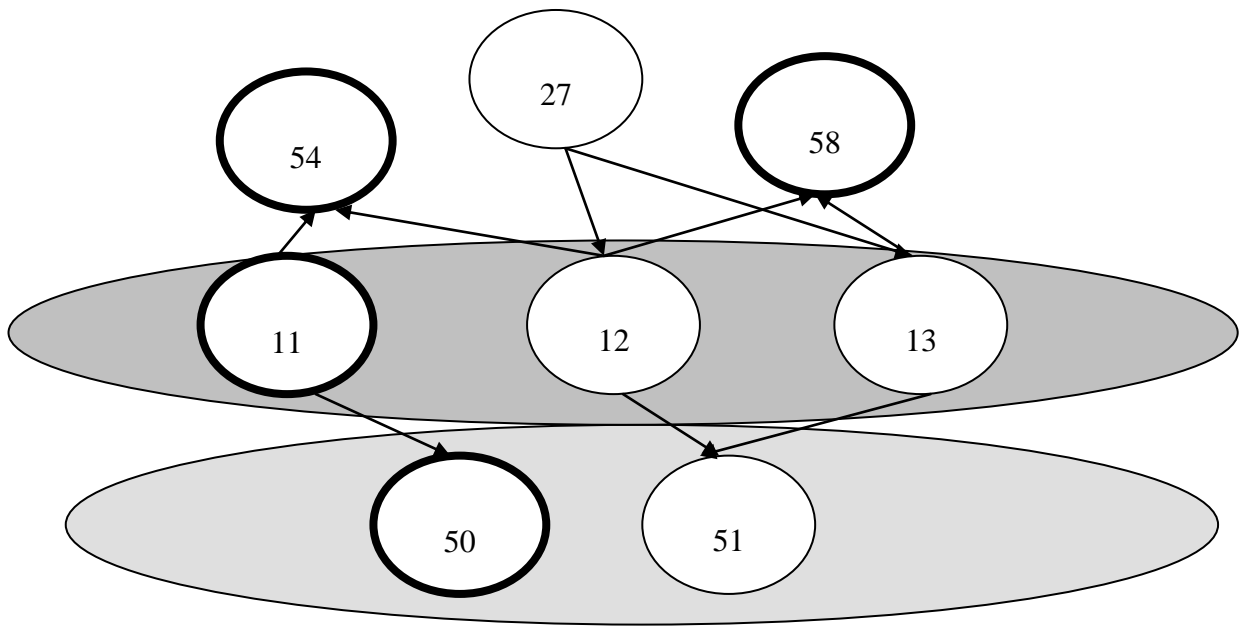
А н к е т а				
Запитання	судді	слідчі прокуратури	слідчі ОВС	всього
	%	%	%	%
1. Чи вважаєте Ви за необхідне прийняття ВР України Закону України “Про профілактику правопорушень”?				
так	95,2	53,0	76,9	77,0
немає потреби	4,8	47,0	23,1	23,0
2. Чи варто проводити спільні засідання працівників правоохоронних органів з метою вивчення й узагальнення результатів профілактичної діяльності?				
так	82,8	62,4	58,3	68,2
ні	4,6	19,6	23	15,5
достатньо діяльності координаційних комітетів	9,7	18	18,7	15,4
інше	2,9			0,9
3. Чи ефективним є функціонування окремих служб у структурі правоохоронних органів, які займаються аналітичною діяльністю?				
так	33,1	45,2	39,6	39,1
ні	45,5	38,4	53,9	47,7
інше	20,7	14,4	5,5	13,0
4. Чи в повному обсязі працівники правоохоронних органів використовують допомогу громадськості у розкритті та попередженні злочинів?				
так		9,6	4,4	4,5
в недостатньому обсязі	82,7	86,4	82,5	85,0
інше	16,5		12,1	10,3
5. Чи варто відновлювати діяльність громадських формувань по охороні громадського порядку?				
так	74,5	74,0	85,8	79,6
ні	24,8	19,2	13,2	18,9
інше		4,8		1,3
6. Чи виправдовує себе існуюча практика отримання інформації від громадян про вчинені злочини чи злочини на стадії готування...?				
так	46,9	67,2	72,6	63,4
ні	48,3	19,2	9,9	22,9
така практика не приносить ніякої користі		9,6	9,9	6,75
інше	4,1	4,8	3,3	4,0
7. Як на Вашу думку, має користь для профілактики правопорушень організація публікацій з питань боротьби со злочинністю у ЗМІ?				
так	53,8	62,4	69,3	63,4
ні	5,5	9,6	14,3	10,3
незначну користь	34,5	19,2	15,4	22,9
інше	5,5	4,8		3,1
8. Чи впливає на зростання рівня злочинності пропаганда у телепередачах відвертих сцен насильства, “вільного статевого життя” тощо?				
безперечно	86,9	91,2	89,1	90,4
не впливає жодним чином	8,3	4,8	3,3	5,4
вплив незначний (можна залишити поза увагою)	4,1		3,3	2,7
9. Чи виправданим буде впровадження конкретних заходів по обмеженню занадто частой появи у телепросторі такої продукції?				
матиме значний ефект	70,4	52,8	77	69,3
відбудуться малозначні зміни	20,7	33,6	14,3	22,0
позитивного результату це не принесе	8,3	9,6	7,7	8,5
10. Чи впливають на динаміку злочинності заходи по попередженню посягань на особистість через регулярне патрулювання... ?				

так	62,1	86,4	84,7	79,2
ні			5,5	2,2
недостатньому об'ємі	37,3	9,6	8,8	18,4
інше				
11. Як, на Вашу думку, організована згадана у п.10 діяльність?				
питання організації не викликає жодних претензій			15,4	6,3
дана діяльність здійснюється лише поверхнево	88,3	91,2	69,3	82,8
інше	11,0	4,8	14,3	10,8
12. Чи організовується з боку правоохоронних органів профілактична робота із особами, які раніше вчинили злочин?				
так			30,8	12,6
ні	45,5	38,4	17,6	32,8
організовується, але не задовільняє нагальних потреб	53,8	57,6	50,6	54,4
13. Як використовується працівниками правоохоронних органів аналіз слідчої та судової практики, узагальнення матеріалів...?				
тільки для "своїх"	16,7	14,4	20,9	18
сприяє при розслідуванні кримінальних справ		38,4	30,8	23,4
використовується поверхнево	57,9	43,2	47,3	50,4
інше	24,8			8,1
14. Чи приносить конкретні результати робота по узагальненню судами, ОВС, прокуратурою інформації про причини вчинення повторних злочинів...?				
так	34,5	48	61,6	49,9
ні	52,4	33,6	37,4	41,8
інше	12,4	14,4		8,1
15. Чи здійснюються працівниками правоохоронних органів заходи по підвищенню рівня правового виховання неповолітніх?				
так, постійно		4,8	16,5	8,1
так, але не часто	42,8	67,2	59,4	57,1
ні, вони не приносять користі	26,2	14,4	19,8	20,7
інше	30,3	9,6	3,3	14
16. Чи проводиться працівниками правоохоронних органів регулярні рейди з метою виявлення неповолітніх, схильних до алкоголізму...?				
так		16	28,6	16,2
ні	34,5	20,8	18,7	24,7
нерегулярно	51,0	59,2	51,7	54,5
інше	13,8			4,5
17. Яка ефективність застосування заходів щодо адміністративного нагляду працівниками правоохоронних органів за особами, які відбули покарання?				
значна	12,4	11,2	28,6	18,4
недостатня	78,6	84,8	70,4	78,3
інше	8,3			3,1
Підсумок				
	100	100	100	100

Додаток В

Додаток Г

Питання № 5. Чи в повному об'ємі працівники правоохоронних органів використовують допомогу громадськості у розкритті та попередженні злочинів?

11 Так

12 В недостатньому обсязі

13 Інше

Питання № 8. Чи впливає на зростання рівня злочинності пропаганда у телепередачах відвертих сцен насильства, "вільного статевого життя" тощо?

27 Вплив незначний і його можна залишити поза увагою

Питання № 15. Чи здійснюються працівниками правоохоронних органів заходи по підвищенню рівня правового виховання неповнолітніх та молоді?

50 Так, постійно

51 Так, але нечасто

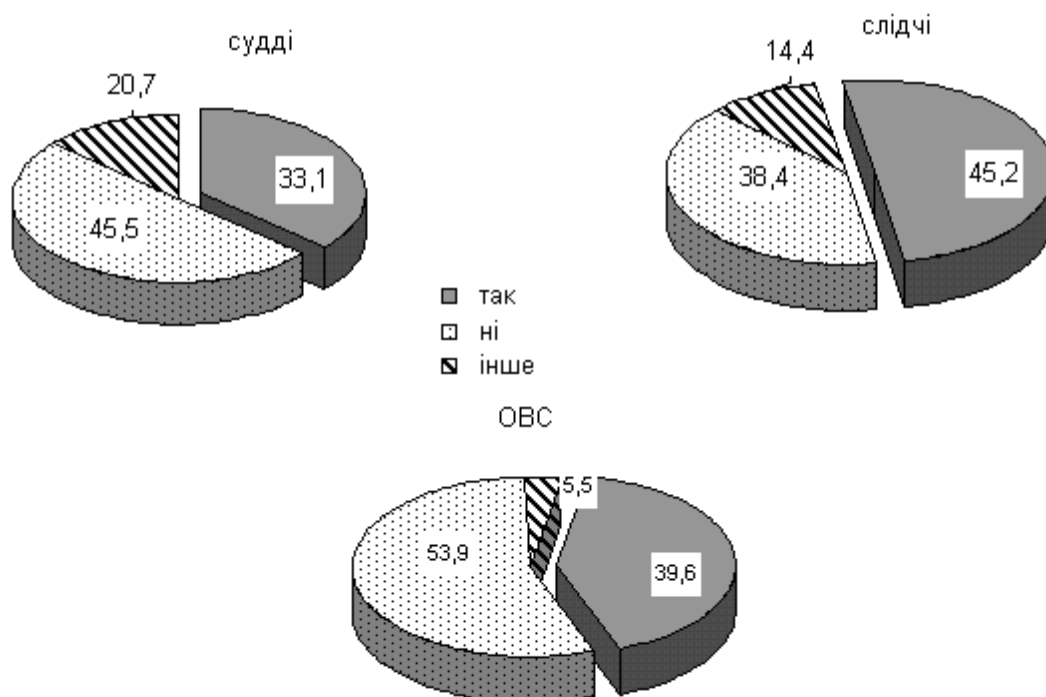
Питання № 16. Чи проводяться працівниками правоохоронних органів регулярні рейди з метою виявлення неповнолітніх, схильних до алкоголізму і зловживання наркотиками?

54 Так

Питання № 17. Яка ефективність застосування заходів щодо адміністративного нагляду працівниками правоохоронних органів за особами, які відбули покарання за вчинені злочини?

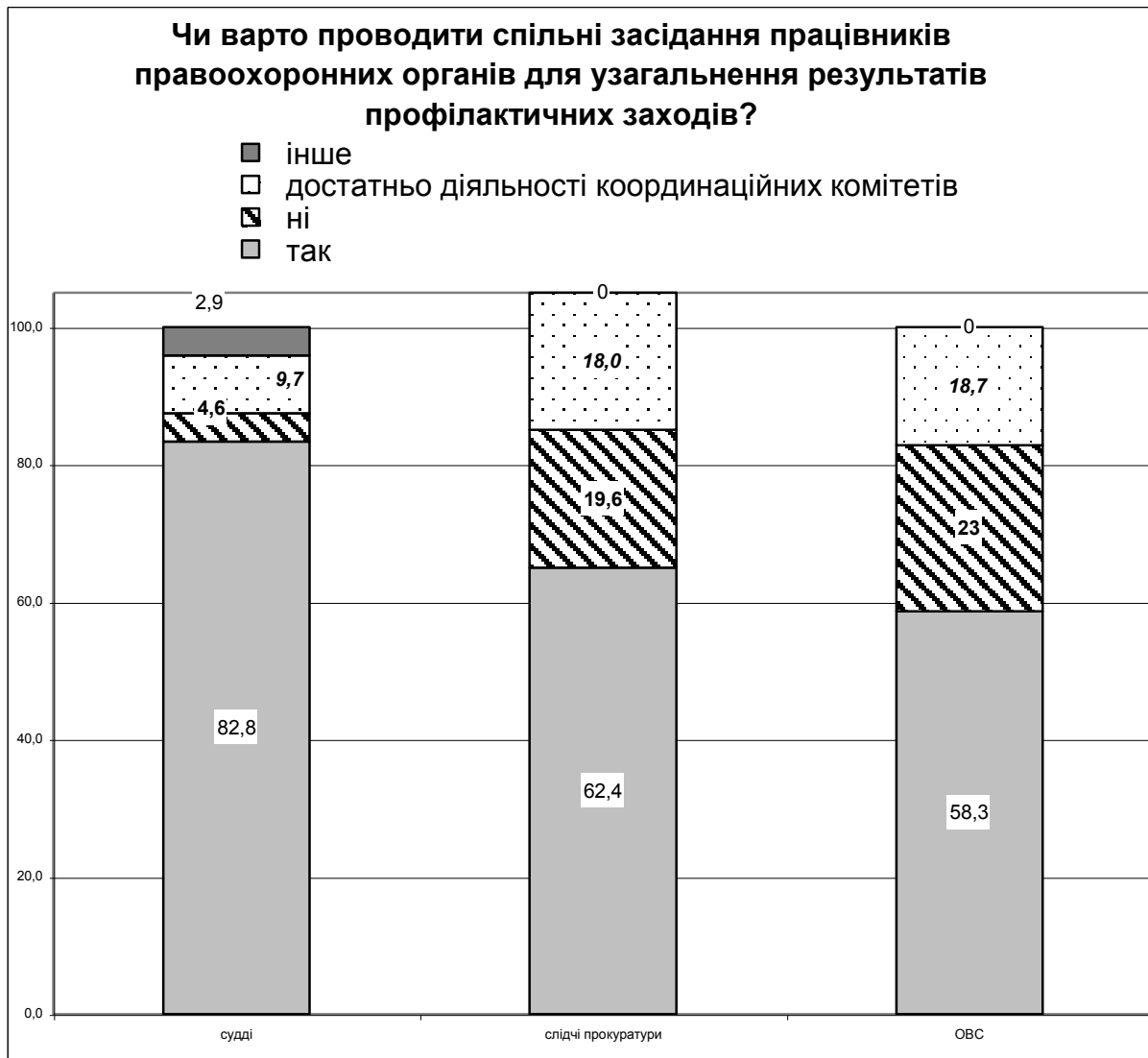
58 Значна

Додаток Д

Чи ефективним є функціонування окремих служб у структурі правоохоронних органів, які займаються аналітичною діяльністю?

Додаток Е

Додаток Ж

Пропозиції відносно законопроекту №0924 від 12 травня 1998 р. “Про соціальну профілактику правопорушень в Україні”.

Вважаємо за доцільне:

1. Доповнити Преамбулу цього Законопроекту наступним реченням: “Об’єктом правового регулювання даного закону являються суспільні відносини, що виникають в зв’язку із діяльністю по виявленню і усуненню причин правопорушень і умов, що їм сприяють, профілактичним впливом на осіб з передкримінальною поведінкою та наданню допомоги населенню у захисті від протиправних посягань”.

2. Перше речення статті 1 “Соціальна профілактика правопорушень” викласти у наступній редакції: “Під соціальною профілактикою правопорушень розуміється різновид соціального управління, який полягає у здійсненні системи цілеспрямованих заходів з виявлення та усунення причин правопорушень і умов, що сприяли їх вчиненню, а також у певному попереджувальному впливі на осіб, схильних до протиправної поведінки”. Також доповнити цю статтю реченням наступного змісту: “Основною метою соціальної профілактики правопорушень як окремого різновиду соціального управління є обмеження дії негативних явищ і процесів, взаємопов’язаних із правопорушеннями; усунення (нейтралізація) детермінант протиправної поведінки; індивідуальний профілактичний вплив на конкретних осіб, схильних до правопорушень”.

3. У статті 4 “Принципи здійснення соціальної профілактики правопорушень” уточнити визначення принципу законності і викласти його наступним чином: ...**законності**, тобто здійснення суб’єктами профілактики у межах компетенції та наданих їм повноважень лише тих заходів, що безпосередньо передбачені цим Законом та іншими законами України. Включити також у цю статтю наступні принципи: “**демократизму** - здійснення профілактичних заходів під контролем органів представницької влади відповідного рівня і із врахуванням результатів постійного моніторингу

громадської думки; **соціальної справедливості** – здійснення профілактики правопорушень з метою захисту законних інтересів громадян та відновлення порушених їх прав та свобод. Застосування заходів соціальної профілактики правопорушень повинно відповідати характеру та ступені суспільної небезпеки протиправного діяння особи; **комплексності** – застосування взаємопов'язаних заходів соціально-політичного, економічного, правового, психолого-педагогічного, організаційного, технічного та іншого характеру, спрямованих на усунення причин правопорушень та умов, що їм сприяли; поєднання загальної та індивідуальної профілактики правопорушень; скоординована взаємодія суб'єктів профілактики правопорушень.”

4. Викласти перше речення ст. 6 “Заходи загальної соціальної профілактики правопорушень” у наступній редакції: “Під загальною соціальною профілактикою правопорушень розуміється система заходів політичного, економічного, ідеологічного, організаційного характеру, спрямованих на вирішення масштабних проблемних завдань, що стоять перед суспільством, і тим самим забезпечують зменшення рівня вчинюваних правопорушень”. У переліку, передбаченому цією статтею, такий захід загальної соціальної профілактики правопорушень як правова пропаганда замінити на **правове виховання** як ширший за змістовим наповненням, також доповнити цей перелік таким заходом як **кримінологічна (комплексна) експертиза**.

5. Доповнити Розділ II цього Законопроекту статтею 11-1 “Правове виховання” і викласти її у наступній редакції: “Під правовим вихованням розуміється цілеспрямована систематична діяльність суб'єктів профілактики правопорушень, яка полягає у наданні педагогічної та соціально-правової допомоги людині у розвитку її правової культури і розумінні ролі права в суспільстві, формуванні навичок правомірної поведінки. Правове виховання здійснюється у рамках системи загальної, середньої, вищої та післявузівської професійної освіти, діяльності засобів масової інформації і правової освіти громадян на підприємствах, установах і організаціях незалежно від форм власності. Формами правового виховання являються правова пропаганда,

правове навчання з питань недопущення правопорушень та відповідальності за їх скоєння, надання юридичної допомоги громадянам”.

6. Питання, чи можна віднести кримінологічну експертизу до заходів загальної соціальної профілактики правопорушень і досі залишається доволі дискусійним. На нашу думку, кримінологічна (комплексна) експертиза може і повинна розглядатися як один із заходів загальної соціальної профілактики правопорушень, адже, коли результати експертизи фактично набули юридичного закріплення у нормах права, саме кримінологічна експертиза здатна вплинути на нейтралізацію причин, що викликають правопорушення, та умов, що полегшують їх вчинення. Отже, Розділ II даного Законопроекту необхідно доповнити статтею 11-2 “Кримінологічна (комплексна) експертиза” і викласти її в наступній редакції: “Під кримінологічною експертизою розуміється здійснюване на основі науково обгрунтованої методики спеціальне дослідження проектів законів, підзаконних нормативно-правових актів, концепцій, цільових програм, що проводиться для оцінки можливого впливу їх економічних, соціальних, культурно-виховних та інших положень на протиправну поведінку, її причинний комплекс, тенденції, а також інші значимі показники. Рішення про проведення кримінологічної експертизи приймається уповноваженими на те державними органами у відповідності до встановленого чинним законодавством порядку. Якщо в процесі проведення кримінологічної експертизи з’явиться необхідність участі не тільки кримінологів, але й економістів, політологів, демографів, психологів, педагогів, інших спеціалістів, може бути прийняте рішення про призначення комплексної експертизи. По результатам експертного дослідження складається висновок, що являє собою науково обгрунтовані кримінологічні рекомендації і пропозиції, реалізація яких покликана сприяти попередженню правопорушень”.

7. Викласти перше речення статті 12 “Заходи індивідуальної соціальної профілактики правопорушень” у наступній редакції: “Під індивідуальною соціальною профілактикою правопорушень розуміється діяльність уповноважених державних органів і громадськості у виявленні осіб, схильних

до протиправної поведінки, і застосуванні до них заходів виховання та контролю з метою запобігання правопорушенням”.

8. Доповнити Розділ IV даного Законопроекту статтею 23-1 “Профілактичні функції громадських об’єднань” і викласти її у наступній редакції: “Об’єднання громадян, релігійні, благодійні, спортивні та інші організації у відповідності до чинного законодавства та положень своїх Статутів можуть брати участь у процесі профілактики правопорушень шляхом проведення виховно-профілактичної роботи із правопорушниками, благодійних акцій по відношенню до малозабезпечених осіб, осіб без постійного місця проживання, інших соціально необлаштованих груп населення, організації різного роду соціальних центрів допомоги, сімейних будинків тощо”.

Додаток 3
Кількість зареєстрованих органами внутрішніх справ злочинів у
регіонах України в 1992-2005 роках

(тис.)

Показники	Роки													
	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Україна	480,5	539,3	572,1	641,9	617,3	589,2	576	558,7	567,8	514,6	460,4	566,4	520,1	485,7
Вінницька	11,6	12,7	13,6	14,6	15,2	14,8	15,3	14,5	14,0	13,6	13,0	14,9	14,7	12,4
Волинська	5,3	6,0	7,8	7,6	7,4	7,4	8,4	7,8	7,7	7,3	6,8	8,9	8,1	8,4
Дніпропетровська	53,4	66,6	70,8	81,4	80,9	75,8	68,1	64,1	65,6	60,6	51,5	55,5	53,1	46,0
Донецька	50,1	58,7	59,4	62,7	58,4	57,5	55,6	52,6	54,7	51,7	46,8	60,3	58,5	57,7
Житомирська	10,3	12,4	13,9	15,4	14,2	14,0	15,2	15,4	15,8	12,1	10,7	13,9	11,6	9,8
Закарпатська	4,6	5,1	6,1	7,6	7,2	7,1	6,9	6,6	6,7	7,0	6,7	6,7	6,5	6,5
Запорізька	23,7	27,8	29,5	32,4	32,3	33,3	35,3	32,5	32,6	27,9	24,9	32,6	30,3	28,1
Івано-Франківська	5,9	6,4	7,1	9,1	8,8	9,0	8,9	8,8	8,9	7,9	7,9	8,9	7,7	7,3
Київська	13,7	14,5	15,6	17,2	15,2	13,6	14,8	14,1	15,8	14,9	13,0	16,1	14,7	13,3
м.Київ	29,0	31,5	32,1	36,6	31,3	31,3	28,9	27,2	28,6	25,5	22,0	32,0	28,4	32,4

Продовження Додатку 3

Кіровоградська	11,2	10,9	10,4	12,9	12,2	12,8	12,6	12,2	12,8	11,6	10,0	11,4	9,9	9,4
Луганська	34,6	42,0	44,3	50,6	46,2	41,7	41,3	40,1	39,3	36,7	31,5	41,6	41,2	34,8
Львівська	20,6	21,2	22,8	26,0	24,2	20,3	20,5	20,5	22,1	19,2	18,6	19,9	19,0	18,4
Миколаївська	15,8	18,1	18,6	20,4	21,4	17,0	16,4	16,8	17,9	15,0	12,8	15,5	14,2	14,0
Одеська	27,5	29,1	31,6	34,1	33,7	29,8	27,7	25,6	26,9	23,8	22,9	30,0	25,5	23,3
Полтавська	13,0	14,4	15,5	18,8	19,6	18,7	18,7	18,2	17,7	16,1	14,9	19,1	18,0	17,7
Рівненська	5,3	5,5	6,0	7,1	7,0	7,1	7,8	7,7	7,7	6,9	6,9	9,0	7,4	7,6
Сумська	9,3	11,4	13,0	15,0	15,9	14,7	14,9	14,7	14,4	13,7	12,1	13,8	11,8	11,1
Тернопільська	4,7	5,9	6,2	6,8	6,4	6,3	6,1	6,4	6,4	6,0	5,5	6,2	5,9	5,5
Харківська	36,2	38,2	43,9	49,5	47,4	46,5	44,6	44,0	43,1	39,5	36,6	45,1	36,8	31,4
Херсонська	13,5	12,7	14,0	16,8	16,5	16,5	14,5	13,6	14,4	13,3	11,2	16,2	13,6	13,1
Черкаська	10,5	11,4	12,1	13,8	13,0	13,8	14,6	14,4	14,4	13,3	11,2	12,8	11,3	10,4
Чернівецька	4,0	4,3	4,6	5,2	5,3	5,4	4,7	5,0	4,7	4,4	4,7	6,0	5,3	10,1
Чернігівська	9,0	10,0	10,9	11,3	11,7	12,4	13,3	12,6	12,6	11,3	10,7	12,1	10,6	5,0
м. Севастополь	.....	.....	.....	3,9	3,9	3,8	4,0	4,3	4,3	3,9	3,7	5,2	4,6	9,3
АР Крим	32,	35,0	34,5	34,4	34,2	31,3	30,0	29,5	30,2	27,4	22,8	26,7	25,9	23,6

Додаток К

Структура зареєстрованих злочинів у сфері господарської діяльності в Україні у 1992-2002 роках

Показники	Роки										
	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Кількість зареєстрованих злочинів у сфері економіки	35872	39917	45171	58986	59137	62371	65322	65724	51705	41779	42387
Приріст до 1992 р. (у %)		11,3	25,9	64,4	64,9	73,9	82,1	83,2	44,1	16,5	18,2
Приріст до попереднього року (у %)		11,3	13,2	30,6	0,3	5,5	4,7	0,6	-21,3	-19,2	1,5
У тому числі: шахрайств з фінансовими ресурсами					1167	1752	1729	1710	1393	992	852
Приріст до 1992 р. (у %)						50,1	48,2	46,5	19,4	-15	-27
Приріст до попереднього року (у %)						50,1	-1,3	-1,1	-18,5	-28,8	-14,1
Ухилення від сплати податків					5909	8796	10481	10520	218		
Приріст до 1992 р. (у %)						48,9	77,4	78	-96,3	-100	
Приріст до попереднього року (у %)						48,9	19,2	0,4	-97,9	-100	
У фінансово-кредитній системі					3721	6227	8539	9881	8959	7907	6675
Приріст до 1992 р. (у %)						67,3	129,5	165,5	140,8	112,5	79,4
Приріст до попереднього року (у %)						67,3	37,1	15,7	-9,3	-11,7	-15,6
У банківській сфері					2118	4687	6312	6667	4124	3404	3091
Приріст до 1992 р. (у %)						121,3	198	214,8	94,7	60,7	45,9

Продовження Додатку К

Приріст до попереднього року (у %)						121,3	34,7	5,6	-38,1	-17,5	-9,2
У зовнішньо-економічній діяльності					859	1245	1796	2070	1998	1864	2092
Приріст до 1992 р. (у %)						44,9	109,1	141	132,6	117	143,5
Приріст до попереднього року (у %)						44,9	44,3	15,3	-3,5	-6,7	12,2
У сфері приватизації					476	2023	2471	2957	3599	3882	4459
Приріст до 1992 р. (у %)						325	419,1	521,2	656,1	715,5	836,8
Приріст до попереднього року (у %)						325	22,1	19,7	21,7	7,9	14,9

З М І С Т

	Стор.
ПЕРЕДМОВА.....	3
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1 Загальна характеристика процесу детермінації злочинності.....	8
1.1. Поняття причин та умов злочинності.....	8
1.2. Механізм дії причин та умов злочинності.....	22
1.3. Взаємодія соціальних і біологічних чинників у генезисі злочинної поведінки.....	37
РОЗДІЛ 2 Кримінологічний аналіз детермінант злочинності у незалежній Україні.....	54
2.1. Вплив економічного фактора на стан злочинності.....	54
2.2. Вплив політичного фактора на стан злочинності.....	78
2.3. Характеристика впливу організаційно-управлінського, ідеологічного та інших соціальних факторів на стан злочинності.....	86
РОЗДІЛ 3 Протидія соціальним факторам злочинності в Україні.....	107
3.1. Кримінологічна (профілактична) політика України.....	107
3.2. Основні напрямки загально-соціальної профілактики злочинності.....	120
3.3. Спеціально-кримінологічна та індивідуальна профілактика злочинів.....	147
ВИСНОВКИ.....	169
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	177
ДОДАТКИ.....	197